Кюстендилски четения

2011

Дебати и проблеми в модерната българска историческа наука

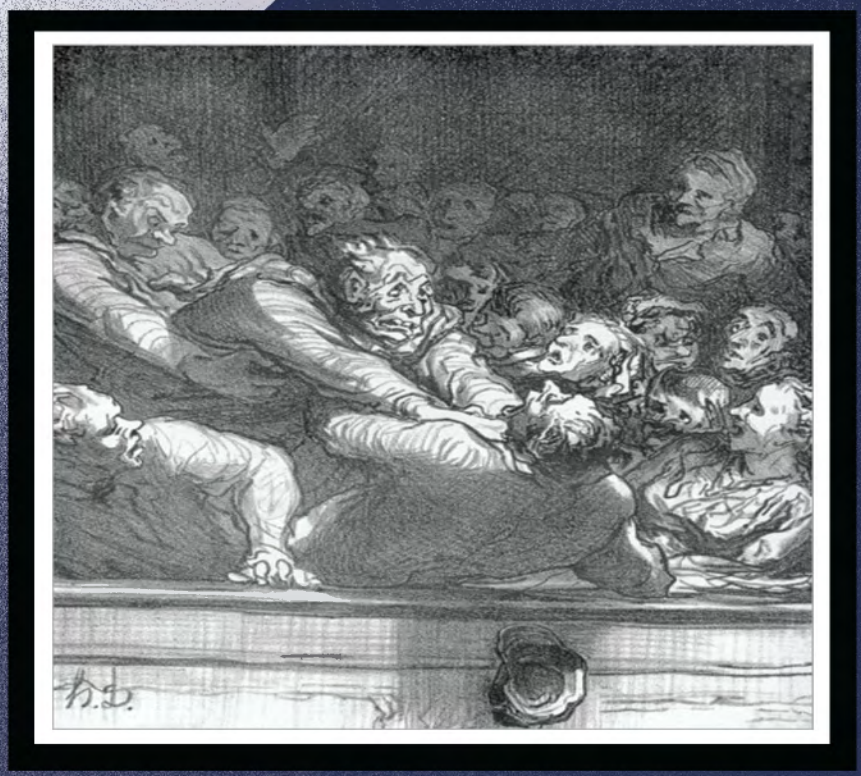

РЕГИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ - КЮСТЕНДИЛ
ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ,
СОФИЙСКИ УНИВЕРСИТЕТ "СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ"
УНИВЕРСИТЕТСКИ ХУМАНИТАРЕН КОМПЛЕКС "АЛМА МАТЕР"

XVIII КЮСТЕНДИЛСКИ ЧЕТЕНИЯ 2011 Г.

ДЕБАТИ И ПРОБЛЕМИ В МОДЕРНАТА БЪЛГАРСКА ИСТОРИЧЕСКА НАУКА

РЕГИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ – КЮСТЕНДИЛ

ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ,
СОФИЙСКИ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

УНИВЕРСИТЕТСКИ КОМПЛЕКС ПО ХУМАНИТАРИСТИКА
„АЛМА МАТЕР“

Кюстендил – София, 2013 г.

© 2013 Владимир Станев – съставител
© 2013 Антоан Тонев, Янко Христов, Георги Димов, Георги Канев, Ивелина Машева, Боряна Антонова, Валери Колев, Деяна Кръстева, Цветомира Антонова, Венета Хинковска, Даниела Ташева, Владимир Станев, Камелия Божилова, Бисер Банчев

XVIII КЮСТЕНДИЛСКИ ЧЕТЕНИЯ 2011 Г.

ДЕБАТИ И ПРОБЛЕМИ В МОДЕРНАТА БЪЛГАРСКА ИСТОРИЧЕСКА НАУКА

Първо издание
Формат 70x100/16
Печатни коли 13,25

Съставител: **Владимир Станев**
Научен редактор: **Христо Беров**

Редактор: **Ани Истаткова–Иванова**

Предпечат: **Ани Истаткова–Иванова**

ISBN 978-954-8191-20-3

СЪДЪРЖАНИЕ

Антоан Тонев
Заселването на славяните на Балканите – нов поглед към един стар проблем 5

Янко Христов
За един (недоо)ценен исторически извор 21

Георги Димов
Преосмисляне ролята на средновековния град в българските земи под византийско владичество (XI–XII в.). Опит за историографски преглед 41

Георги Канев
Първичните приписки като градиво за душевността на средновековния български монах (X–XIV в.) 57

Ивелина Машева
Историографски традиции и „бели полета“ в историята на жените през Възраждането – женската трудова заетост 69

Боряна Антонова
Тайната мисия на шпионина-патриот Светослав Сапунов през декември 1869–януари 1870 г. 84

Валери Колев
Възникване на политическите партии в България след Освобождението 118

Деяна Кръстева
„Оксидент“ експрес. Железниците и модернизацията на Балканите в българската историография 129

Цветомира Антонова
Рецепцията на Октомврийската революция и болшевизма в Русия в българския църковен дискурс в началото на 20-те години на XX век 138

Венета Хинковска
Възгледите на професор Стефан Киров за
конституционното устройство на българската държава.....162

Даниела Ташева, Владимир Станев
Акция „Неудобните“: Деветнадесетомайците срещу ВМРО
в оценките на съвременниците и на историографията 172

Камелия Божилова
Българският лекарски съюз – тясно специализирана
професионална организация или обществен фактор
през периода 1901 – 1947 г. 192

Бисер Банчев
„Неволни“ грешки при представянето на трагедията
в Сребреница 198

ЗАСЕЛВАНЕТО НА СЛАВЯНИТЕ НА БАЛКАНИТЕ – НОВ ПОГЛЕД КЪМ ЕДИН СТАР ПРОБЛЕМ

Антоан Тонев

Всеки историк в една или друга степен е продукт на своето време – влияе се от идеите, страстите и разбиранията на своите съвременници, както и от нагласите на обществото, в което живее и твори. В изследванията му може да се усети духа на епохата, в която е работил, както и да се открият различни идеологически наслагвания, които нерядко изкривяват или дори променят представата ни за едно или друго исторически събитие, явление или процес. В родната медиевистика често идеологията, съзнателно или не, се е намесвала в изследванията на професионалните историци и в резултат на това има някои въпроси, които или все още не са разработени в съответствие с последните тенденции в световната историческа наука, или са обект на разгорещени спорове, излезли извън сферата на професионалната наука и станали поле за изява на една сравнително многобройна маса от непрофесионални историци, които често също са със сериозен идеологически „багаж“.

По една или друга причина всички въпроси, свързани със славяните, с тяхната история, култура, археология и т.н., са вълнували поколения български историци от епохата на Възраждането до ден днешен. Напълно закономерно процесът на заселване на славянските племена на Балканския полуостров също е често изследван от родните медиевисти, най-вече поради ключовото му значение за изграждането на средновековната българска държава. Поради значимостта на проблема той е разработван многократно и е създадена огромна по своя обем историография, като най- често заселването на славяните се поставя в пряка връзка с основаването на Дунавска България или пък се засяга в по-общи трудове, посветени на ранносредновековната българска история.

Макар да не липсват целенасочени опити да се изследва само и единствено заселването на славяните на Балканите[1], най-често този процес се поставя в общия контекст на създаването на Дунавска България[2]. Това обвързване носи както позитиви, така и някои негативи при цялостното проучване на проблема. Най-сериозният негатив е, че при изследването на процеса на заселване на славяните, заради голямото му значение за създаването на българската държава, твърде често родните историци го идеологизират значително и това не позволява

създаването на една ясна и обективна представа за конкретните му измерения. Много често оценките и изводите, които се правят, са във връзка с по-късни събития и процеси и не отразяват само и единствено спецификите на славянското заселване, а го натоварват с редица странични идеи и значения, които по един или друг начин целят да защитят основните тези на изследователите, свързани с началото на българската държавност и ранносредновековната българска история. Като цяло може да се каже, че въпреки сериозния научен интерес към проблема все още има редица въпроси, които заселването на славяните на Балканите предизвиква.

Не може да се отрече факта, че прекалено големият брой идеологически наслагвания и честите пренаписвания на историята събудиха интереса на българското общество, което сега очаква да чуе днешната историческа „истина и е по – добре да я чуе (или прочете) от професионалните историци, отколкото от множеството появили се напоследък историци – дилетанти и/или самозвани интернет – историци. Без да целя да обидя последните две групи бих казал, че някои техни тези са аргументирани с откровени фалшификации, а в други случаи личи непознаването на основни извори и понятия и твърде безкритичната употреба на аргументи, някои от които са от сферата на фантастиката.

Нашата цел в настоящата кратка статия ще бъде да посочим основните идеологически наслагвания при няколко поколения български историци[3] и след това да очертаем главните въпроси, по които предстои да се предприемат по-задълбочени изследвания. Основна задача на тези изследвания ще бъде създаването на една по-обективна представа за заселването на славяните на Балканския полуостров. Поради ограничения обем на настоящата статия, а и поради нежеланието ни тя да придобива вид на историографски преглед, ще се задоволим да представим по една ключова фигура от двата основни периода в развитието на нашата историография от началото на XX век до 1989 година. От периода преди Втората световна война ще съсредоточим вниманието си върху Васил Златарски и неговия основополагащ труд „История на българската държава през Средните векове“[4]. От марксистката историография ще се спрем на популярната и имаща сериозни достойнства монография на Петър Петров „Образуването на българската държава“[5].

Поради плурализма, наложил се, поне отчасти, в нашето общество след 10 ноември 1989 г., е много трудно да посочим само един автор или едно изследване като знаково за историографските дирения

по интересуващия ни проблем в последните малко повече от 20 години. По тази причина условно разграничаваме две основни направления, в които се развиват историческите изследвания – традиционно и радикално. Първото ще бъде представено в настоящата ни статия с доста популярната „История на средновековна България VII–XIV“[6] с автори Васил Гюзелев и Иван Божилов, а другото – с провокативните изследвания на Чавдар Бонев[7] и Петър Георгиев[8]. Посочените исторически трудове ще бъдат база за настоящата статия, но това не означава, че няма да бъдат привлечени и допълнителни изследвания по някои частни въпроси.

Във връзка с изследването на процеса на славянското заселване на Балканите се очертават няколко основни проблема, по които различните школи и поколения историци имат различно виждане. Най-общо можем да ги обобщим в следните 5 групи: произход на славяните и значение на етнонима/политонима „славяни“; ранни нападения на славяните на Балканския полуостров; заселване на славяните на Балканския полуостров; славяните и отношенията им със завареното население; обществено-политическо устройство на славяните на Балканския полуостров.

Настоящата статия не претендира за изчерпателност, нито има за цел да дава готови отговори. Тя се опитва да провокира научна дискусия, в хода на която да се отстранят различните идеологически и всякакви други наслагвания върху процеса на славянското заселване на Балканите. Само тогава ние, днешните историци, ще можем да отговорим на очакванията на българското общество и да изясним този толкова сложен и значим проблем.

Въпросът за произхода на славяните и за значението на етнонима или политонима „славяни“ е многократно поставян в нашата историческа наука, както поради огромното си значение за изследването на самия проблем, така и по политически и идеологически причини. Доста широко разпространение има тезата, че славяните първоначално са обитавали Централна Европа и по-конкретно района на басейните на реките Одер и Висла, земите на Южна Белорусия и междуречието на Днепър и Буг.[9] Много сходно е виждането по този въпрос и на един от най-изтъкнатите ни медиевисти – Васил Гюзелев. Той смята за прародина на славяните част от земите на днешните държави Полша, Беларус и Украйна, както и европейската част на Русия.[10] Представените две мнения, макар да имат малки разлики помежду си, в крайна сметка са вариации на една и съща теза, която не

е продукт на българската историография, а е заимствана от изследванията на чешки, полски и най-вече руски и съветски учени.[11] Те имат своите причини да посочват земите си за люлка на славянството, но някои от аргументите им търпят сериозна критика в съвременната европейска историография.[12]

Наличието на такава критика дава основание на една нова генерация български историци да се стреми към създаването на теза, която да представлява българската гледна точка по въпроса. Представена в най-общи линии тяхната теория е следната: славяните са наследници на траките, разселили се в Централна и Източна Европа след римското нашествие на Балканите.[13] Доказателства за това твърдение се търсят в няколко насоки: най-напред се изследва изселническото движение на големи групи тракийско население, предизвикано от римляните по време на тяхната експанзия на Балканите; търсят се сходни черти на тракийското и славянското общество[14] и се привеждат средновековни извори, които потвърждават тази гледна точка.[15] На базата на това схващане възниква и една по-радикална хипотеза, която е твърде популярна сред любителите-историци и е напълно пренебрегвана от модерната ни историография. Тя гласи следното: българите и славяните са част от една общност, а тя от своя страна е наследник на тракийското население.[16] Много лесно могат да се разберат мотивите, подтикнали част от съвременните български историци да поемат по пътя на създаване на тези, които звучат революционно или дори абсурдно за част от колегията. Истината е, че българската историография през последните десетилетия почти не работи по този въпрос и до голяма степен се осланя на доста остарели представи. Това поражда нуждата от сериозна научна дискусия, а подобни тези са лесен начин такава да бъде започната.

От няколко десетилетия в европейската, а и в световната историческа наука произходът на славяните и тяхното заселване на Балканите са обект на нови изследвания и интерпретации. Новите научни търсения отчитат факта, че понякога не съществува реална възможност дадена археологическа култура да се свърже само с определена етническа група и по тази причина се налага сериозно да преразгледаме не само представите си за археологията на славяните, но и за методологията, която ще използваме. Преразглеждане на методологията трябва да има и сред учените, които се занимават с лингвистика и се опитват чрез езика да разплетат сложния казус за прародината на славяните. Много често филологическите доказателства са единствените в подкрепа на едно или друго предположение за „славянското отечество“. Колкото и

да са примамливи тези аргументи при отсъствието на сериозни изворова база и при наличието на редица проблеми, свързани с археологията на славяните, ние не бива да базираме изводите си само и единствено на лингвистични доказателства. В крайна сметка можем да заключим, че все още предстои твърде много работа, за да можем да изясним въпросите, свързани с произхода на славяните и тяхната прародина.

Въпросът за появата и значението на етнонима или политонима „славяни“ е също толкова дискутиран, колкото и въпроса за произхода и прародината. В историческите извори се срещат названията венети, славини, анти и различни техни вариации.[17] В българската медиевистика почти напълно се е наложила представата, че тези названия са етноними по своята същност и следователно терминът „славяни“ също представлява етноним.[18] В съвременната европейска историография[19] обаче към момента няма единно становище по въпроса нито за произхода, нито за значението и характера на тези термини. Интересна в тази връзка е тезата на Флорин Курта, че славянската идентичност е „създадена“ от византийците.[20] Това предположение е още едно доказателство за сериозната нужда от преразглеждане на тезата, че терминът „славяни“ е етноним. В светлината на новите изследвания и най-вече на съвременните концепции, които все повече се налагат в модерната историография, изглежда по-вероятно названието „славяни“ да е политоним и то не собствен, а наложен отвън. Ако се намерят достатъчно аргументи в подкрепа на това виждане, ще трябва по нов начин да се разгледа и въпроса за произхода и особеностите на племената, заселили се на юг от река Дунав и наричани от византийските хронисти – славяни. Има голяма вероятност названията венети, славини, анти и т.н. да се използват за племена, които нямат много общо помежду си, но от византийска гледна точка те минават под общ знаменател и са наречени със събирателното име „славяни“. В тази връзка е логично да се замислим дали това понятие не е сходно по семантика с термина „варвари“.

Много оживена дискусия предизвиква и вторият формулиран от нас проблем, а именно ранните нападения на славянски племена на Балканския полуостров. Той може да се раздели на две основни части: хронология на нападенията и на второ място – характер и взаимодействие на славяните с други племена и народи.

Известен консенсус е постигнат по въпроса с хронологията на ранните славянски нападения. Според Васил Златарски в края на V в. славяните живеят в земите на север от Средния и Долния Дунав,

а в началото на VI в. започват честите им „нахлувания в ромейските провинции на Балканския полуостров“[21]. Подобна теза, що се касае до хронологията, лансира и Петър Петров, според когото първите славянски нападения на Балканите не са изяснени окончателно, понеже византийците в онзи момент използват за славянските племена други названия – скити, гети или просто варвари.[22] Така или иначе и този изследовател поставя първите славянски нападения на юг от река Дунав в периода от края на V до началото на VI век.[23] По подобен начин е представен този проблем и у споменатото по-горе изследване на Васил Гюзелев. Той обаче създава една различна картина като твърди, че наред със славянските нападения от началото на VI в. се забелязва и мирна инфилтрация на част от славяните в обезлюдени части на Византия.[24] Макар да съществува привидно единодушие по въпроса за хронологията на ранните нападения на славяните на Балканския полуостров, все още някои негови аспекти не са изследвани обстойно или пък не са получили задоволителен отговор.

На първо място трябва да се установи дали няма по-ранни нападения или групови преселвания на славянски племена на византийска територия, които да не са отразени адекватно във византийските извори. Както посочихме по-горе много често византийските автори, а и голяма част от останалите книжовници от епохата, смесват славяни, гети, скити, а и редица други племена и народи, и не винаги е ясно какво точно имат предвид. Този проблем е все по-често разискван в българската, и в европейската, медиевистика и се налага изводът, че историческите извори не могат да бъдат единствения лакмус за етническия произход или самосъзнанието на дадено племе или народ. Сложността на проблема изисква интердисциплинарен подход, като наред с археологията и лингвистиката може да се използва инструментариума на науки като социологията, демографията и т.н.

На второ място трябва да се установи дали славяните не са участвали в нападения на Балканския полуостров като част от някой военно-племенен съюз или степна империя. Възможно е едно такова участие да е убягнало на средновековните автори, които често са склонни да хиперболизират ролята на дадено племе или народ при подготовката на нападения срещу Империята и да подценяват ролята на всички останали племена и народи, които участват в подобни съвместни акции.

Доста повече спорове предизвиква въпросът за характера на славянските нападения на юг от река Дунав, както и за осъществяването или не на взаимодействия с други племена и народи. Според Васил

Златарски ранните славянски нападения били организирани с цел грабеж.[25] Подобно е виждането за характера им и на Петър Петров[26], като той поставя акцент върху вземането в плен на множество ромеи. Усъвършенствана версия на тази теза лансира Васил Гюзелев. Според него грабежът, плячката и пленяването на население били основните цели на славянските нападения, но с течение на времето набезите започнали да запознават славяните с природните дадености на полуострова и със силните и слабите страни на Империята, като по този начин нападенията представляват прелюдия към заселването на полуострова.[27] В тази връзка е направено и много интересно наблюдение за все по – организираните и целенасочени нападения на славяните, които изглежда се ръководели от някакъв център.[28]

Доста по-различна теза за характера и целите на ранните нападения на славяните на полуострова лансират някои съвременни изследователи. Според тях нападенията са свързани с борбата за отвоюване на бащините земи, заграбени от Римската империя по време на нейната експанзия.[29] Сблъсъкът между тези представи, както и проблемите с изворовия материал, все още не са позволили на нашата историческа наука да определи окончателно характера и целите на ранните славянски нападения на Балканите, но според нас е малко вероятно грабежът да е основната цел. Съвсем не подценяваме значението му за икономиката на славяните, но в крайна сметка тези нахлувания на юг от река Дунав изглеждат твърде систематични, добре организирани и целенасочени и най-вероятно са свързани с един план или поне с ясно осъзнат стремеж за заселване в земите на юг от реката. Тук обаче държим да подчертаем, че не винаги става въпрос за желание на славяните да отвоюват дадена територия от византийците и да се заселят на нея като еднолични господари. Много често славянските племена започват нападения с простичката цел да бъдат забелязани от Византия и в крайна сметка да ѝ станат федерати. Следователно можем да твърдим, че ранните славянски нападения на Балканите[30] имат комплексен характер като преследват политически, икономически и разузнавателни цели.

Въпросът за взаимодействието на славяните с другите племена и народи винаги е занимавал българските историци. Поради ограничения обем на настоящата статия ще се спрем единствено на въпроса за отношенията между славяни и българи.[31] Според Васил Златарски хуните, кутригурите и славяните през VI в. не действали съвместно, а напротив – били противопоставяни едни на други от императорите

в Константинопол.[32] По този начин авторитетният медиевист се опитва да наложи идеята, че през VI век българи и славяни нямат нищо общо помежду си и едва ли не са врагове. Точно на противоположната позиция застава Васил Гюзелев, според когото през целия VI век се наблюдават съвместни българо-славянски нападения срещу Византия.[33] Подобна теза защитава и Петър Петров, но той категорично отдава своите предпочитания на славяните и ги представя като основна движеща сила на нападенията. Освен това нееднократно подчертава тяхната многобройност и значимост, като едновременно с това почти напълно игнорира участието на българите в тези походи.[34] Представените три мнения прекрасно илюстрират идеологическата окраска, която присъства в цитираните изследвания. Всеки един от тримата историци е бил повлиян от духа на своето време, от политическата и обществена конюнктура, а Петър Петров и от наличието на сериозна цензура. Днес вече няма цензура, няма идеологически императиви и смятаме, че е време нашата историческа наука сериозно да се заеме с изследване на взаимодействието между славяни и българи при организацията и провеждането на нападения във византийските територии. На базата на наличните извори е логично да се твърди, че съществуващото близко сътрудничество между част от славяните и българите в един момент се е трансформирало в подобие на военно-племенен съюз. В тази връзка следва да се обърне сериозно внимание на контактите между славяни и българи с оглед формирането още през VI в. на някаква общност, която в последствие би могла да послужи като основа за изграждането на държавна структура.

Третият, посочен в началото проблем – за заселването на славяните в земите на юг от река Дунав, също е обект на силен интерес от страна на българската медиевистика и по него са изказвани огромен брой мнения. В настоящата статия ще се ограничим до изследователите, цитирани до момента, тъй като техните теории под една или друга форма са в основата на продължаващата дискусия.

Във връзка с хронологията Васил Златарски смята, че масовото заселване на славяни на юг от река Дунав започва по време на управлението на император Тиберий II (578–582)[35] и завършва окончателно при император Ираклий (610–641)[36]. По-различна е теорията, защитавана от Петър Петров. Според него масовото заселване на славяни на юг от Дунава започва след 602 г., като само за десетина години те овладяват почти всички византийски територии на Балканския полуостров.[37] Васил Гюзелев се солидаризира с тезата на Златарски

и смята, че за начало на масовото заселване на славяните трябва да смятаме последните две десетилетия на VI в.[38] Всъщност и тримата изследователи представят вариации на една и съща теза – за късното заселване на славяни на Балканския полуостров.

Това обаче не е единственото, изказвано в науката, предположение. Още Марин Дринов смята, че славянската колонизация на Балканите започва в края на III или началото на IV в.[39] Това мнение е подкрепено по-късно и от Константин Иречек.[40] Наред с посочените по-горе популярни тези напоследък се съживява още една стара и позабравена теория. Според нея славяните, бидейки идентични с траките, никога не са напускали напълно Балканския полуостров.[41] Казано с други думи – част от тракийските племена остават на Балканите и след римското завоевание, като по-късно са „освободени“ от своите събратя, избягали на север от Дунава, които вече носят нов етноним/политоним „славяни“.

Изложените гледни точки са напълно непримирими една с друга и нашата историография е изправена пред сериозно предизвикателство. Последните две теории, макар и отхвърляни от професионалната наука, все още очакват сериозна научна критика. Те са отхвърлени по-скоро априори и по принцип, а не на базата на конкретни факти и доказателства. По тази причина смятаме, че трябва да се изследва задълбочено възможността за проникване на племена, сходни със славяните, на Балканския полуостров в периода III–VI в., както и връзката между тези племена и част от коренното население в земите на юг от река Дунав. Ако се върнем към едно наше предположение от началото на настоящата статия, можем да заключим, че ако терминът „славяни“ е наложен отвън политоним, то заселването на „славянски“ племена на Балканите може да се окаже един твърде продължителен и многопластов процес, започнал с отслабването на Римската империя през III в. и продължил чак до създаването на Дунавска България, а може би дори и след това. Докато въпросът: „Кои племена можем да наречем „славянски“ и какви са техните характерни черти?“ не бъде задоволително разрешен, всички детайли, свързани със заселването на славянски племена на Балканския полуостров, ще бъдат в сферата на хипотезите. По тази причина не ни се струва разумно с лека ръка да се отхвърлят хипотези, зад които стои солидна аргументация.

Четвъртият историографски проблем, който ще разгледаме, е свързан с отношенията между славяните и завареното местно население. Този проблем се усложнява допълнително от факта, че местното насе-

ление не е хомогенна група и отношението към него може да варира в широки граници. За да се изясни напълно този проблем, трябва да се изследва отношението на славяните не само към елиноговорящите ромеи, но и към траките, към завареното романизирано население, а и към всички останали племена и народи, населявали Балканския полуостров в периода на славянската колонизация.

Мнението на Васил Златарски по този проблем е, че „гръцкият" етнически елемент е враждебен на славяните и представлява начин за установяване на византийски контрол над техните поселения. Именно чрез „гръцкото културно влияние" се обяснява „претопяването на тесалийските, епирските и пелопонеските славяни"[42]. От друга страна, поради сходство на интересите славяните не са имали никакви проблеми с т.нар. от Златарски „романизован елемент", който „бил не по-малко враждебно настроен против византийската власт"[43]. Тези изводи на изтъкнатия ни медиевист може да са повлияни от военните конфликти, които противопоставят българи и гърци в началото на XX в. Така или иначе Васил Златарски се задоволява с представянето на отношенията между славяните и местното население в черно-бели краски, като не оставя никаква възможност за по-детайлен анализ.

Много по-мащабна концепция по проблема предлага Петър Петров. Според него след заселването си на Балканите славяните заемат най-плодородните земи и претопяват местното население. Единствените жители на полуострова, които не биват претопени от тях са траките и романизираните илири, които бягат в планините, както и гърците в крайбрежните области.[44] Идеологизацията на проблема достига върхната си точка в следния пасаж: „Най-сетне със заселването на Балканския полуостров славяните нанесли непоправим удар на робовладелския строй и на колонатните отношения, с което изиграли решаваща роля в многовековната борба на тракийското и останалото балканско население с робовладелците и угнетителите."[45] Тук славяните, типично в стила на марксистката историография, са представени като „прогресивен елемент" с огромна роля за възхода на човечеството. Според представената теория отношението на славяните към завареното местно население е изключително позитивно, като единствените врагове на славяните се оказват „робовладелците и угнетителите", сиреч византийските власти и богатите ромеи. Тази представа е още по-далеч от обективната реалност, понеже стъпва на стабилни идеологически основи, като не се взема предвид фактическото състояние на отношенията на полуострова.

По-различна е гледната точка на Васил Гюзелев, който, отчитайки сведенията на Михаил Сирийски, показва, че славяните се опитват да наложат данъци на завареното население.[46] Това в крайна сметка означава, че те просто подменят византийската данъчна система със своя собствена, която според Гюзелев била с натурален характер.[47] Въпреки че се опитва да разгледа в дълбочина славянското отношение към завареното местно население, и този изследовател в крайна сметка прави генерален извод, наподобяващ твърде много основните положения на марксистката историография, а именно за радикалната етническа промяна, която славяните донасят на Балканския полуостров, както и за значението им за съживяването на стопанския живот.[48]

Така представените историографски тези, макар да се различават една от друга, все пак имат една обща слабост. Всички славянски племена се разглеждат обобщено, като хомогенна група, и се акцентира предимно върху противопоставянето им срещу византийската администрация или дори конкретно срещу „гръцкия“ елемент. От друга страна, почти не се разглежда взаимодействието между византийските власти и отделни славянски племена, които са се заселили като федерати на Империята в земите на юг от Дунав и които най-вероятно са имали положително отношение към завареното ромейско население. За да можем да създадем обективна представа за отношението на славяните към ромейското[49] население на Балканския полуостров, следва да потърсим не само противоречията, военните кампании и конфликтите, но и примерите на мирно съжителство и взаимопомощ.

Друг основен въпрос, който си задаваме, е: „Защо славяните толкова лесно и сякаш безпроблемно се сближават със завареното романизирано население и с траките?“. Най-вероятно се касае за нещо повече от общ враг в лицето на Византия. Напоследък все повече изследователи търсят общи характеристики в бита, религията, социалната организация, а дори и в езика, на славяни и траки.[50] Изследванията в тази насока трябва да продължат, за да се очертаят допирните точки между заселилите се на юг от река Дунав славяни и тези части от завареното население, които не са достатъчно добре инкорпорирани в структурите на Византия. Може би именно в тази насока се крие отговорът на въпроса защо някои етнически и племенни групи сякаш изчезват след заселването на славяните. Твърде вероятно е да става въпрос не за асимилация, а за процес на интеграция между две сходни групи население.

Последният проблем, на който ще се спрем накратко, е свързан с обществено-политическото устройство на славяните след заселва-

нето им в земите на юг от река Дунав. Поради голямото си значение той често е бил обект на различни интерпретации и идеологизации. Освен това историографията, която се занимава с проблема, е огромна по своя обем и това още повече затруднява създаването на една обективна и ясна представа.

По въпроса за общественото устройство съществува привидно единодушие. Основната обществена структура сред славяните била самостойната община, според Златарски,[51] или родовата община, според Петров.[52] Тези структури постепенно еволюират, за да се очертаят отделните семейства като основна обществена единица.[53] Така представената схема на обществено развитие логически изглежда напълно приемлива, но ни се струва, че още в самото начало на процеса на заселване на славяните на юг от река Дунав родовата община е престанала да бъде основна структура на славянското общество. Тя е заместена от отделното семейство, а в политическо отношение – от племето. Заселването е извършено по-скоро от отделни племена или дори племенни съюзи, а не от малобройни родове, които трудно биха получили федератски статут и още по-трудно биха могли да запазят някаква автономия в пределите на Византия. Въпреки че на този етап въпросът за общественото устройство на славяните изглежда почти напълно разрешен, все още има детайли чието бъдещо проучване би могло да хвърли още яснота по този, а и по редица други въпроси. Само като пример бихме могли да посочим нуждата от изясняване на въпросите, свързани със земевладението или с облика и структурата на славянските селища.

Твърде често, най-вече по идеологически подбуди, се налага идеята за демократизма на славянското общество в противовес на византийския монархизъм или на робовладелския строй в зависимост от идеологическите възгледи на изследователя. Тази идея се извежда от писанията на византийски автори, но в случая не бива да се забравя, че те представят официалната византийска позиция[54], която дори и да е валидна за даден период от развитието на славянското общество[55], то това най-вероятно не е периодът след заселването на славяните на юг от река Дунав. Правим този извод на базата на сведенията за много мащабни, добре организирани и координирани славянски нападения на полуострова срещу значителни византийски военни контингенти, а дори и срещу укрепени селища. Това не би било възможно, ако славяните действително „по никакъв начин не се оставят да бъдат […] управлявани“[56]. В такъв случай Византия не би трябвало да има сериозни проблеми да подчини всички заселили се на нейна територия славянски племена. Фактът, че Импери-

ята подчинява само една част от тях, а други дълго време действат независимо от властите в Константинопол или дори срещу тях, показва, че славяните са били на по-високо ниво на обществено-политическо развитие, отколкото се твърди в голяма част от историографията по проблема. Това обаче не означава автоматично, че те са имали ясно изградени и устойчиви структури и/или институции, които да конкурират успешно Византия или други техни опоненти, като аварите, например. По-скоро смятаме, че след заселването си на Балканите славяните окончателно са възприели племето за основна обществена-политическа структура, тъй като по този начин, от една страна, се постига по-голяма сигурност, а от друга – се създават условия за успешни нападения срещу Византия. Освен това изглежда са положени сериозни усилия за усъвършенстване на различни институции и структури, като най-голямо внимание е отделено на тези, свързани с войската.

Можем да допуснем, че след заселването си в балканските провинции на Империята славяните са били повлияни от византийската държавност, с която живеят в непрекъснат контакт, и в течение на времето са пренесли на своя почва някои полезни за тях византийски структури и институции. Освен това не бива да се изключва възможността славяните да са повлияни осезаемо и от народите, включващи се в тъй наречения Pax Nomadica, с които твърде дълго съжителстват в степите на север от Дунав. Доста трудно е взаимните връзки и влияния да бъдат разкрити на базата на съществуващите извори, но все пак е очевидна нуждата от преразглеждане на някои остарели постулати и от формирането на една нова гледна точка към политическото устройство на славяните. Струва ни се, че на първо място трябва да се загърби идеята за пълния демократизъм на славянското общество и след това да се изследва еволюцията на славянските структури и институции, като се отчете граничното положение на голяма част от славянските племена между Византия и народите от Pax Nomadica.

Много скоро след трайното настаняване на славяните в земите на юг от река Дунав с оглед на различни техни инициативи и във връзка с предизвикателствата, пред които се изправят, те започват да създават военноплеменни съюзи, смятани от голяма част от изследователите за върха на тяхното политическо развитие.[57] Съществуването на тези съюзи е поредният много силен аргумент в подкрепа на тезата, че славяните не са живели в анархия или демокрация, а са имали политически структури и институции, които са били способни да управляват големи човешки маси в стремежа за постигане на обща цел.

Интерес във връзка с обществено-политическото устройство на славяните предизвиква един термин „Σκλαυηνια“, срещащ се в „История“ на Теофилакт Симоката.[58] Някои изследователи, за да отговорят на идеологическите очаквания, са склонни да виждат в този термин държавни или протодържавни характеристики. Най-вероятно обаче става въпрос просто за територия, населена със славяни, нещо като „земите на славяните“[59] (словосъчетание, срещащо се в същия извор). Изкушението обаче е налице и Петър Петров лансира тезата, че „съюзът на тези именно Славинии[60], породен от общата заплаха от страна на византийци и авари, вървял постепенно към образуването на държавна организация“[61]. Това заключение на изследователя е в противоречие с мнението на Васил Гюзелев, според когото след 678 г. Империята е възстановила властта си над Балканите и е наложила „господарски мир“ на славяни и авари.[62] Във връзка с този задочен спор ние можем ясно да отчетем сериозните идеологически наслагвания в изследванията по въпроса. На базата на достъпните извори и изследвания няма сериозни основания в подкрепа на тезата за напреднало държавно строителство сред славяните на полуострова. Това се дължи не само на нивото на тяхното обществено-политическо устройство и на липсата на държавнически традиции, но и на политиката на Византия и на временния възход на Империята.

Като цяло, можем да приемем, че обществено-политическото устройство на заселилите се на Балканския полуостров славянски племена зависи не само от собствените им традиции и влиянието, което им оказват съседните им племена и народи, но и от целенасоченото въздействие от страна на Византия. Не бива да пренебрегваме факта, че голяма част от заселилите се на византийска територия племена идват като федерати на Империята и по тази причина е напълно логично те да не се опитват да създават свои собствени държавни или административни структури, а да се възползват от вече съществуващите такива. Естествено е в моменти на слабост на Империята някои племена да се стремят да извлекат максимална изгода за себе си, но в крайна сметка, когато тя стабилизира позициите си, повечето славяни ѝ се подчиняват.

БЕЛЕЖКИ:

[1] Напр. *Дринов, М.* Заселение Балканского полуострова Славянами. Москва, 1873; *Тъпкова–Заимова, В.* Нашествия и етнически промени на Балканите през VI–VII в. БАН, 1966.

[2] Напр. *Златарски, В.* История на Първото българско царство. I. Епоха на хуно-българското надмощие (679–852), изд. Наука и изкуство. София, 1970; *Ангелов, Д.* Образуване на българската народност, изд. Наука и изкуство. София, 1971. и много други.

[3] Поради темата на Конференцията решихме да се съсредоточим върху българската медиевистика през XX и в началото на XXI в., като почти няма да се спираме на предходните периоди.

[4] По-конкретно върху *Златарски, В.* Цит. съч., Т. I, Ч. I.

[5] *Петров, П.* Образуването на българската държава, изд. Наука и изкуство. София, 1981.

[6] *Гюзелев, В., Божилов, Ив.* История на България в три тома. Т. I. История на средновековна България VII–XIV век, изд. Анубис. София, 1999.

[7] *Бонев, Ч.* Праславянските племена. Ч. I, II, III, IV, V, Институт по балканистика. София, 2007.

[8] *Георгиев, П.* Траки/готи/славяни, Самиздат, София, 2009 и *Георгиев, П.* Убий Сабазий, убий българина, изд. къща Булга Медиа. София, 2011.

[9] *Петров, П.* Цит. съч., с. 26.

[10] *Гюзелев, В., Божилов, Ив.* Цит. съч., с. 27.

[11] Напр. *Niederle, L.* Manuel de l'antiquité slave. Vol. I–II. Paris, 1923–1926; *Dvornik, Fr.* The Slavs in European History and Civilization, Rutgers. New Jersey, 1962; *Королюк, В.* Д. Вопросы этногенеза и этнической истории славян и восточных романцев: методология и историография, изд. Наука. Москва, 1976; *Герд, А. С.* Славяне: этногенез и этническая история, Изд. Ленинградского Университета, Ленинград, 1989 и много др.

[12] Напр. *Curta, Fl.* The Making of the Slavs, Cambridge university press, 2007; *Вриони с, Сп.* Славянското общество на Балканите (VI–VIIв.), изд. Парадигма. София, 1999; *Kobylinski, Zb.* The Slavs. – In: Fouracre, Paul (editor). The new Cambridge medieval history. Vol. I, Cambridge University press, 2008, 524–544.

[13] Бонев, Ч. Цит. съч., 17–18.

[14] Пак там, 18–22.

[15] Пак там, Ч. IV (Л–Я), изд. Звезди. София, 2010, 167–172.

[16] *Георгиев, П.* Траки/готи/славяни ..., 212–213.

[17] За пълен обзор на историческите извори вж. бележките на *Петров, П.* Цит. съч., 51–53.

[18] Пак там, 28–30.

[19] По-общ поглед може да се види при *Kobylinski, Zb.* Op. cit., 524–544.

[20] *Curta, Fl.* Op. cit.

[21] *Златарски, В.* Цит. съч., с. 39

[22] *Петров, П.* Цит. съч., 31–32.

[23] Пак там, с. 32.

[24] *Гюзелев, В, Божилов, Ив.* Цит. съч., с. 30

[25] *Златарски, В.* Цит. съч. с. 40

[26] *Петров, П.* Цит. съч., 31–39.

[27] *Гюзелев, В., Божилов, Ив.* Цит. съч., 32–33.

[28] Пак там, с. 32.

[29] *Георгиев, П.* Траки/готи/славяни ..., с. 213.

[30] Става въпрос за тези нападения, който са документирани в изворите от епохата

и които са обект на изследване от страна на българската медиевистика (т.е. за нападенията започнали в края на V и началото на VI в.).
[31] Този въпрос е крайъгълен камък за процеса на създаване на българската държава и е логично да е обект на най-сериозна научна дискусия и най-големи изкривявания.
[32] *Златарски, В.* Цит. съч., с. 97.
[33] *Гюзелев, В., Божилов, Ив.* Цит. съч., с. 31, 33, 34.
[34] *Петров, П.* Цит. съч., 32–39.
[35] *Златарски, В.* Цит. съч., с. 45.
[36] Пак там, 49–50.
[37] *Петров, П.* Цит. съч., 58–59.
[38] *Гюзелев, В., Божилов, Ив.* Цит. съч., 35–39.
[39] *Дринов, М.* Цит. съч., с. 176.
[40] *Иречек, К.* История на българите с поправки и добавки от самия автор, изд. Наука и изкуство. София, 1978, 97–98.
[41] Създател на тази теория е Ценов, Г. Произход на българите и начало на българската държава и българската църква. Изд. Хелиопол. София, 2005. От по-новите изследователи защитник на тази теза е Петър Георгиев. *Георгиев, П.* Убий Сабазий ...
[42] *Златарски, В.* Цит. съч, 51–52.
[43] Пак там, с. 51.
[44] *Петров, П.* Цит. съч., 66–67.
[45] Пак там, с. 68.
[46] *Гюзелев, В., Божилов, Ив.* Цит. съч, с. 36.
[47] Пак там.
[48] Пак там, с. 49.
[49] Тук визираме най-вече елиноговорящите ромеи.
[50] *Бонев, Ч.* Цит. съч, 18–22.
[51] *Златарски, В.* Цит. съч., с. 52.
[52] *Петров, П.* Цит. съч, с. 81.
[53] Пак там.
[54] Официалната византийска позиция почти винаги е много по-силно идеологизирана и от най-идеологизираните изследвания на модерните историци.
[55] Основен проблем, с който се сблъскват съвременните изследователи, е, че много често не е напълно ясно кого точно визират византийските автори, когато пишат за славяните. Друг проблем, свързан с горния, е дали можем да генерализираме информацията, която получаваме от византийските извори и да я отнасяме към всички „славяни“, или трябва да се ограничим само до тези, с които Империята е била в контакт.
[56] Псевдомаврикий. Стратегикон. – Във: Гръцки извори за българската история. Т. II, издание на БАН, София, 1958, с. 281.
[57] *Гюзелев, В., Божилов, Ив.* Цит. съч., 43–44.
[58] Теофилакт Симоката. История. – Във: Гръцки извори за българската история. Т. II, издание на БАН, София, 1958, с. 353.
[59] Пак там, с. 354.
[60] Става въпрос за Славиниите между Стара планина и река Дунав.
[61] *Петров, П.* Цит. съч., с. 90.
[62] Напр. *Гюзелев, В., Божилов, Ив.* Цит. съч., 50–51.

ЗА ЕДИН (НЕДОО)ЦЕНЕН ИСТОРИЧЕСКИ ИЗВОР

Янко Христов

Сред достигналите до наши дни творби от старата българска литература е и цикъл разкази, наречен „Сказание за железния кръст“. Може да се каже, че е познат отдавна на изследователите. Писменият паметник представлява сложна композиция от няколко текста, посветени на свети Георги, обединени от общ сюжет. Ролята на някои от частите на „Сказание за железния кръст“ като източник на сведения за редица аспекти от живота на средновековното българско общество е обект на различни публикации. Първите изследвания, отнасящи се до целия цикъл творби, са дело на българския учен Боню Ангелов през 70-те години на XX век. Той публикува преписа на творбата от руски ръкописен сборник от края на XV – началото на XVI в., № 1783 (434) от сбирката на Алексей Сергеевич Уваров, известен още под № 717 от сбирката на И. Н. Царски, която става част от тази на Уваров[1]. Към днешна дата са известни и проследени още пет пълни или относително пълни преписа на цикъла[2]. Независимо от това нуждата от нов, съвременен исторически прочит стои. Обнародваният още през 1971 г. вариант на макрокомпозицията представлява благодатна основа в тази насока.

Трябва да се отбележи, че интересът към някои от чудесата в цикъла се появява доста по-рано. Към средата на XIX в.се ограничава с установяване на присъствието на разказите-чудеса сред славяноезичните ръкописи[3]. Сведенията за българската история са причина фрагменти от текста рано да попаднат в полезрението на учените. На първо място, това се отнася до „Чудото на свети Георги с българина“, забелязано в библиотеката на Троицко-Сергиевската лавра, в Пролог от XIV в. Разказът, поднасящ обилие от известия за българската история, започва от лист 162[4]. Постепенно изследователските инициативи се разгръщат, простирайки се в няколко основни направления. Те са свързани с въпросите за произхода на цикъла, като цяло, или на отделни негови фрагменти в частност; за композиционната цялост; за личността на съставителя; за езиковите и художествените особености на текста и не на последно място за ролята на разказите като исторически извор. Към края на XIX в. получават гласност и първите мнения за компилативно-преводния и домашно-авторския облик на разказите. В ранната теза за текст, който е част от макрокомпозицията на цикъла,

Хр. Лопарев засяга аспектите около произхода му. Руският учен обнародва „Чудото на свети Георги с българина“. Въпросната публикация включва Троицко–Сергиевския препис (пространна редакция) и текста на разказа от ръкописен сборник от XVII в. (кратка редакция), придружени от бележки и коментар на съдържанието[5]. Споменатият изследовател е склонен да потърси първообраза на публикувания фрагмент от „Сказание за железния кръст“ във византийската книжнина от епохата, като за него той несъмнено е с гръцки първоизвор[6].

През следващите десетилетия възгледът на руския славист е подложен на прераз-глеждане и корекции от редица български учени, които скоро оценяват значението на текста като исторически извор. Тук трябва да се посочат усилията на Васил Златарски, Йордан Иванов, Иван Дуйчев и Иван Снегаров. При публикацията на новобългарски на споменатия разказ бележитият познавач и изследовател на старобългарското книжовно наследство – Й. Иванов, се изказва за домашния произход на творбата. Същевременно, В. Златарски използва този фрагмент от целия агиографски цикъл като източник на сведения за средновековната българска история от късния IX в. Малко по-късно разказът „Чудото на свети Георги с българина“ попада и в полезрението на Ив. Дуйчев. Той коментира ролята му на исторически извор, но е малко по-уклончив и не се обвързва с категорично твърдение за оригиналността на творбата[7]. Особено категоричен за старобългарския произход на въпросния разказ е Ив. Снегаров. Основанията на споменатия учен се коренят в открития южнославянски препис в ръкописната сбирка на Българската академия на науките[8]. Друг поглед относно проблемите около откриття южнославянски вариант на „Чудото на свети Георги с българина“ предлага Б. Ст. Ангелов[9]. Именно той внася качествено нов момент с разкриване на обстоятелството, че текстът, привличащ вниманието на учените, всъщност е сравнително малък фрагмент от по-голяма творба – цикъл с чудеса. „*Сказаниетоповест* – отбелязва споменатият изследовател – *съдържа следните десет чудеса*: ⁘ ы. Чюдо .а. О попови сн҃в. є. Чюдо .в. Ѡ wтрочати. оѕ. Чюдо .г. є О калѵгерѣ. ѳ. Чюдо .д. Ѡ крестѣ и w блъгаринѣ. ѳ. Чюдо .е. Ѡ женѣ. л. Чюдо .ѕ. Ѡ беснѣ отроци. ѯ. Чюдо .ѕ. Ѡ пастѵсѣ, егоже оучѧде ѕміе. ѯ. Чюдо .и. Ѡ мѵжи, имѵщи вредъ на ногѣ. ѳ. Чюдо .ѳ. Ѡ Климентѣ, егоже избавивъ стыи Гєѡргіи въ рати. ыѲ. Чюдо .і. є Ѡ женѣ, имѵщи вредъ на сесцѣ. [10] На страниците на цитираното изследване, освен че прави преглед на използването на разказа „Чудото на свети Георги с българина“ от средата на XIX в. до тогава, Б. Ст. Анге-

лов стига до схващането, че в макрокомпозицията се разкриват важни страни от политическия и духовния живот на българите през периода IX–X в. Според него те дават основание да се говори за старобългарски произход на някои от текстовете, за възможни редакции и за ранна българска компилация.[11]

В по-ново време въпросите, които Сказанието поставя, са обект на допълнителни проучвания. Акцентите отново са върху въпроса за произхода, на „Чудото на свети Георги с българина“ и стоящото в непосредствена връзка с него „Чудо с Климент“, в което също се говори за българо-маджарския конфликт от 894–896 г.[12] Разказите са разглеждани като резултат от писателските усилия на книжовник от Симеоновата епоха. Въпросният автор е смятан и за първия редактор на устните сказания, моделирани при записването им в духа на християнството. В този смисъл двата текста са определяни като реликти от войнско сказание, което се запазва в преработен и претърпял множество редакции вид. Поне за „Чудото на свети Георги с българина“ и „Чудо с Климент“ с положителност се твърди, че са част от оригиналната старобългарска проза.[13]

Доколко успешни са опитите да се измести фокуса на научните усилия към целия цикъл разкази се вижда от обзорните изследвания по история на средновековната българска литература.[14] Напоследък се виждат и нови, различни творчески решения. Дори такива, разглеждащи макрокомпозицията като резултат на странична, извънкирило-методиевска линия на културно развитие в новопокръстена България.[15] В текстологичните изследвания на Ана Стойкова, фрагментите от агиографския цикъл са проучвани в контекста на оригиналните, компилативните и преводните произведения за св. Георги в балканските (и не само) кирилски ръкописи.[16] Собствен поглед предлагат и българските учени Анчо Калоянов, Тодор Моллов и М. Спасова.[17] Именно на страниците на реализираното от тях интердисциплинарно изследване на „Сказание за железния кръст“ е направен новобългарски превод на целия текст на макрокомпозицията, публикувана от Б. Ангелов. Въпреки това, едва ли ще бъде пресилено да се отбележи, че от десетилетия най-последователен в проучването на творбата е руският славист Александър Турилов. В разработките му се търси обосноваване на отговорите на въпросите кога, как, защо и от кого е написан цикълът от разкази-чудеса, с маркиране на политическата и културна ситуация.[18] Името на средновековния книжовник – монах Христодул (с много вероятен гръцки произход), съставил макрокомпозицията,

нямаше да бъде известно без усилията на споменатия учен.[19] Пак той отбелязва, че чудеса от Четвърто (Ѡ крестѣ и ѡ блъгаринѣ) до Десето (Ѡ женѣ, имѧщи вредъ на сесцѣ) са част от оригиналната старобългарска проза, а първите три разказа от популярната днес номерация на цикъла са явните византийски пластове в Сказанието. Както се отбелязва, въпросното обстоятелство не пречи основната част от творбата, имаща старобългарски произход, да е съществувала в устна форма.[20] При това именно информацията в основното ядро от фрагментите на макрокомпозицията свидетелства за съчинения, появили се в българска среда и впоследствие преработени на книжовен старобългарски, след записването им на гръцки, при несъмнен културен диалог между етносите във византийско-славянския свят.[21]

Освен че разкрива името на книжовника-съставител, А. Турилов предлага и конкретна датировка. Той отнася възникването на гръцкия текст към 907–908 г., последвано от старобългарски превод преди войните на Симеон за хегемония на Балканите. Неколкократното споменаване на въпросния владетел с княжеската, а не с царската му титла е допълнителен аргумент в посока на твърдението, че първообразът на достигналото до наши дни „Сказание за железния кръст“ придобива композиционна цялост най-късно до 913 г.[22] По-различно е становището на българските учени А. Калоянов и Т. Моллов. Според тях макрокомпозицията е написана около средата на 20-те години на X в., от старобългарски книжовник, който следва военнополитическата и идеологическа доктрина на цар Симеон.[23]

За използването на разказите-чудеса като исторически извор това разминаване в схващанията за точната дата на съставяне и авторството на текста е несъществено. Комбинацията от византийски и старобългарски, преводно-копилативни и оригинални авторски пасажи в творбата или следване на извънкирило-методиева културна линия не е основателна пречка. Всъщност изследователска свръхкритичност, обусловена от въобразеното противопоставяне „домашни–преводни“, спрямо разглеждания цикъл разкази дори е контрапродуктивна. „Разполагането“ на Сказанието във времето и пространството несъмнено е важно, но надценяването на проблемите около хронологията и произхода на текста е излишно. В много отношения не е от особено значение дали макрокомпозицията се появява през първото десетилетие на X в. и после е преведена и редактирана на старобългарски, или е изцяло оригинална творба от 20-те години. И в двата случая произведението несъмнено е потопено в общия поток на творчески процеси

и принципите, от които се ръководят книжовниците от Преславския кръг. За последните, познаването на византийските художествени образци и заимстването от тях, се комбинира с по-свободно отношение към първоизточника. Византийските текстове са използвани и като модел за подражание при създаване на домашните творби. Както е добре известно и в преведеното, и в сътвореното, домашните автори нерядко размиват границата между тази част от произведенията, която е резултат на техния творчески гений, и онази, която е заимствана.[24]

Определението „компилативна оригиналност“, не без известна доза предпазливост, е валидно и за „Сказание за железния кръст“. „Византийските“ пластове в него са редактирани, моделирани и споени с „българските“ до степен, която превръща творбата в произведение без аналог в славянските литератури.[25] Също така не бива да се забравя, че макрокомпозицията от разкази-чудеса, посветени на свети Георги, притежава съществено преимущество. Подобно на други домашни творби, агиографският цикъл възниква върху конкретна историческа основа. Поради това интересът, който научните среди демонстрират към Сказанието, в цялост или към отделни части, е разбираем и основателен.

Благодарение на научните усилия, много от въпросите около разглеждания писмен паметник отпадат или намират своето удовлетворяващо решение. На сегашния етап със задоволство може да се спомене, че е създадена изследователска основа, която е в състояние сериозно да облекчи бъдеща работа. Това позволява да се пристъпи към използването на целия цикъл, в неговата композиционна завършеност, като извор за историята на българското общество през периода. Разбира се, последващ опит за изследване на творбата няма как да остане встрани от руслото на вече изградената традиция. Именно в тази връзка е необходимо да се подчертае, че комбинацията от преписно-преводни и оригинално-авторски пасажи в старобългарския агиографски цикъл никак не намалява стойността на Сказанието като исторически извор. В редица отношения тъкмо подобна особеност е от изключителна важност. Благодарение на наличието на богата и разнородна информация, старобългарският цикъл позволява да се пристъпи към реконструкция и на проблеми, чието разглеждане извън контекста на епохата и региона е немислимо и почти неизпълнимо.[26]

Трябва да се отбележи, че ползването на макрокомпозицията като извор за развитието на българското общество през епохата след покръстването трябва да се прави с повишена чувствителност и внимание. Подобна предпазливост има своите несъмнени академични ос-

нования, но главният мотив за проявяването ѝ, в случая, е свързан с особеностите на коментирания извор – съвкупност от разкази-чудеса за прослава на св. Георги и свързани с култа му предмети, утвърждаващи почитанието сред отскоро приобщеното към християнството население. Цялостната идея на текста е подчинена на очертания сотирологичен аспект и преосмислянето на някои стари елементи на сакрално и профанно в духа на новата образност и адаптираните културни модели в новопокръстена България. При подобна специфика на творческия процес религиозният момент е водещ и чудодейното е доминиращо, а нотките рационалност и всекидневни дейности са в минорна позиция. Тяхното присъствие в „Сказание за железния кръст“ е допуснато от съставителя за засилване на общото художествено звучене и като необходим събитийно-фактологически пълнеж и декор. При все това, да се отрича присъствието на пласта конкретна информация е равносилно на едностранно и неоправдано загърбване на богатството на текста.

Естествено, по отношение на макрокомпозицията, не бива да се изпада в другата крайност и от свръхкритичност да се пристъпва към безрезервно предоверяване по отношение на споменатата проблематика. Пред съвременния читател на разказите-чудеса резонно възниква въпросът – до каква степен авторът на „Сказание за железния кръст“ отразява подобаващо заобикалящата действителност. Ако се съди по разнобразните податки в текста, отговорът е удовлетворяващ. При това на средновековния книжовник не убягват както мащабните процеси и моментите с огромно значение за цялото българско общество, така и на пръв поглед несъществени аспекти от всекидневието на представителите от нисшите слоеве в малките локални общности. Тясната връзка на разглеждания писмен паметник със събитията от късния IX – началото на X в. позволява очертаната територия да бъде наситена с описания на по-малки и по-големи публични и частни светове, гравитиращи около конкретни топоси или междуличностни отношения. В повечето случаи връзката между тях е низ от пътувания. Подобно художествено решение на автора не е изненадващо, като се отчетат особеностите около възникването на „Сказание за железния кръст“. На първо място агиографската книжнина е ключов източник на сведения за индивидуални пътувания в източнохристиянския свят въобще и в частност за времето на Македонската династия.[27] При това *Homo Viator* от старобългарския цикъл извисява ръст на фона на ограничаващия недостиг на домашни сведения и демонстрира показателни детайли и различия в сравнение с известните източници.[28] На

страниците му се открояват пътувания, предприемани индивидуално, на малки или на по-големи групи; пътувания с религиозно-поклоническа цел и пътувания на миряни и духовници с нерелигиозен характер, включително военни мисии; пътувания на къси, по-големи или далечни дистанции. Тук следва да се направи уточнение, че географията на чудесата (по израза на А. Турилов) в преписно-преводната и оригинално-авторската част на Сказанието обхваща широк ареал. В рамките на очертаното пространство се наблюдава движение на хора от много малък мащаб, каквото е броденето в непосредствения хабитат, до такива, които обхващат и най-крайните очертани маркери.

По брой на участниците най-мащабни са принудителните военни пътувания, които засягат масово жителите на тогавашната българска държава.[29] Дори след бегъл прочит на текста прави впечатление, че единствените, от засвидетелстваните в цикъла, пътуващи на кон, а не пеш, са именно войните. Факт, който е съвършено логичен, предвид характера на основната ударна сила в българските армии през епохата на Ранното средновековие. В споменатия ред на мисли е важно да се подчертае, че оригинално-авторските части на Сказанието предоставят възможност за надникване към пътувания с религиозно-поклоническа цел и пътувания на миряни и духовници с нерелигиозен характер. Чудесен пример за разширяване на познанията за движението в и извън рамките на българското политическо пространство и съответно на междуетническа комуникация в края на IX – началото на X в. е един почти непроучен, макар и известен фрагмент от макрокомпозицията. Това е седмото чудо, озаглавено „За пастира, ухапан от змия“. Въпросната творба е позната в науката. Освен отделно и в съседство с други текстове, посветени на св. Георги, тя се явява и като част от „Сказание за железния кръст“.[30] Последното до голяма степен се дължи на ерудицията и творческите умения на средновековния автор. Именно за разказа „Чудо за пастира, ухапан от змия“, който подобно на други фрагменти от старобългарския цикъл, се среща в състава на Пролога, се твърди, че е написан с изключително вещо познаване на патеричните разкази, поради което се възприема като откъс от неизвестен патерик.[31]

В рамките на разглеждания писмен паметник въпросният текст представлява важен етап от пътуването, предприето от новозамонашения бивш войн Георги. Напълно в духа на иноческите традиции, последният трябва да бъде поет от наставник за периода на послушничество. Но неговият старец-наставник не живее в непосредствена близост до родното му село и новоотреклият се от света се отправя

пеш на преход до най-източните гористи склонове на Стара планина в близост до Месемврия.[32] Въпреки известността на разказа в научните среди, пластът информация в него сякаш остава встрани от погледа на занимаващите се с проблемите на българската история през първата половина на десетото столетие.[33] Фрагментът от Сказанието разказва за чудодейното спасяване на ухапан от змия овчар. В хода на изложението става ясно, че спасилият го старец-монах Софроний, с помощта на св. Георги, разбира за пристигането на бъдещия си послушник и приносител на чудотворен железен кръст, напуска килията си и отива да го посрещне.[34] В текста е отбелязано: ʾСофроніе, въстани, иди борзо къ источникѹ, иже wдеснꙋю тебѣ на оугъ, и вижь чл҃ка, w҃ зми҆ оуседена. И w҃ толѣ иди на сѣверьскыи пѫть, и сърѣшеши черньца, носща кр҃тъ желѣзныи на древѣ.[35] Особен интерес предизвикват финалните редове на разказа. ʾИ въ нѣкыи дн҃ь, сѣдѧщема нама ре҃ старець: ʾГеѡргіе, въстани, сътвори wбѣ҃, грдꙗть къ нама гости w҃ твое зем҃л. И се глюцю стар҃цю, пр҃иде къ намъ .е. мѫжь и благословиша с – е отбелязано в тази част на текста, допълнено от важното уточнение в следващото осмо чудо „За мъжа с рана на крака“ – Бхѵтъ же w҃ мыдрыпьсковьскі .г҃., w҃ дръскерьскыѧ же .в҃. [...]“[36] Регистрираното придвижване пеш на малката група, през източните дялове на Стара планина, от Дръстър (близката Мъдра Дръстърска) през държавния център (Мъдра Плисковска) по посока Месемврия е в контекста на известното за епохата.[37] Значението на „Сказание за железния кръст“ за уплътняване на познанията около пътуванията в Източните Балкани през първите години на X в. се дължи на друго. Поради обстоятелството, че етническа принадлежност на новозамонашения бивш войн Георги е изрично подчертана, информацията за петима пътници от неговия край добива повече нюанси. Те са свързани с това, че в споменатите разкази-чудеса, съставителят на цикъла отбелязва за земляците на новия послушник на отец Софроний: ʾ.д҃. блъгари, а единъ греческа родꙗ [...]“[38] Последният е назован Ефрем. Известията за него заемат важно място в деветото чудо от макрокомпозицията.[39] Въпросните податки за човек с различен произход от този на останалите членове в групата нямаше да предизвиква внимание, ако в медиевистиката отдавна не бяха познати някои византийски агиографски текстове, сравнително близки като време на написване до „Сказание за железния кръст“.[40] В Житието на Герман Козинитски – монах, подвизавал се след покръстването в западнобългарските предели, се споменава за притесненията, на които е подложен светеца от местните жители.[41] Още по-показателно е Житието на Власий Аморейски – дякон и странстващ

монах, живял през втората половина на IX и началото на X в. В него се съобщава за възможността минаващите през българските земи чужденци да бъдат измамени от спътниците им и продадени в робство.[42] Съдейки по житието му, поради ширещата се практика случайни пътници да бъдат ограбвани, отвличани и продавани като роби, дори известният монах-аскет Павел Латърски (живял през X в.) се е страхувал да предприема както инцидентни, така и планирани пътувания с непознати.[43]

Доколкото може да се съди от написаното в текста за петимата спътници, явно не става дума за случайни пътници. Различната етническа принадлежност на единия от тях не пречи на представянето му като член на българското общество. В тази насока особено красноречиви са началните редове на деветото чудо в Сказанието. От тях се научава, че гръкът Ефрем не просто се отправя на път от Мъдра Дръстърска, а години наред живее там и изпълнява съвестно задълженията си на свещеник сред инородните му пасоми.[44] Подобно известие за пореден път насочва към онези представители на византийските духовни мисии, които след покръстването остават в тогавашна България, завършвайки земния си път сред нисшите, средните и висшите нива на клира в младата българска архиепископия. При това, ако се съди по данните от макрокомпозицията, независимо от военните действия с Империята към тях враждебност липсва.

В иначе неголемия по обем разказ „За пастира, ухапан от змия“ е регистрирано още едно пътуване. Без особени усилия то може да бъде окачествено като изпълнение на духовно-наставническите задължения и съдействие между представителите на провинциалния клир.[45] За стремящите се към реконструкция на знания, умения, навици или принципи на обществено поведение, разказите-чудеса са от съществено значение в опитите за проучване на живота в региони от Източните Балкани през първата половина на X в. При поглед от подобен ъгъл не е съществено дали съставителят на „Сказание за железния кръст“ борави с напълно измислени персонажи, или с художествено дооформени прототипи. Благодарение на следването на това писателско решение, в днес познатия вариант на макрокомпозицията, се открояват редица моменти. Успешно туширан от без-спорните предимства на „Сказание за железния кръст“ като художествена творба и исторически източник, трудно се откроява една интересна специфика, която от днешна гледна точка може да се възприема и като недостатък. Тя се изразява в това, че във фрагментите на проучвания писмен паметник множество елементи на всекидневието като жилища, отопление, ос-

ветление, покъщнина, храни, напитки и аромати са маркирани мимоходом или изобщо са сравнително бегло споменати в текста.

Специално за жилищата, описани в Сказанието, има доста оскъдни известия, което стеснява възможността за по-обширни коментари. В тази връзка не е излишно да се добави, че освен за домовете на двамата български войни, в разказите-чудеса се говори и за подслони, които не се вписват в общата представа за жилища. След изцелението на крадливия пастир, средновековният книжовник, съставил „Сказание за железния кръст“ отбелязва: „Поѣтъ м старець въ келію свою. Ꙗко пребы оу него .м. дніи, и див с, и чюд крѣпкомѵ житию.“[46] В следващите редове, освен известие за упражняването на въжарство от старец-монах и неговия послушник, има и няколко щрихи, които навеждат на мисълта, че килията им е достатъчно пригодена за продължително обитаване и може временно да подслони повече хора. В нея, най-общо казано, се съхраняват разменените срещу готова продукция, съестни продукти и се приготвя храна. Факт, който съвсем не е за подценяване, като се отчете известното за проблемите около снабдяването с пресни храни, складирането и запазването им в годен за консумация вид във Византия.[47] В допълнение, макар и без подробности, съставителят на цикъла споменава, че от близкото селище монасите си набавят някакви вещи.[48] Изкусителните предположения за вида и обема на „потребните неща“ като че ли е най-коректно да бъдат пропуснати. Причината се корени в сковаващата липса на детайли. Частична компенсация предоставя информацията в осмо чудо (по днес позната номерация), което не носи уникалност в известията, че за осветлението се използват свещи, а за удобство при упражняването на ежедневната трудова дейност Софроний и Георги разполагат с различни сечива и инструменти.[49] Описаните във фрагментите от „Сказание за железния кръст“ форми на духовно наставничество и живот в относително усамотение, но без да се губи връзката с околното население, се вписват в засвидетелстваните по наративен, епиграфски и археологически път монашески практики в Първата българска държава към началото и средата на десетото столетие.[50]

Когато говорим за аспекти от всекидневието и елементи от бита и жизнената среда, трябва да се признае, че в достигналия до наши дни вариант на цикъла от разкази-чудеса, без условности и уговорки, е представен само един случай на употреба на вода за пиене.[51] Трябва да се подчертае, че за консумация на течности се говори в първото и второто и с уговорка в деветото чудеса. В първите две тя е свързана

с употребата на алкохолната напитка „ѡпсимъ“. От контекста, при използването в различните разкази на „пиво“ и „питр/питир“ става ясно, че също не се визира вода.[52] Последното, разбира се, съвсем не означава, съдейки по разглеждания извор, че през късния IX – началото на X в. в българските земи жадуват или пък водата е консумирана в много по-малка степен за сметка на други напитки. Още по-показателно е, че в няколкото описани момента на хранене не присъстват хляб, растителни продукти или вино. Може да се каже, че някакви детайли за състава на храната има единствено при курбаните в чевърто и девето чудо от цикъла. Същевременно, в преписите на пространна редакция на „Чудото на свети Георги с българина“, засвидетелствани извън съкращенията в днес познатия вид на макрокомпозицията, се открива и пейоративното определение ѣсмрадно врашьно.[53] В останалите пасажи се говори за „ѡбѣдъ, ѣпнца, ѣадь или ѣтрапезѫ.[54] Примерите могат да бъдат разширени с покъщнина, халища и облекло. Възможности за детайлната им регистрация в Сказанието съществуват нееднократно – при описанието на болния монах в третия разказ „За калугера“, при представянето на живота в отшелничество в разгледания „За пастира, ухапан от змия“ или последвалите го „За мъжа с рана на крака“ и „За жената с рана на гърдата“. Особено подходящ в споменатата насока е четвъртият разказ-чудо от цикъла.[55]

Интересно е също така да се отбележи, че на страниците на разглеждания писмен паметник практически липсват цветове. Принципът за неспоменаването им се нарушава само от отбелязването на „кървава пяна“ в рамките на второто чудо. Мълчанието по отношение на цветовете във фрагментите на макрокомпозицията щеше да е тотално, ако писателският възглед на съставителя не счита за достойни за споменаване черното и бялото. Огромна част от регистрациите им в текста на Сказанието се отнасят до чудодейните намеси на св. Георги. При проучването на езиковите особености на агиографския цикъл се отбелязва, че „мжь мжь в текста - б. м.) на конѣ бѣлѣ“ е разгърнат устойчив израз, който се повтаря при описанието на въпросния светец.[56] Редуването на мжжь с мжжь оунь и юноша не се отразява на обстоятелството, че споменаването на белия цвят е съпътствано с действията на светеца. Така е в шестото чудо, където освен яздещ бял кон се отбелязва, че носи бели дрехи, в текста се открива: „[...] пріиде оуноша свѣтелъ, в бѣлахъ ризѫ [...]“[57] Подобна е ситуацията и останалите фрагменти от макрокомпозицията като седмо, девето и десето чудеса. Според сведенията в тях, обичайно, но не задължително, светецът да се явява

на сън.[58] Принципно сходство се забелязва и при регистрирането на черния цвят. Отново се употребява устойчиво за изразяване на конкретен социален статус и представяне на личности, свързани с него. В рамките на агиографския цикъл черното се ползва при описание на монашеството, монасите и замонашващите се. Като тук вариантите са повече – чрьнъ, чрьньць, чрьньчьскъ, чрьньчьство, черна ризꙋ и чрьноризець, които се наблюдават многократно.[59]

Съставителят е сходно пестелив по отношение на подробности, както с цветовете, и при поднасяне на информация за облеклото. Макар че началните фрагменти създават различно впечатление, трябва да се отчете обаче, че първите три чудеса са сред преводно-компилативните пластове на „Сказание за железния кръст“. В резултат на това разказът „За поповия син“ възпроизвежда популярната византийска агиографска схема за освобождаване от чужд плен, прилагана и в произведенията за свети Георги.[60] За настоящото изложение е по-важно, че избавеният съвсем резонно е облечен в носия, характерна за страната, в която пребивава като пленник.[61] Въпросната податка сякаш е и най-детайлната регистрация на облекло в целия цикъл. Ако не се броят инцидентните „[...] работномꙋ не притѣжаи, но милꙋи, подꙗ и̑ пицю и wдежꙋ ⷪ...ѹ̑, ꙗ̀ червѝ и ꙗ̀ⷪ...ѵ оуноша свѣтелъ, въ бѣлахъ ризꙋ̑ [...]”, останалите известия са с един и същ характер. Те са за монасите-черноризци.[62]

Независимо от липсата на думи и словосъчетания, свързани с описание на цветове и допълнителна информация по отношение на облеклото, трябва да се подчертае, че аспектите от всекидневния живот, въвлечени при съставянето на Сказанието, са причина за споменаватe на някои метали, суровини, материали, занаяти и занаятчийска продукция. Още в началните разкази на агиографския цикъл са регистрирани присъствието и употребата в домашния бит на съдове за течности, изработени от стъкло. Подобна информация се родее с известното за занаятчийските производства в Плиска и Преслав в края на IX – началото на X в.[63] Сред упражняваните дейности, изискващи висока специализация, е стъкларството. Готовата продукция от съдове и прозоречно стъкло, както и работилниците с множество топилни пещи, категорично сочат, че поне в рамките на държавния център, изделията от стъкло не са непознати.[64] При отчитането на споменатата особеност е ясно защо многократните споменавания на стъкленица в първото чудо – „За поповия син“, не са впечатляващи. В рамките на макрокомпозицията за въпросния съд се говори пак в следващия фрагмент, във връзка с използването на съхраняваната в него напит-

ка.[65] Междувременно е необходимо да се обърне внимание върху интересното обстоятелство, че информацията за употребата на стъклени съдове не надхвърля началните части и може да се интерпретира и като влияние на компилираните първоизточници. Липсата на известия за изделия от стъкло, в домашно-авторските пасажи – чудеса от Четвърто до Десето, внася допълнителен контраст. За сравнение, използваната от замонашения бивш войн Георги чаша е сред вещите, които носи със себе си при пътуването към килията на стареца Софроний. Макар и да няма преки известия за материала, от който е направена, е логично да се приеме, че чашата едва ли е стъклена или керамична, поради чупливостта. По всяка вероятност не е и от благороден метал, най-малкото заради личната безопасност на притежателя ѝ. Друг е въпросът, дали с описанието на съдове за течности от стъкло, в текста на Сказанието, не се илюстрират особености на средата и домашния бит на средновековния книжовник. Обективността изисква да се отбележи, че що се отнася до старобългарския пласт на макрокомпозицията, въпросната занаятчийска продукция не открива своята безспорна регистрация. Това до голяма степен е обусловено от сюжета и не може да бъде в основата на твърдения, че изделия от стъкло са излишен лукс за провинциалните жители през късния IX – началото на X в., познати само по сведения втора ръка, но не и от лични впечатления.

Доста по-различно е с произведени от метал предмети, които са регистрирани в почти всички разкази-чудеса от цикъла. Това не предизвиква никаква изненада, предвид факта, че творбата е за чудеса и знамения, извършвани с помощта на железен кръст. Изрично споменаване на материала, от който е направена чудотворната вещ, се открива в третия разказ. Информацията е повторена и във финалните пасажи на въпросния фрагмент.[66] Далеч по-продуктивни в подобна насока са четвърто и пето чудеса, където се изяснява произхода на метала и също така се маркира и важния занаят на ковача.[67] Съвсем разбираемо, поради значението на ковачеството, известието за упражняването му привлича вниманието на учените. Пасажът указва присъствието на такъв тип занаятчии в провинциите и работата им по поръчка с материали, осигурени от заявителите на крайния продукт. Сред останалата желязна ковашка продукция за бита, все едно мирен или военен, в рамките на днес познатия вариант на Сказанието, са върховете на копия и стрели, нож/ножица и брадви. Функционалната широка приложимост на последните обяснява регистрирането им в макрокомпозицията и не е в състояние да събуди учудване у ерудирания читател. Резонно-

то присъствие на въпросното универсално оръжие във въоръжението на българските конници от края на IX – началото на X в. се дължи на достъпността му, съчетаваща евтина изработка и лесна поддръжка. По-трудно е да се каже дали визираните бойни топори на описаните в „Чудото с българина“ дружинници не са част и от мирновременния инвентар и имат приложение в извънвоенния делник.[68]

Без да е изненадващо или неочавано, наред с останалите предмети от бита, направени от желязо, в текста са регистрирани още два метала – злато и сребро.[69] Що се отнася до споменаването на специфики и особености от средата, в която твори средновековният автор, интерес предизвиква и двукратното, в рамките на цикъла, отбелязване на мраморни настилки. Преди разгръщане на каквито и да е коментари за жилищната архитектура и украсата на домовете е необходимо да се подчертае, че данните от макрокомпозицията визират конкретен тип сгради. Мраморът, за който иде реч в първия и третия разкази, се отнася до настилката на църковни подове. Въпросното обстоятелство е в основа на мнението, че единствено на базата на посочените известия не може да се каже нищо повече от вече познатото за практическите и функционалните му аспекти. За настоящото изложение е по-важно да се отбележи, че беглото щрихиране на някои елементи от всекидневието като храна, напитки, покъщнина, суровини и материали, както и черно-белия свят на „Сказание за железния кръст“ едва ли се дължи на някаква творческа немощ. По-скоро е резултат от личните естетически и художествени нагласи на съставителя на цикъла от разкази-чудеса, както и на съобразяване с художествените изисквания, модели и похвати на жанра.

В заключение е необходимо да се отбележи, че по правило, при изследователски инициативи, в публикации за развитието на българското общество през късния IX – началото на X в., „Чудото на свети Георги с българина“ се ползва с огромен авторитет. Стана дума, че още от XIX-то столетие благосклонното отношение на учените към споменатия текст се реализира до голяма степен за сметка на останалите творби в цикъла от разкази-чудеса „Сказание за железния кръст“, от който е част. Причините за пренебрегването на другите фрагменти от макрокомпозицията са показателна смесица от обективни и субективни фактори. До 70-те години на миналия век може да се приеме, че първите са доминиращи. За следващите десетилетия на преден план изпъкват вторите. Както се отбелязва, те се явяват разбираемо, но контрапродуктивно следствие от схващането за компилативния характер на творбата. Опитите за преодоляване на скептичното отношение или

откровеното пренебрегване на макрокомпозицията като исторически извор за късния IX и началото на X в. лесно могат да се приемат и за закъсняла медиевистична компенсация. Отвъд подобно опростенчество, на по-дълбоко и проблемно ниво, те са част от стремеж за изследване на широк спектър елементи от живота на българското общество през Средновековието, отразени в „Сказание за железния кръст“. В този смисъл, недооцененият и маргинализиран, с малки изключения, цикъл от разкази-чудеса е особено полезен. Разглеждането на макрокомпозицията като източник на данни за очертания период дава възможност да се открояят множество проблемни звена. Част от тях подлежат на условна класификация, а друга – могат да се окачествят като произволен низ от аспекти, които творческото перо на средновековния книжовник регистрира в хода на изложението. Немалко от известията се отнасят към сравнително по-слабо разглежданите в разработките по Българско средновековие теми. Скицираните по-горе решения при използването на агиографския цикъл са лишени от амбицията да се превърнат в еталон и нямат претенция за изчерпателност. За бъдеще от съществено значение ще е цялостно установяване на първоизточниците на оригинално-авторската част на текста, както и критична съпоставка на известните преписи на цикъла. В този смисъл няма как да не се отбележи, че макрокомпозицията спада към онази група наративи, които независимо от това, че са познати отдавна, все още предоставят широко поле за научна изява.

БЕЛЕЖКИ:

[1] *Ангелов, Б.* Сказание за железния кръст. – Старобългарска литература, 1971, № 1, 121-155; *Ангелов, Б.* Сказание за железния кръст. – Във: *Ангелов, Б.* Из старата българска, руска и сръбска литература. С., 1978, кн. III, 61–78.

[2] Срв. *Моллов, Т. (съст.)* Археография на Сказание за железния кръст и на отделните чудеса от него. – *Калоянов, А., М. Спасова, Т. Моллов.* „Сказание за железния кръст“ и епохата на цар Симеон. Велико Търново, 2007, с. 218.

[3] Срв. *Строев, П. М.* Рукописи славянские и российские, принадлежащие почетному гражданину и Археог- рафической комиссии корреспонденту Ивану Никитичу Царскому. Разобрани и описани Павлом Строевьш. Москва, 1848, с. 768, № 717; с. 781, № 728; *Архимандрит Леонид.* Систематическое описание славянорус- ских рукописей собрания графа А. С. Уварова, Москва, 1894, Ч. 4с. 45, № 1783. (434). (717).

[4] Приложеният от епископ Филарет цитат е показателен. Вж. *Епископ Филарет Рижский.* Кирилл и Мефодий, славянские просветители. – **Чтения в Обществе истории и древностей российских при Московском университете (ЧОИДР)**

1846, № 4, с. 5, б. 10. Интерес към разказа проявяват и други. Срв. *Епископ Евгений Астраханский.* Внешнее состояние церкви Восточной Православной, с половини IX-го века до начало XIII-го. – Християнское Чтение, 1848, № 1, 249–250; *Бодянский, О.* О времени происхожде- ния славянских письмен. Москва, 1855, 357–358, CXIV–CXV; ***Голубинский, Е.*** Краткий очерк истории православних церквей. Болгарской, сербской и румьшской или молдо-валашской. Москва, 1871, с. 34, 256, б. 63; *Палаузов, С.* Век болгарского царя Симеона. – СПб., 1852, 23-24; ***Дринов, М.*** Исторически преглед на Българската църква от самото й начало до днес. – *Дринов, М.* Избрани съчинения. Т. 2. С., 1971, с. 34, б. 23. Целият му текст е публикуван през 1863 г. Вж. *Срезневский, И.* Древние памятники русского письма и язи ка. – СПб., 1863, 259–260.

[5] *Лопарев, Х.* „Чудо святаго Георгия о болгарине". – Памятники древней письменности, Т. 100. СПб., 1894.

[6] Разбира се, има достатъчно основанията за подобно отношение спрямо въпросния текст. Темата за връзката воин-светец и мотива с чудотворството на светците, техните мощи и свързани с култа им предмети са популярни и разработвани във византийската книжнина. Срв. *Kazhdan, A.* Holy and Unholy Miracle Workers. – In: Byzantine Magic. http://www.doaks.org/publications/doaks online publications/ByzMagic/magic04.pdf. Чрез преводи стават достояние и на новопокръстеното българско общество. При това, както се отбелязва, българската тематика много скоро се превръща в съществен дял от балканските легенди за чудесата на св. Георги. Срв. *Гошев, И.* Един средновековен барелеф от Созопол. – ГСУ, Богосл. факултет., VI, 1929, 88–89, 90–94; *Чудото на св. Георги.* – ГИБИ, V. С., 1964, 60–67; *Кодов, Х.* Един стар славянски превод на разказ за „чудото" на свети Георги с византийския войн Георги, пленник у българите. – ИИЛ, 13, 1962, 143–155; *Дуйчев, Ив.* Разказът за „Чудото" на великомъченик Георги със сина на Лъв Пафлагонски, пленник у българите. – *Дуйчев, Ив.* Българско средновековие. С., 1972, 513–528; *Драгова, Н.* Българската тема в разказите с чудеса на свети Георги в славяно-византийската традиция /IX–XI в./. – ГСУ, ЦСВП „Ив. Дуйчев", 1, 1987 (1990), 229–242.

[7] Срв. *Златарски, В.* История на българската държава през средните векове. Т. 1, Ч. 2. С., 1927, 251–252, 281–282; *Златарски, В.* Кои са били вътрешни и външни боляри? – *Златарски, В.* Избрани произведения. Т. 1. С., 1972, 299–313; *Иванов, Й.* Старобългарски разкази. Текстове, новобългарски превод и бележки. С., 1935, 213–215; *Дуйчев, Ив.* Из старата българска книжнина. Кн. 1. С., 1943, 210–212; *Снегаров, Ив.* Неизвестен досега препис от разказа „Чудо с българина Георги". – ИИБИ, 3–4, 1951, 295–296; *Снегаров, Ив.* Старобългарският разказ „Чудо на св. Георги с българина" като исторически извор. – ГДА, IV, (30) 1954–1955, № 2, 217–233.

[8] *Снегаров, Ив.* Неизвестен досега препис от разказа „Чудо с българина Георги", 295–296; *Снегаров, Ив.* Старобългарският разказ „Чудо на св. Георги с българина", 217–233.

[9] *Ангелов, Б.* Старославянски текстове: 1. Нов препис на старобългарския разказ „Чудото с българина"; 2. Разказ за пастиря ухапан от змия. – ИИБЛ, 3, 1955, 166–177; *Ангелов, Б.* Три страници из историята на българската литература. 2. Неизвестен старобългарски разказ „Чудото с българина Климент". – Литературна мисъл, 1970, № 3, 133–134.

[10] *Ангелов, Б.* Сказание за железния кръст ..., с. 130; *Ангелов, Б.* Из старата българска, руска и сръбска ..., с. 71.

[11] *Ангелов, Б.* Сказание за железния кръст., 121–124, 132–134.
[12] Срв. *Драгова, Н.* Войнското сказание в старобългарската литература от Симеоновата епоха (IX–X в.). –Старобългарска литература, 1991, № 25–26, 47–57; *Велчева, Б.* Пътешествията на един разказ от X в. – В: Християнската идея в историята и културата на Европа. С., 2001, 161–165; *Драгова, Н.* Старобългарска култура. С., 2005, 166–167.
[13] *Вълчанов, В.* Старобългарската литературна традиция в сагата за Олав Тригвасон от Мунк Сноресон. – РакеоЬи^апса, 1996, № 3, 20–29; *Велчева, Б.* За езика на разказа „Чудото с българина". – Старобългарска литература, 1994, № 28–29, 70–73; *Велчева, Б.* Пътешествията на един разказ от X в.., 161–165; *Стойкова, А.* Чудеса на св. Георги в един миней от XVI в. – Старобългарска литература, 1994, № 28–29, 74–77; *Моллов, Т.* Фолклорно-митологични елементи в старобългарската литература: „Чудо на свети Георги с българин". – В: Палеобалканистика и старобългаристика. Велико Търново, 1995, 411–419; ***Турилов, А.*** Византийский и сла- вянский пластн в „Сказание инока Христодула". (к вопросу произхождении памятника). – В: Славяне и их соседьг Вьш. 6, Греческий и славянский мир в средние века и новое время. М., 1996, 81–98.
[14] *Петканова, Д.* Старобългарска литература IX–XVIII век. С., 1997, 349–351; *Петканова, Д.* Българска средновековна литература. Велико Търново, 2001, 381–384; *Милтенова, А. (съст.).* История на българската средновековна литература. С., 2008, 30, 140–141.
[15] *Полмвяннмй, Д. И.* Культурнне своеобразие средневековой Болгарии в контексте византийско-славянской общности IX–XV веков. Иваново, 2000, 53–54.
[16] Срв. *Стойкова, А.* Чудеса на св. Георги в един миней от XVI в., 74–77; *Стойкова, А.* Българският свети Георги между Киев и Константинопол. – В: Традиции. Приемственост. Новаторство. В памет на Петър Дине- ков. С., 2001, 87–93; *Стойкова, А.* Метафрастовото житие на св. Георги в балканските кирилски ръкописи. – В: Преводите през XIV столетие на Балканите. С., 2004, 270–277; *Стойкова, А.* Произведенията за св. Георги в балканските кирилски ръкописи (Предварителни бележки). – В: България и Сърбия в контекста на византийската цивилизация. Сборник статии от българо-сръбския симпозиум 14 - 16 септември 2003, София. С., 2005, 413–422. Недостъпен остана: *Стойкова, А.* Чудесата на св. Георги в балканската кирилска традиция (Археографско-текстологическо изследване). Хабилитационен труд. (Ръкопис). С., 1998.
[17] *Калоянов, А., М. Спасова, Т. Моллов.* „Сказание за железния кръст" и епохата на цар Симеон. Велико Търново, 2007.
[18] Срв. *Турилов, А.* „Сказание о железном кресте" как источник по истории и общественно-политической мнсли Болгарии конца IX – начала X в. – В: Идеология и общественно-политическая мнсль в странах Центральной и Юговосточной Европн периода средневековья. Сборник материалов и тезисов IV Чтений памяти В. Д. Королюка. М., 1986, 36–37; *Турилов, А.* Данне „Сказания о железном кресте" о христианизации Болгарии. – В: Введение христианства у народов Центральной и Восточной Европн. Крещение Руси. Сборник материалов и тезисов V Чтений памяти В. Д. Королюка. М., 1987, 53-54; *Турилов, А.* Новосибирский список „Сказание инока Христодула". – В: Общественное сознание, книжность, литература периода феодализма. Новосибирск, 1990, 220-222; *Турилов, А.* Византийский и славянский пластн в „Сказание инока Христодула" (к вопросу произхождении памятника).,

81–99; *Турилов, А.* „Мъдра Пльсковская" и „Мъдра Дръсторская" – две мундраги первой болгаро-венгерской войнн. (География чудес Вмч. Георгия в Сказании инока Христодула) – В: Славяне и их соседн. Вьш. 10, Славяне и кочевой мир. М., 2001, 40–60; *Турилов, А.* „Не где князь живет, но вне" (Болгарское общество конца IX века в „Сказании о железном кресте"). – Славяноведение, 2005, № 2, 20–27.

[19] *Турилов, А.* Писа Христодул. – Антени, бр. 52, 28 дек. 1983, с. 13; (= *Турилов, А.* Писа Христодул. – В: Българистика и българисти: Статии и изследвания. С., 1986, 183–185); *Турилов, А.* Христодул: Открито е името на старобългарски книжовник от X век. – За буквите: Кирило-Методиевски вестник, 13, април–май 1987, с. 7; *Турилов, А.* К изучению Сказания инока Христодула: датировка цикла и имя автора. – В: Florilegium, К 60-летию Б. Н. Флори, Сб. статей. М., 2000, 412–427.

[20] *Турилов, А.* Византийский и славянский пластн в „Сказание инока Христодула" (к вопросу произхождении памятника) ..., 92–93.

[21] *Турилов, А.* Данне „Сказания о железном кресте" о християнизации Болгарии ..., с. 54.

[22] Срв. *Турилов, А.* „Сказание о железном кресте" как источник по истории и общественно-политической мнсли Болгарии конца IX – начала X в. .., с. 36.

[23] *Калоянов, А., М. Спасова, Т. Моллов.* „Сказание за железния кръст"..., 63–64, 68–71.

[24] *Божилов, И.* Културата на Средновековна България. С., 1993, 30–32. *Милтенова, А. (съст.).* История на българската средновековна литература., 81–82.

[25] *Турилов, А.* Христодул – автор на „Сказание за железния кръст", с. 183.

[26] Срв. *Христов, Я.* Бележки за възрастовата граница и военните набори в българската държава през късния IX–началото на X в.: Конкретен исторически казус. – Исторически преглед, LXVI, № 5–6, 2010, 3–12; *Christov, Y.* Pratiques medicales Byzantine dans la societe bulgare après la Conversion. – Etudes Balkaniques, 2010, № 12, 249–258; *Христов, Я.* За болестите и лечителските практики в старобългарския цикъл разкази „Сказание за железния кръст". – Историческо бъдеще, 2011, № 1–2, (под печат); *Христов, Я.* Чадо, ѡ клатвѣ ѩссѣ-шитъ, а ма.тѭ|ЖА искорвнить. Следи от византийското право в един старобългарски цикъл разкази. – Балканистичен форум, 2011, № 2, 225–235.

[27] *Лопарев, Х.* Греческие жития святнх VIII и IX веков. Петроград, 1914, 43–44, 56–63, 225–230, 315–332, 469–476, 479–484; *Гюзелев, В.* Средновековна България в светлината на нови извори. С., 1981, 51–67; *Malamut, E.* Sur la route des saints byzantins. Paris, 1993; *Greenfield, R.* The Life of Lazaros of Mt. Galesion. An Eleventh Century Pillar Saint. – In: Byzantine Saints' Lives in Translation, III, Washington, D. C., 2000. – http://www.doaks.org/publications/doaks online publications/Laz1.pdf; *Божилов, Ив.* Homo Viator в средновековна България: Монахът. – В: Пътуванията в Средновековна България. Велико Търново, 2009, 29–31.

[28] Срв. *Божилов, Ив.* Homo Viator в средновековна България: Монахът., с. 35; *Божилов, Ив.* Византийският свят. С., 2008, 429–435.

[29] *Снегаров, Ив.* Старобългарският разказ „Чудо на св. Георги с българина" като исторически извор. – ГДА, IV, (30) 1954–1955, № 2, 225–227; *Тъпкова–Заимова, В.* Към въпроса за военните пътища през Първото българско царство. – Исторически преглед, 1958, № 1, 58-73 ; *Турилов, А.* „Мъдра Пльсковская" и „Мъдра Дръсторская" – две мундраги первой болгаро-венгерской войнн. (География чудес Вмч. Георгия в Сказании инока Христодула). – В: Славяне и их соседн. Внп. 10, Славяне и кочевой

мир. М., 2001, 40–60.
[30] *Ангелов, Б.* Старославянски текстове: 1. Нов препис на старобългарския разказ „Чудото с българина“; 2. Разказ за пастира, ухапан от змия. – ИИБЛ, 3, 1955, 167–177; *Ангелов, Б.* Сказание за железния кръст. – Старобългарска литература, 1971, № 1, 121–155; *Ангелов, Б.* Сказание за железния кръст. – В: *Ангелов, Б.* Из старата българска, руска и сръбска литература. Кн. III. С., 1978, 61–78.
[31] *Турилов, А.* Христодул – автор на „Сказание за железния кръст“. – В: Българистика и българисти. Статии и изследвания. С., 1986, с. 183.
[32] *Ангелов, Б.* Из старата българска, руска и сръбска литература., 88–90. За ролята на пътната мрежа през епохата на Първата българска държава в региона на Варна и Девня и трасетата, свързващи го с крайморските центрове в Анхиалското поле Вж: *Георгиев, П.* Главния път Византия – България до края на VIII в. – В: Пътуванията в Средновековна България. Велико Търново, 2009, 84–103.
[33] *Ангелов, Б.* Старославянски текстове ..., 167–177.
[34] Пак там, 175–177.
[35] Пак там.
[36] *Ангелов, Б.* Сказание за железния кръст..., с. 147.
[37] *Георгиев, П.* Главният път през Веригава в Ранното Средновековие. – В: История на пътя. Черно море между Изтока и Запада. XII Понтийски четения на ВСУ. Варна, 2007, 7–25.
[38] *Ангелов, Б.* Сказание за железния кръст ..., с. 147.
[39] Пак там.
[40] *Браунинг, Р.* Рабство в византийской империи (600–1200 гг.). – ВВр., 14, 1958, с. 53.
[41] Житие на Герман Козинитски. – ГИБИ, V. С., 1964, 104-106.
[42] Житие на Власий Аморейски. – ГИБИ, V. С., 1964, 14-18; *Гюзелев, В.* Средновековна България в светлината на нови извори., 51–60.
[43] Paul of Latros. – In: The Oxford Dictionary of Byzantium. Vol. 3. New York–Oxford, 1991, p. 1608. Преведеният в поредицата Извори за българската история, пасаж от житието на въпросния светец, включва само известието за кореспондецията му с цар Петър (927–969). *Житие на Павел Латърски.* – ГИБИ, V. С., 1964, с. 230. Срв. *Delehaye, H.* Vita Sancti Pauli Iunioris in monte Latro. – AB, XI, 1892, 5–74, 136–182.
[44] *Ангелов, Б.* Сказание за железния кръст ..., 1971, 147–148.
[45] Пак там, с. 146.
[46] Пак там.
[47] Срв: *Grunbart, M.* Store in a Cool and Dry Place: Perishable Goods and Their Preservation in Byzantium. – In: *Brubaker, L., K. Linardou. (Eds.).* Eat, Drink, and Be Merry (Luke 12: 19) – Food and Wine in Byzantium. Papers of the 37th Annual Spring Symposium of Byzantine Studies, in Honour of Professor A.A.M. Bryer. Aldershot – Burlington, 2007, 39–49.
[48] *Ангелов, Б.* Сказание за железния кръст ..., 1971, с. 151.
[49] Пак там, с. 147.
[50] Срв. *Атанасов, Г.* За хронологията и монашеската организация в скалните обители през Първото българско царство. – В: Светогорска обител Зограф. Т. 3. С., 1999, 281–293; *Попконстантинов, К.* Към въпроса за отшелническите практики в България през X век. Светият отец Антоний от Крепча и св. Йоан Рилски. – В: Светогорска обител Зограф. Т. 3. С., 1999, 83–89; *Костова, Р.* От мирския живот към монашеството. Къде е границата и кой я преминава в България през X в.? – В: Традиции и приемственост

в България и на Балканите през средните векове. В. Търново, 2003, 147–166; *Същата.* Скалният манастир при с. Крепча. Още един поглед към монашеските практики в България през X в. – В: Проф. дин Станчо Ваклинов и средновековната българска култура. В. Търново, 2005, 289–301; *Kostova, R.* Patronage and Monastic Geography in Bulgaria in the Late Ninth and Tenth Centuries. – In: *Gjuzelev, V., K. Petkov. (Eds.).* State and Church: Studies in Medieval Bulgaria and Byzantium. Sofia, 2011, 189–207.

[51] *Ангелов, Б.* Сказание за железния кръст ..., с. 146.

[52] Пак там, 136–155.

[53] *Снегаров, Ив.* Старобългарският разказ, с. 225; *Ангелов, Б.* Сказание за железния кръст ..., 1971, 142.

[54] Пак там, 136–155.

[55] Пак там, с. 142.

[56] *Спасова, М.* Езикови особености на „Сказание за железния кръст". – В: *Калоянов, А., М. Спасова, Т. Моллов.* „Сказание за железния кръст" и епохата на цар Симеон ..., с. 148.

[57] *Ангелов, Б.* Сказание за железния кръст ..., с. 145.

[58] Пак там, 136–155.

[59] Пак там.

[60] Срв. *Гошев, И.* Един средновековен барелеф от Созопол. – ГСУ, Богосл. Ф., VI, 1929, 88–89, 94; Чудото на св. Георги. – ГИБИ, V. С., 1964, 60–67; *Дуйчев, Ив.* Разказът за „Чудото" на великомъченик Георги със сина на Лъв Пафлагонски, пленник у българите. – В: *Дуйчев, Ив.* Българско средновековие. С., 1972, 513–528.

[61] *Ангелов, Б.* Сказание за железния кръст... , с. 138.

[62] Пак там, 136–155.

[63] *Витлянов, С.* Характер и локализация на производствените структури в първите столични центрове на българската държава Плиска и Велики Преслав. - В: Пътуванията в Средновековна България. Велико Търново, 2009, 373–381.

[64] *Джингов, Г.* За производството на стъкло в Средновековна България. – Археология, 1960, № 4, 1–8; *Джингов, Г.* Средновековна стъкларска работилница в Патлейна. – ИАИ, 16, 1963, 47–69; *Дончева–Петкова, Л., Ж. Златинова.* Стъкларска работилница край западната крепостна стена в Плиска. – Археология, 1978, № 4, 37–48; *Балабанов, Т.* За началото на стъклообработването и стъклопроизводството в Средновековна България. – В: Преслав. Т. 3. Варна, 1983, 228–241.

[65] *Ангелов, Б.* Сказание за железния кръст ..., 137–139.

[66] Пак там, с. 140.

[67] Пак там, с. 143.

[68] С подробна библиография Срв. *Чангова, Й.* Средновековни оръдия на труда в България. – ИАИ, 25, 1962, 36–43; *Кирпичников, А. Н.* Древнерусское оружие, 2. Копья, сулицн, боевне топорн, булавн, кистени IX–XIII вв. Москва –Ленинград, 1966, 26–46; *Витлянов, С.* Старобългарско въоръжение. С., 1996, 36–38; *Йотов, В.* Оръжието и снаряжението в ранното българско средновековие - въпроси на традициите и влиянията. – В: Acta Musei Varnensis, I, Оръжие и снаряжение през късната античност и средновековието IV–XV в. Варна, 2002, 117–130; *Йотов, В.* Въоръжението и снаряжението от българското средновековие (VII–XI в.). Велико Търново, 2004, 86–102.

[69] *Ангелов, Б.* Сказание за железния кръст ..., с. 137, 146.

ПРЕОСМИСЛЯНЕ РОЛЯТА НА СРЕДНОВЕКОВНИЯ ГРАД В БЪЛГАРСКИТЕ ЗЕМИ ПОД ВИЗАНТИЙСКО ВЛАДИЧЕСТВО (XI–XII В.). ОПИТ ЗА ИСТОРИОГРАФСКИ ПРЕГЛЕД

Георги Димов

Интересът към средновековната градска история се е заражда сред българските учени след втората половина и по-конкретно след 60-те години на изминалия век. Темата е сравнително нова и разбира се неразработвана до този момент в съвременната историография. Тя стояла някак си в маргинала на научните изследвания, но и „*властно*“ привличала вниманието на медиевисти, археолози, архитекти и изкуствоведи[1]. Началото е положено с появата на статията на Димитър Ангелов „Към въпроса за средновековния български град“ в сп. „Археология“ през 1960 г. В нея е поставен фокус върху основните акценти на средновековната българска урбанистика[2]. Десетилетие по-късно от печат излиза и монографията на Страшимир Лишев –„Средновековният български град. Социално-икономически облик“[3]. Позната и днес, базирана върху голямо количество писмен материал, монетни находки и предмети на бита, работата на Лишев е революционна и заслужено може да отбележим, напредничава за тогавашната историческа наука.[4]

През 1977 г. Васил Гюзелев на също представя обзор на градските изследвания, свързани със средновековните български земи – отново в статия за сп. „Археология“.[5] Материалът е придружен и с подбрана библиография, тъй като за около десетилетие, след публикацията на Димитър Ангелов и монографията на Лишев, вече е натрупала значителна литература. Написани са някои ценни самостоятелни очерци, отпечатани са студии и трудове върху историята на редица български селища и крепости – *Ловеч, Шумен, Несебър, Калиакра, Перник, Мелник, София, Пловдив, Червен* и т.н. Проучени са отделни въпроси от икономиката, оръдията на труда, политическата география и монетосеченето в нашите земи.[6]

За мащабите и изучаването на селищните структури през Средните векове, по това време, спомогнала изключително и програмата „*1300 години България*“. С нейна помощ са финансирани и извършени множество мащабни проучвания и разкопки.[7] При това се появили

дори публикации, плод на чисто любителския стремеж, като това на М. Деведжиев – които отразявали вече засиления интерес към урбанизма.[8] Излязъл от печат и специализираният сборник с докладите от проведената през 1979 г. във Велико Търново конференция под обединителния наслов „Средновековният български град“[9]. А малко след това, през 1981 г., е публикуван и трудът на Александър Кузев и Васил Гюзелев, посветен на градовете по Долен Дунав и Черно море.[10]

Интерес сред специалистите, особено след средата на миналия век, предизвикват също така и изследванията на руските (тогава съветски) учени Генадий Литаврин, Александър Каждан, Людмила Горина и нейният ученик Дмитрий Поливянний[11], както и на чешката медиевистика Вера Хохрова, посветени на градската история на Византия и българските земи. Сред цялата плеяда от учени, от уважение към паметта ѝ, трябва да спомена и доста по-късния изследовател на българските селищни „центрове“ и столици – Росица Панова, която е посветила редица статии и монографии на средновековното ни градско наследство.[12]

Въпреки големия брой изследвания и натрупания емпиричен материал от археологическите проучвания и разкопки, един от периодите на градската ни история оставал неизменно в сянката на национализма и традиционно негативното отношение към византийското владичество в българските земи през периода 1018–1186 г. Изключително слабия интерес към градските процеси от XI–XII в., традиционното свиване или разширяване на хронологичните граници и датировка на археологическия материал, който е приписван на Първото или Второ българско царство, довеждат до приемането на византийската власт като период на посевместен упадък, културна деградация и тотален декаданс в градското развитие.[13] Единственото изследване, специално посветено на българския град през XI–XII в., е кратката и твърде обща статия на Геновева Цанкова-Петкова „Съдбата на българския град под византийско владичество“.[14] В нея авторката, може би, твърде пресилено стига до извода, че „*духовният живот в града, който следвал две направления: официално, ръководено от византийската църква и административната власт, и народно, израз на дълбоки и спонтанни прояви на българския народен дух*“[15]. А оттам, напълно субективно до едно, трябва да признаем, мрачно и потискащо заключение – „*Феодалният начин на производство с преобладаване на натуралното стопанство и експлоататорската политика на чуждата власт снижили жизненото равнище на града и допринесли за неговата аграризация,*

която се проявила по различен начин в отделните градове“[16]. Донякъде подобна позиция за дунавските и причерноморски градове, заема и вече споменатото, иначе отлично и все още актуално, изследване на А. Кузев и В. Гюзелев. Според него „*През продължителното византийско владичество [...] от цветущи преди градове само някои отчасти съхранили предишното си положение*“[17], като още в уводните думи се набляга на аграризирането на българския град по време на византийската власт. Съставителите дори представят като доказателство трактата на арабския географ ал Идриси „Развлечение за копнеещия да преброди страните“, писан специално за нормандския крал Роже (1130–1154) през 1153 г.[18] Всъщност това съчинение напълно заслужено привлича вниманието на българските историци, а фрагменти от него са преведени и издадени от Борис Недков през 1960 г.[19] Именно преводът на ал Идриси, заедно с някои неканонични произведения от епохата, щели обаче да се превърнат в основен довод за „*немотията и аграризирането*“ на българските селища – вследствие на ромейската власт, при все че целта на арабския географ е била единствено да опише земеделските ресурси на Балканите по поръчение на неговите нормандски господари. А апокрифната литература, от друга страна, ще бъде преамбюла към историческото познание за съдбините на нашите предци и тяхното минало. При това Идриси е писал косвено, чрез сведенията на търговци и пътешественици, като арабският географ ни най-малко не се е интересувал от занаятите и материалната култура на Балканите. Той с лекота подминава прочутите *ергастерии* за коприна в Атина, Коринт и Тива, както и намиращите се в разцвет по това време занаяти в Солун. Противно на очакванията един от рядко споменаваните от него производствени и занаятчийски центрове е конкретно от нашите земи – а именно град *Авли* (Сливенско), където се намирали сръчни занаятчии, изработващи от желязо всякакви рядкости.[20]

Същевременно трябва да отбележим, че заниманието на занаятчийското население в градовете със земеделски труд през XI–XII в. е посевместно явление както за Византия, така и за Западна Европа. То не е ни най-малко довод за упадък на урбанизма в българските земи. Напротив, увеличеният (многократно) брой на находки от медни и бронзови монети (*анонимни фолиси, тетартерони* и *билионови скифати*), предназначени за вътрешния пазар, както и изворите от епохата, говорят неминуемо за една засилена икономика и търговия, а впоследствие и за настъпилата частична парична *комутация*, поне що се отнася до данъците.[21] Стокообменът и паричната употреба във

Византия през XI–XII в. дали повод и за разразилите се дискусии на XII международен конгрес по византология в Охрид през 1961 г. На него Нина Викторовна Пигулевска и Елен Антониадис-Бибику допускат две характерни категории за стопанството на Ромейската империя – градско парично и селско натурално. Видният френски византолог Пол Льомерл обаче приема единствено паричния обмен.[22] Тази тенденция с времето се доразвива, както правилно отбелязват Ст. Цонев[23], Г. Литаврин и С. Лишев, с малките, но откривани в големи количества медни и бронзови номинали, които обслужвали вътрешния пазар и не са били използвани за външни плащания. Лишев дори казва „[…] *че Византия непосредствено и значително способствала за разширяването на стоковото производство и на стоково-паричните отношения в българските градове – това е вън от всякакво съмнение*“[24]. Също така трябва да признаем, че по това време западноевропейската икономика е все още далеч от преминаването от натурален към паричен стадии. Европейският монетен „ренесанс“ настъпва едва в XIII в. На Запад монетите се оценявали единствено по своята стойност, не като знак, а като стока за реално вложения в тях благороден метал. Те присъстват като сметководна единица само привидно, напълно фиктивно в документите от епохата. Марк Блок оприличава на кюлчета злато или сребро тези западноевропейски монети, щом е трябвало да бъдат сложени на везната. За разлика от Византия, сред европейските монарси парите са символ на власт, инсигния, но не и изражение на икономическата действителност. Като цяло западноевропейското стопанство е по-слабо развито и през XI–XII в. си оставало все още натурално. Единствените изключения може би съществували сред италианските градове-държави поради търговските им начинания, сред нормандските владетели в Южна Италия и сред християнските монарси на Пиренеите, явно под влиянието на съседните богати арабски емирства. За това време Византия все още представлявала най-напредничавата икономика в Европа, а българските земи били част от нея. Показателна е и реакцията на кръстоносците през 1147 г., които пресичайки Балканите, по това време византийска територия, виждат за първи път медни и калаени монети и не познавайки стойността на парите, за тях те платили прескъпо. Затова напълно логично, а и доста прозорливо за времето си, Димитър Ангелов приема включването на България в страна с по-развита, както казахме, ако не и най-развитата европейска икономика и занаятчийско производство, като положително за българския град[25] – независимо от византийското завоюване,

централизация и безспорен имперски *етатизъм*. Дори и нумизматът Тодор Герасимов чрез множество свои публикации за византийски монетни находки от този период, изтъква засиления вътрешен паричен обмен през XI–XII в.

От особена важност за просперитета на българските земи е и възходът в селското стопанство, занаятите и усъвършенстването на оръдията на труда, настъпили под ромейско влияние през XI–XII в. Като положителна тенденция може да се отчете както изключително развития пазар, така и процъфтяващата търговия, които изцяло благоприятствали развитието на града по време на византийското владичество.[26] Страшимир Лишев признава, че византийското влияние се отразява положително върху българските производителни сили в няколко направления.[27] Но най-вече ромеите спомогат за развитието на агрикултурата в българските земи.[28] Генадий Литаврин посочва по този повод, че както и преди византийското завоюване България си останала страна с предимно уседнало земеделско население.[29] Тенденция, която, както посочихме, важи за цяла Европа, а и за Мала Азия. Ненапразно Жак льо Гоф и Даниел Тьорнер приемат, че градското население на Запад е не повече от 5% по това време. Но за сметка на това повече от 50 % от европейците през XI–XII в. се занимавали със селско стопанство. А градовете във Византия до XIII в. били и по-многобройни, и по-населени, а и със значително по-изявен градски облик от тези в Западна Европа.

От своя страна, Страшимир Лишев също приема развитието на икономическия и занаятчийския фактор, а изброява и огромно количество открити или трезорирани монети от нашите земи в своята монография.[30] Той обаче допуска една, явно повлияна от външни фактори, позиция на „*задържане на градското развитие по време на византийска власт*“. Изследването на Генадий Литаврин „България – Византия IX–XI в.“, фрагменти от което използвахме вече, отново защитава тази неоснователна и сякаш иманентно заложена гледна точка за „*задържането на градското развитие*“[31]. Всъщност Литаврин цитира ранните трудове на Лишев, но прави и ясна разлика между града на юг и север от Стара планина, което има своята логика, както ще видим по-нататък.[32]

Не трябва да забравяме, че през този период и руската (съветската) византология вече набира сили. Имаща напълно обяснима за времето си референция към „социалната история“ на Византия, тя е поляризирана по отношение на ромейския град след хилядната година.

Всъщност основите на този обрат в руската византоложка школа са положени от изследванията на Александър Каждан. В статия за журнала „*Советская аехеология*“, младият тогава учен изразява своето мнение за бурния възход на византийския град след X в.[33] И докато Каждан, а заедно с него З. Удалцова и М. Сюзюмов[34], стигат до констатацията за градския подем в Империята, то според мнението на Б. Горянов от XI в. нататък във Византия (включваща в своите предели и България), противоположно на Западна Европа, започва упадък на селищната система.[35]

Не по-различно, но с известни колебания, е представен селищният живот през XI–XII в. и в многотомната „История на България“ – издателство на БАН, където археологът Соня Георгиева отделя едва 3–4 страници на материалното наследство от този период. А Страшимир Лишев за пореден път, отчасти мимоходом, отчасти имплицитно, изказва мнението си за икономическия подем: „*разширил се градският пазар, усъвършенствали се занаяти*“[36]. Но само толкова. И отново в духа на онова задължително „анти-византийско“ чувство, завладяло родната ни наука по онова време, Лишев споменава за „*нарасналите данъци и тежко данъчно бреме*“, както и за прословутото „*задържане*“ на градския възход.

Ако трябва да сме напълно коректни, дълго време византийският град през XI–XII в. бе отричан не само в нашата, а и бившата югославска и румънска историография. Неговите достижения, въпреки интереса на световната историческа наука към тази епоха, били подценявани и както посочих, в зависимост от националния интерес, отдавани на по-ранни или по-късни епохи.[37] Вследствие на това, съвсем закономерно се стига до заслужената забележка от Александър Каждан – в неговото забележително изследване „Византийската култура XI–XII в. Промени и тенденции“, а именно: *„Последните български и румънски проучвания хвърлят светлина върху градския живот в северната част на Балканите. За съжаление националните предразсъдаци често ограничават периметъра на проучванията и влияят върху интерпретацията на археологическия материал. Много български изследователи съзнателно игнорират времето на „византийско робство“, пренебрегват сведения от XI в., а тези от XII в. приписват изключително на Второто българско царство“*[38] Авторитетният руски византолог е изключително критичен към българските градските изследванията за периода XI–XII в. Той достига и до още една напълно основателна и тъжна констатация, относно тяхната частична манипу-

лация от родната ни археологическа наука: *„Пристрастният поглед към икономическото развитие на градовете под „византийско иго“ е характерен за българските археологически проучвания“*[39].

Напоследък историческата наука на Балканите се мъчи да се оттърси и дистанцира от онези „патриотични“ пориви, да надхвърли някогашните си „великонационални“ или „марксистки“ идеи и подход, и да се насочи към безпристрастната научна дейност, а като резултат и към „реабилитирането“ и преосмислянето на византийската селищна история от периода от XI в. до завладяването на Константинопол от рицарите на Четвъртия кръстоносен поход през 1204 г., едно наистина трагично за православния свят събитие. Тези тенденции се забелязват и засилват сред българските научни среди, поради изключителната важност на епохата за нашето, а и в контекста на европейското културно-историческо наследство. Разбира се, проучването на градската история от единадесетото и дванадесето столетие все още се нуждае от един интердисциплинарен подход, било поради липсата на конкретни писмени сведения за отделните селища, било поради фрагментарността и степента на запазеност на археологическите паметници.[40]

Коренно се изменя отношението към развитието на селищната система в българските земи по време на византийската доминация. Албена Миланова правилно посочва, че възходът е характерен не само за Византия, а и за Западна Европа, но при ромеите той е изключително осезаем.[41] Изследванията на Хараламбус Бурас, Жилберт Дагрон, Александър Каждан, Сесил Морисон, Сирил Манго, Ангелики Лаю, Жан-Пиер Содини, Жак Лефорт, Джеймс Ръсел, Майкъл Хенди и др. значително спомагат за изясняването на редица проблеми, свързани с урбанистиката и населението, икономиката и монетообмена във Византия.[42] В статията си „Бележки върху българските земи и българите половин столетие преди въстанието на Асеневци (1186–1188)“ през 2005 г. Васил Гюзелев споделя характерните и значими процеси и явления, белязали нашите земи по време на византийското владичество. Въз основа на археологическите и писмени данни, авторът посочва възхода в стопанския живот, както засилването и разширяването на търговията и стоково-паричните отношения през XII в.[43]

Трябва да отбележим, че византийската икономика, материалната и духовната култура винаги са били градски по своя характер. В модерния смисъл на това тълкование, те са унаследени от Римската империя не само като част от онова „спорно“ антично наследство, съпътстващо ромеите в тяхната история. Урбанизмът е заложен априор-

но във византийското мислене, разбиране за света, в логиката на континюитета от Късната античност и в множеството възходи и падения, които ромеите изживяват, в имперската политика и икономика. В тази връзка завладяването на родните ни земи от Василий II (976–1025) има и своите, трудни за осъзнаване (предвид политическите събития и унищожаването на Българското царство) положителни страни.[44] През X–XII в. градският живот във Византийската империя преживява подем, непознат след Късната античност. Редица крепости и селища на Балканите са възстановени. Би трябвало да отбележим, че просперитетът на селищната система от XI в., в резултат на селджукските нападения и аграризирането на Мала Азия, е пряко свързан с европейските владения на Империята и по-конкретно с Балканския полуостров и Южна Италия.[45] За съжаление, изворите от десетото до дванадесетото столетие са крайно оскъдни и имплицитни в описанието на градските реалии. Липсват градски архиви, документи, а сведенията в *простагмите*, *хрисовулите* и *практиконите* от епохата са винаги свързани с манастирски и селските владения.[46] Доминирани или в зависимост от столицата Константинопол, (вечният πόλις за византийците) наративите, представени ни от многобройните ромейски автори и включени в поредицата Гръцки извори за българската история (*ГИБИ)*[47]*,* са определено недостатъчни за изграждането на урбанистичната картина в балканските владения на Империята. Затова от първостепенна помощ могат да бъдат описанията и изворите на западните търговци, пътешественици, наемници и пилигрими, които намираме в многотомните издания Латински извори за българската история (*ЛИБИ)*[48] и някои съвременни проучвания.[49] Сред тях от особена важност са и сведенията за преминаващите кръстоносни походи през българските земи.[50]

Специално на Балканите в анализ на градския възход се забелязват няколко тенденции, сред които ще изброим най-основните – възраждане на античните и ранновизантийски центрове, засилване на градския облик на редица създадени през IX и X в. селища и възникване на нов тип градове и крепости. Процесът на подем на старите градски средища е по-осезаем на юг от Стара планина, по Черноморието, Дунавското поречие, при крайморските градове – *емпориони* и селищата, разположени по важни търговски маршрути и пътища, както отбелязва Г. Литаврин[51], а в по-ново време Албена Миланова[52]. Като важни градски центрове се издигнали отново Одесос, Дионисиополис, Средец, Бдин, Анхиало, Месембриа, Филипопол, Велбъжд. Сходни тенденции се наблюдават

и при административните центрове като Преслав, Скопие и Дръстър. Появили се и нови селища от градски тип, според Миланова, явно унаследени в Североизточна България в хода на ускореното развитие на старобългарското общество през първата половина на X в. Такива са Цар Асен, Одърци, Перник, Мелник, Средище, Вълнари, Войниково, Попина, Преспа, Цетина, Воден, Битоля, Верия и др. Последната фаза от тяхното съществуване се отнася към края на XI в. и е белязана от бурно и изпреварващо демографско и икономическо развитие. Два са факторите, които го обуславят: неспирният приток на бежанци от пострадалите многобройни неукрепени села и паланки в този регион по време на византийско-руско-българската война в последната третина на X в. и настаняването на византийски гарнизони и администрация в някои от селищата след 971 и особенно след 1000 г.[53] Много от тях са с реновирани или новоизградени крепостни стени, църкви и цитадели, а към оформилия се класически град-крепост се появявали и подградията, за да се придаде урбанистичния облик. Византийската власт „стимулирала“ и появата на трети тип градски структури, чиято първа поява се отнася към периода на византийското владичество, без антични или ранносредновековни предшественици и реминисценции. Но и техният генезис се базирал на притегателната им сила – като укрепени пунктове за администриране на територията и за защита на населението. Като контролно-наблюдателни крепости или крепости-казарми те привличали обслужващо население, което при благоприятни обстоятелства се установява трайно и ставало основа за формирането на *suburbia,* или по-правилно наречените *подградия* с всички произтичащи от това последици. Сравнително по-редки са структури от типа Мнеакос, Гугутка, Устра, Стенимахос.

Накрая ще посочим и разрастването на манастирските владения. Манастирът в Бачково, според типика на Григорий Бакуряни, владеел и крепости (*кастрони*) за защита на населението. Нараснал след хилядната година и броят на епископиите, като почти във всеки град в империята имало епископско или митрополитско седалище. От своя страна, многолюдноста на градската *еклезия* явно определяла и седалището на йерарха. Следователно епископският център е ситуиран в града през XII в., както посочва изрично Теодор Валсамон, а църковният прелат по-скоро имал за цел да защитава своето паство, да го обединява[54] и да го направлява, отколкото да бъде проводник на така наречените, напълно погрешно, „ромеизация“ или „елинизация“ – непонятни както за ортодоксалната империя, така и за самите „визан-

тийци“ термини.[55]

Друг довод на родната ни историография от изминалия век относно регреса на българските градове под така наречената *„византийско иго“*, се явява видимият упадък в част от селищните структури на север от Хемус след средата на XI в.[56] Този процес има своето логично обяснение и е свързано с многобройните номадски нашествия през този период, които Византийската империя не могла да предотврати и избегне. Нещо, на което средновековната българска държава, трябва да отбележим, успявала да се противопостави успешно в продължение на векове.

Най-драматична е годината 1048, свързана с набезите на печенежкия главатар Кеген, а след това и с навлизането на стотици хиляди мъже, жени и деца, предвождани от вожда Тирах, като техният брой, според Йоан Скилица, възлизал на 800 000 души. Изворите съобщават за заселването на печенегите около днешна София, Ниш, Овчо поле, а археологическите разкопки ги свързват с Плиска, Одърци, Цар Асен, Кривина, Добричко, Русенско, Преслав, т.е. със североизточна България.[57] Печенежкото нахлуване е последвано от набезите на узи и кумани. Огромни номадски вълни се „излели“ в северния дял на Балканите, а нашествията им са определяни често от съвременните историци и археолози като *„Второ велико преселение на народите*“. Установяването на голяма част от тези степни, тюркски народи по нашите земи довело, заедно с масовото изселване на местното население, до вулгаризиране на културата в северните български земи, включени в тема Паристрион.[58]

В заключение бихме могли да обобщим, че въпреки идеалистичната картина на урбанизма във Византия през XI–XII в., нашествията на печенегите, кумани и узи след средата на единадесетото столетие, разстроили градския живот, предимно на Север от Стара планина. Те убили в „зародиш“ много от новопоявилите се полуградски селища и довели до упадък други големи градове в североизточните български земи, като оцелели предимно старите центрове край Черноморието. Въпреки това византийските градове продължили своя възход, особено на юг от Балкана. При Комниновата династия (1081–1185) настъпила отново известна стабилизация за града в североизточния дял на Балканския полуостров, особено от средата на XII в.

Към края на дванадесетото столетие сепаратизмът сред балканските владетели, партикуларизмът в империята и катастрофата от 1204 г. слагат край на урбанистичния възход за Византия. Въпреки това много от положителните тенденции, навлезли в градския живот през този

период – особено в занаятите, технологиите, градоустройството и архитектурата – са пренесени в готов вид във Второто българско царство (1185–1396). От друга страна, видяхме, че отричането и принизяването на градското развитие през т.нар. „византийско робство“ от миналите векове, трябва да се ревизира и да влезе в руслото на съвременния исторически синтез. Реално, въпреки промяната в курса към тази епоха, промяната на звученето ѝ, евфимизмът[59], пред родната медиевистиака все още стои проблемът за българския град под византийска власт и тя не само трябва да разреши ред свързани с него проблеми, а и да ги обобщи в една цялостна монография. Като бъдещи аспекти може да посочим: разрастването и развитието на града през XI–XII в. (елементи на градска архитектура и градоустройство); терминология; бит и материална култура; духовна култура; пазари, регулация на паричните отношения, търговия, монетна циркулация, панаири и карнавали; чуждестранните квартали (латински); етническия облик на града под византийска власт; пътища и селищна мрежа и др.

БЕЛЕЖКИ:

[1] Съществуващите до този момент проучвания върху урбанизма били насочени предимно към водещите български средновековни селищни центрове. Сред тях, в по-общ план, може да посочим столиците на Първата и Втора българска държава, както и някои от големите градове и крепости – Плиска, Преслав, Дръстър, Търново. Проучвателите им били редица изтъкнати родни и чуждестранни историци и археолози, от които би било редно да спомена К. Шкорпил, К. Иречек, Й. Венедиков, В. Аврамов, В. Златарски, Ф. Успенски, П. Мутафчиев, Ив. Велков, Ив. Сакъзов, Н. Мавродинов, Ст. Цонев, В. Миков, Кр. Миятев, Ж. Въжарова. По-общо е изследването на Кръстьо Миятев, вж. *Миятев, Кр.* Славянский город в древней Болгарии. – Byzantinoslavica, X, 2, 1949. За съжаление, сред публикациите на тези учени липсвала монография, която да представи в сравнителен, а и в обобщаващ план натрупаната към момента проблематика, изворова база и археологически материал. Единствено градът през Късната античност бил разгледан в отделен труд, като заслугата принадлежала изцяло на авторитетния учен Велизар Велков (1928–1993). Вж. *Велков, В.* Градът в Тракия и Дакия през късната античност (IV–VI в.). С., 1959.

[2] *Ангелов, Д.* Към въпроса за средновековния български град. – Археология, 3, 1960, 9–22; вж. *Коледаров, П.* Към въпроса за развитието на селищната мрежа и на нейните елементи в средищната и източната част на Балканите от VII до XVIIIв. – ИИБИ, 18, 1967, 89–146.

[3] *Лишев, С.* Българският средновековен град. Обществено-икономически облик. С., 1970.

[4] За съжаление, както ще видим по-нататък, монографията на Лишев била повлияна от конюнктурата на времето, в което е създадена. Най-вече в някои насоки и изводи,

които поднесе впоследствие на читателите си, било то относно „феодалния упадък“ или „експлоатация“ в отделни исторически епохи. Това мнение е застъпено и в по-ранните работи на Лишев, вж. *Лишев, С.* За стоковото производство във феодална България. С., 1957.

[5] *Гюзелев, В.* Проучването на поселищната история на средновековна България. Историография, съвременно състояние и задачи. – Археология, 3, 1977, 1–6.

[6] Дори извънстоличните крепости и селища, попаднали в полезрението на българските историци във връзка с военно-административното развитие на Първата българска държава (Ив. Венедиков, В. Бешевлиев, Ив. Божилов, В. Тъпкова-Заимова). Наскоро излезе от печат и дисертацията на Деян Рабовянов, посветена на извънстоличните каменни крепости със съответната подбрана библиография, вж. *Рабовянов, Д.* Извънстоличните каменни крепости на Първото българско царство (IX – началото на XI век). С., 2011; За града в Първото българско царство обширната библиография е събрана в наскоро излязлата дисертация на Андрей Аладжов, вж. *Аладжов, А.* Византийският град и българите VII–IX век, С., 2010; за града от Второто българско царство, вж. *Харбова, М.* Укрепеният български средновековен град XIII-XIV век, С., 1979; както и библиографията към *Поливянний, Д.* Средновековният български град през XIII–XIV век. С., 1989, и трудът на Лишев за по-ранните изследвания.

[7] За изпълнението на 1300-годишния юбилей, както и за цялостната културна дейност на България от 1974 до 1981 г. е казано много – и добро, и лошо. Но по-важното е, че историята на средновековния български град през този период се радвала на заслужен интерес сред учените.

[8] *Деведжиев, М.* Кратка история на поселищното развитие на българските земи. С., 1979.

[9] Сред участниците можели вече да се отбележат имената на редица утвърдени историци и археолози - Петър Петров, Василка Тъпкова–Заимова, Димитър Димитров, Стамен Михаилов, Станчо Ваклинов, Рашо Рашев, Петър Тивчев, вж. Сб. Средновековният български град. С., 1980.

[10] *Кузев, А., Гюзелев, В.* Български средноовековни градове и крепости. Т. 1. Варна, 1981.

[11] *Горина, Л.* Города болгарского Причерноморья по дневнику Антона Барбери. – Във: Источники и историографии славянского средневековья. М., 1967. Кандидатската дисертация на Дмитрий Поливянний е „Българският средновековен град през XIII–XIV в.“, защитена през 1980 г., а като монография излиза през 1989 г. *Поливянний, Д.* Средновековният български град през XIII–XIV век. С., 1989; вж. *Дроснева, Е.* Професор Дмитрий Поливянний на 50 години. – Българистика, 6, С., 2003, 83–86.

[12] *Панова, Р.* Столичният град в културата на средновековна България, С., 1995; *Панова, Р.* Средновековният български град - възможният анализ и невъзможният синтез, С., 2001; *Панова, Р.* Функции на столицата в Средновековна България. Столицата като религиозен и културен център. – Минало, 1994, № 2, 34-42; *Панова, Р.* Типология болгарских столиц в связи с социально-экономическим и политическом развитии государства VII-XIV вв. – Във: XVIII Международный конгресс византинистов, Москва 8–15 августа, 1991 г. Резюме сообщений. II. Москва, 1991, 853–854. *Панова, Р.* Bulgarian Urban Historiography. – Urban History. Vol. 19, part 2 (October 1992), 1992, 257–268 и др.

[13] Цитираната статия на Д. Ангелов подминава с мълчание този период, вж. *Ангелов, Д.* Цит. съч., 9-22; Отделни аспекти са засегнати в изследванията на С. Лишев., вж. *Лишев, С.* Българският средновековен град, 36–66. и в статията на Василка Тъпкова-Заимова, вж. *Тъпкова-Заимова, В.* Втора варваризация на Дунавските градове (XI–XII в.) – Във: Средновековният български град, С., 1980, 47–53; както и в монографията ѝ за долнодунавските земи през X–XII в., вж.*Тъпкова-Заимова, В.* Долни Дунав – гранична зона на византийския Запад (Към историята на северните и североизточните български земи, края на X–XII век). С., 1976.

[14] *Цанкова-Петкова, Г.* Съдбата на българския град под византийско владичество. – Във: Средновековният български град. С., 1980, 57–66.

[15] Пак там.

[16] Пак там.

[17] *Кузев, А., Гюзелев, В.* Български средноовековни градове, 7–12.

[18] Пак там.

[19] *Недков, Б.* България и съседните ѝ земи през XII век според „Географията“ на Идриси. С., 1960.

[20] Пак там, с. 87.

[21] В тази връзка ще спомена и едно дълго време тиражирано в нашата наука твърдение, а именно – бунтът в българските земи от 1040–1041 г., като резултат от налагането на парични данъци или прекалено големия им размер. Всъщност този бунт бил провокиран не само от значителното завишаване на данъка, но и от неплодородната и гладна година, която правела невъзможно изплащането му. Подобни недоволства и метежи срещаме през XI в. и в Калабрия, и в Апулия, т.е. те не са ново явление за Средновековието, и в частност за Византийската империя, вж. *Guillou, A.* Production and Profits in the Byzantine Province of Italy (Tenth to Eleventh Centuries): An Expanding Society. DOP, Vol. 28, 1974, 89–109; *Falkenhausen, V.* The Greek Presence in Norman Sicily: The Contribution of Archival Material, The Society of Norman Italy, ed. Loud, G.A., A. Metgalfe, Brill, 2002, 253–289. *Loud, G. A.* Southern Italy in the eleventh century. – In: The New Cambridge Medieval History. Vol. II, 2, Cambridge, 2008, 94–120.

[22] *Лишев, С.* Българският средновековен град ..., с.45.

[23] *Цонев, Ст.* Стоковото производство във феодална България в светлината на колективните монетни находки, Стопански факултет, кн. 2, Варна, 1952–1953, с. 21; *Цонев, Ст.* Стоковото производство във феодална България. – ИП, кн. 5, 1954, с 75.

[24] *Лишев, С.* Българският средновековен град ..., с. 43.

[25] *Ангелов, Д.* По въпроса за стопанския облик на българските земи през XI–XIV в. – ИПр, 1951, 4–5, 434; *Litavrin, G.* Bulgarian Culture in the Eleventh and Twelfth Centuries: Conditions of Development. – In: To ellikon. Studies in Honor of Speros Vryonis. Vol. II. Byzantinoslavica, Armeniaca, Islamica, the Balkans and Modern Greece. New Rochelle-New York, 1993, 65–76.

[26] Неоспорими аргументи представляват някои нови извори, привлечени в българската историография от Васил Гюзелев, вж. *Гюзелев, В.* Сведения за историята на Варна и Анхиало (Поморие) през XI в. в житието на Кирил Филеот. – ИБИД, XX-VIII, 1972, 318 –319.

[27] Ако приемем подема в строителството, византийската техника в строежа на църкви и манастири, то не бива да пропускаме и важната крачка, която прави напред българската металургия през XII в. През този период, в нея си пробива път, така на-

реченатa «многослойна заварка» - нов, по-съвършен способ, чрез който железарските приспособления се правели и по-твърди, и по-еластични. За разлика от Първото българско царство, в което се използвал ръчния грънчарски кръг, то през XI–XII в. се появило тежкото крачното колело. Това довело до прогрес в керамиката и до навлизането на глазирането и „сграфито“ керамиката. Широко се разпространила и практиката към ангобата да се поставя ситно смляна слюда, при което повърхността на грънците след изпичане е придобивала красив златист или сребрист отблясък. Високо развитие придобило и златарството, в което Византия заемала водещо място, вж. *Лишев, С.* Българският средновековен град ..., 36–66; Българският средновековен град. Технологии. София, 1995.

[28] Естествено и върху градинарството в нашите земи е могъл да окаже влияние богатият опит на византийците. П. Скок, например, приема, че гръцките монаси повлияли положително върху зеленчукопроизводството. От разкопки в Плиска са намерени семена от пъпеши, навлизат бобови култури и зеле. Повишаването на приема на белтъчини, неминуемо оказало положително влияние в демографското развитие. Технологичният напредък също е видим. Водни мелници и мелници, предвижвани от животни, се споменават от Теофилакт Охридски в манастирските типици на Бачково, Тракия и Македония. Сведения за мелничарство се откриват в съчиненията на участниците в кръстоносните походи. За воденици в околностите на град Ниш споменава Алберт Аквенски, участник в Първия кръстоносен поход. За разрушени мелници говорят и участниците в Третия кръстоносен поход. На този фон се отглеждат свине, овце и волове и по този повод Георги Акрополит пише, че по този критерии България заема първо място сред другите епархии на Империята. Твърде голям брой волове и овце кръстоносците задигнали от Стара Загора. Анонимният автор на „Историята на кръстоносците“ пише, че страната изобилства от волове, овце и полски добитък. Ансберт разказва в историята си, че в крайморския град награбили до насита коне и мулета. Жофроа дьо Вилардуен потвърждава това и отбелязва, че най-много животни имало в подножието на Стара планина. Очевидно е, че кръстоносците разполагали с цели стада добитък, щом някои от тях дори се отдавали и на разюздани пиршества и разхищения. Сред отглежданите животни при българите през този период, противно на мнението на Ив. Сакъзов, е конят. Робер дьо Клари отбелязва, че Асен изпращал коне на ромейския император. Западните извори косвено потвърждават факта, че в българските предели е било развито и бубарството, явно под византийско влияние. Упадък в икономиката и демографската картина в тема Паристрион обаче се наблюдава след втората половина на XI в., явно в резултат на многобройните номадски нашествия, които Империята не могла да удържи. За развитието на селското стопанство и търговията, вж. *Каждан, А., Епстейн, А.* Византийската култура XI–XIIв. Промени и тенденции. В. Търново, 2001, 12–67, ЛИБИ III, С., 1965; *Harvey, A.*. Economic Expansion in the Byzantine Empire 900–1200 Cambridge,1989.

[29] *Литаврин, Г. Г.* България–Византия (XI–XII век). С., 1987, с. 17.

[30] *Лишев, С.* Българският средновековен град, 36–66.

[31] *Литаврин, Г. Г.* Цит. съч., с. 26.

[32] Пак там, 17–32.

[33] *Каждан, А.* Византийские города в VII – XI вв. - В: Советская археология, 21, 1954, 177–179.

[34] *Сюзюмов, М.* Роль городов-эмпориев в истории Византии. – ВВр., 8, 1956, 26–41.
[35] *Горянов, Б.* Крупное феодальное землевладение в Византии в XIII–XV вв. – ВВр., 10, 1956, 111–132.
[36] История на България. Т. 3, С., 1982.
[37] Подобни тенденции за упадък на селищния живот в Мала Азия също бяха изказани от учени като Врионис, като това становище, въпреки че бе прието за твърде пресилено малко по-късно, все пак имаше своите безспорни аргументи, вж. *Vryonis, S.* The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century. Berkeley, 1971; *Vryonis, S.* Nomadization and Islamization in Asia Minor. Dumbarton Oaks Papers, Vol. 29, 1975, 41-71.
[38] *Каждан, А., Епстейн, А.* Византийската култура, с. 51. Подобно мнение, съвсем заслужено, изказва днес и Албена Миланова: «Въпреки твърденията на проучвателите на средновековна София, че периодът на византийското владичество е период на упадък за града (*Цанкова–Петкова, Г.* Сердика-Средец през ранното средновековие. - В: София през вековете. Т. 1. Древност, Средновековие, Възраждане. С., 1989, 46; *Станчева, М.* За някои черти на градската структура на Средец. – Във: Сборник в чест на акад. Димитър Ангелов. С., 1994, 193–194), фактите говорят обратното: във всички разкопани сектори със средновековни пластове са открити материали от XI-XII в., докато само шест от тях предлагат материали от Първото царство, които при това са бедни и свързани главно с военния бит. Писмените сведения за София също зачестяват през XI–XII в. за разлика от единственото й споменаване от Теофан Изповедник за предходния период", вж. *Миланова, А.* Градът във византийска България (XI–XII в.): Приемственост и промяна. – Във: MEDIAEVALIA CHRISTIANA 2, С., 2007, 7–29.
[39] *Каждан, А., Епстейн, А.* Византийската култура, 12–67.
[40] От особена помощ са сигилографските паметници, вж. *Nesbitt, J., Oikonomides, N.* Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art. Vol.1, Washington, 1991, Vol.2, Washington, 1994; *Йорданов, И.* Печатите от стратегията в Преслав (971–1088). С., 1993.
[41] Съвременните изследвания на Албена Миланова представиха византийския град в „светлината на непредубедеността" и коректния исторически анализ, вж. *Миланова, А.* Градът във византийска България, 7–29; *Миланова, А.* Типология на укрепените селища в България под византийска власт (според лексиката на византийските автори). – Във: Civitas Divino – Humana: В чест на професор Георги Бакалов. С., 2004, 239–253; *Миланова, А.* Градът на византийците и градът на византинистите. - В: Византия в собствените й очи и в очите на другите. С., 2007, 131–159 и др.
[42] Натрупана е вече значителна литература, вж. *Dagron, G.* The Urban Economy, Seventh – Twelfth Centuries. ЕНВ 2, 385–454; *Bouras, C.* Aspects of the Byzantine City, Eighth–Fifteenth Centuries. – ЕНВ 2,497–519; *Каждан, А., Епстейн, А.* Византийската култура XI–XIIв. Промени и тенденции. В. Търново, 2001, 12–67; *Laiou, E.A., Morrisson, C.* The Byzantine Economy. Cambridge, 2007, 91–96; *Morgan, C.* The Byzantine Pottery, Corinth 11 Cambridge, 1942; *Davidson, G. R.* A Medieval Glass Factory at Corinth, American Journal of Archaeology 44, 1940, 297–327; *Harvey, A.* Economic Expansion in the Byzantine Empire 900–1200 Cambridge,1989; *Hendy, M.* Coinage and Money in the Byzantine Empire (1081–1261) Washington, 1969; *Kazhdan, A.* (ed.), The Oxford Dictionary of Byzantium, Oxford, 1986**;** *Laiou, A. E.* (editor-in-chief), The

Economic History of Byzantium from the Seventh through the Fifteenth Century. Vol. I, Washington, 2002; *McDonald, W. A., Coulson, W. E., Rosser, J.* Excavations at Nichoria in Southern Greece, Minneapolis, 1983; *Metcalf, D. M.* Coinage in South-Eastern Europe 820–1396, London, 1979; *Papanikola-Bakirtzi, D.* (ed.) Byzantine Glazed Ceramics: The Art of Sgraffito, Athens, 1999; *Микулчик, И.* Средновековни градови и тврдини во Македонија. Скопие, 1996; *Ducellier, A.* Observations sur quelques monuments de l'Albanie., Revue Archeologique, 1965, 153–207; *Ducellier, A.* La faccade maritime de l'Albanie au Moyen Age. Durazzo et Valona du XIe au XVe siecles, Thessaloniki, 1981 и др.

[43] *Гюзелев, В.* Бележки върху историята на българските земи и българите половин столетие преди въстанието на Асеневци (1186–1188). – Във: Проф. дин Станчо Ваклинов и Средновековната българска култура. Велико Търново, 2005, 33–50.

[44] *Каждан, А. П., Епстейн, А.* Византийската култура, 12–67.

[45] Пак там.

[46] *Bouras, C.,* Op. cit., 497–519.

[47] ГИБИ – поредица „Гръцки извори за българската история".

[48] ЛИБИ – поредица „Латински извори за българската история". От особена важност за XI–XII в. са Т. III и Т. IV.

[49] *Гюзелев, В.* Дубровнишки извори за българската история. – Архивите говорят, 10, С., 2000;

[50] *Гагова, К.* Първият кръстоносен поход по Виа Егнация. – Минало, 3–4, С., 1997, 27–36; *Гагова, К.* Областни названия на Балканския полуостров у историците на Първия кръстоносен поход. – ИПр., 2, С., 1997, 49–58; *Койчева, Е.* Балканските селища в представите на западните хронисти и първите кръстоносци. – В: „Проф. дин Станчо Ваклинов и средновековната българска култура". В. Търново, 2005, 318–326; *Гагова, К.* „Задграничното зло" Никита Хониат срещу кръстоносците. – История, 3-4, С., 2003, 16–23; *Гагова, К.* Ана Комнина срещу кръстоносците. – История, 1, С., 2001, 1–10; *Гагова, К.* Кръстоносните походи и средновековна България. С., 2004.

[51] *Литаврин, Г. Г.* Цит. съч., с. 26.

[52] *Миланова, А.* Градът във византийска България, 7–29.

[53] Пак там.

[54] *Илиева, Л.* Пространното житие на Климент Охридски и проблемът за българо-византийския културен синтез. – В: Византия в собствените й очи и в очите на другите. С., 2007, 160–177.

[55] Обратно на становището изложено от Геновева Цанкова–Петкова: *„Проводник на елинизацията в града била канцеларията на епископа и неговите служители"* , вж. **Цанкова–Петкова,** Съдбата на българския град, 57–66.

[56] *Литаврин, Г. Г.* Цит. съч., с. 26.

[57] *Дончева–Петкова, Л.* За етническата принадлежност на някои некрополи от XI век. – Във: Криптохристиянство и религиозен синкретизъм на Балканите. С., 2002, 91–96.

[58] Чуждата етническа принадлежност е особено осезаема в некрополите от втората половина на XI в., а голяма част от тези „варвари", които се смесили с остатъците от местното населени, пък били наречени по-късно от Михаил Аталиат с архаизма „*миксоварвари*", вж. Тъпкова–Заимова, В. Втора варваризация на Дунавските градове, 47–53.

[59] Замяната на „византийско робство" с „византийска доминация" и „византийско владичество".

ПЪРВИЧНИТЕ ПРИПИСКИ КАТО ГРАДИВО ЗА ДУШЕВНОСТТА НА СРЕДНОВЕКОВНИЯ БЪЛГАРСКИ МОНАХ (X–XIV В.)

Георги Канев

Съвременната наука вижда в приписките един изключителен извор за развоя на българския език, за развитието на българското книжовно дело и локализацията на най-важните книжовни средища, за попълване на списъка с известните ни книжовници, за организацията и условията им на работа, за допълване и сверяване на данни от други източници и за непосредствен допир до душевния свят на авторите им. Хвърлянето на светлина върху последния акцент е основната цел на настоящата статия. Използвани са разнообразни по съдържание първични приписки (приписки от автора на ръкописа), оставени по множество книжовни паметници – богослужебни книги, евангелия и сборници с различно съдържание.[1] Изследователите са на мнение, че бележките към достигналите до нас ръкописи притежават определена композиционно-структурна схема, която се изразява в употреба на устойчиви трафаретни изрази. Така, въпреки разнообразното съдържание, може да се очертаят най-често срещаните съдържателни части – славословия за Господа, информация за направата на ръкописа (какво, кога, по чия воля и от кого се изписва), молитва за пишещия или други лица и молба читателят да бъде снизходителен спрямо книжовника.[2] Извън тази незадължителна схема може да се отнема или прибавя информация, която превръща приписките в забележителен извор и предава непосредствени лични впечатления.[3] Тук влизат сведения за управление на владетели, светителство на йерарси, войни, бедствия, както и израз на лична болка, нужди и поучения. Последният тип данни, в съчетание с трафаретните славословия, молби и молитви са от особена важност, за да се очертае вътрешния духовен свят на пишещите. Има основания да се смята, че духовният мир, който очертават разглежданите бележки, е много близък и дори идентичен с този на православното и в частност българското монашество.

В част от запазените ръкописи книжовникът е оставил първични приписки, които съдържат поучения в общохристиянски смисъл. На места те се доближават дори до кратички богословски размишления, свързани с: 1) изтъкване живота на Божиите угодници като пример

на християните; 2) възвеличаване на Божието слово и полезността на книгата; 2) напомняне на нуждата от спасение и изобличаване суетата на света. Така обособените три основни групи маргинални бележки, които съдържат конкретна информация за душевността на техните автори, ще бъдат предмет на анализ в настоящето изследване.

Приписката-послесловие на презвитер Йоан, намираща се след преведеното от него гръцко житие на св. Антоний Велики, заема водещо място в първата група.[4] Авторът пише в завършек на труда си, че би искал „*[...] малко да побеседва с всички слушатели – и монаси, и обикновени хора [...]*“. След като моли за снизхождение читателя и посочва, че се е уповавал на молитвите на св. Иван Рилски, книжовникът пояснява, че с житията на св. Антоний и св. Панкратий иска да даде път и пример за пречистване на читателите, защото, когато пред Господа „*[...] се представят, душите трябва да са пречистени*“.[5] Друга приписка в Апостол от XIII в. е още по-нагледна. Преписвачът, Граматик Вася, пише: „*С Божията помощ проправих малка пътека, а този, който иска да върви по нея, ще съумее, с наставленията на Светия Дух, да си проправи широк път. Не онзи, който веднъж е минал през непроходимата пътека, а много пъти е вървял по нея, опознава всичките ѝ завои. И като ги научи и му станат известни, води по нея братята. Такива благи избраници водят хората във вселената, или иначе казано, в посадената от Бога ливада, където преминава животът на слушащите тези думи в името на Иисуса Христа, нашия Господ, амин.*“[6] Към тази група можем да отнесем и приписката към Германовия сборник от 1359 г., където книжовникът прославя Божиите „*пророци и мъченици*“, „*творци и очевидци на словото*“, които „*[...] приеха мъченията в Твое (Божие – бел. моя, Г.К.) име, и за чудесата, които направиха благодарение на дара на Твоя Свети Дух [...]*“. Всички те са представени като носители на Божията благодат.[7]

Особено интересна е приписката на монах Исай Серски към превода, който прави на св. Дионисий Ареопагит, запазена в препис от XV в. Във встъпителната част на бележката си авторът подчертава изкуствността и богатството на гръцкия език, от който славянският, макар и създаден от Господа и много богат, отстъпва. За да се реши да превежда от гръцки, важна за Исай е молбата и настояването на митрополита на Сяр – Теодосий. Книжовникът пише: „*И мисля, че подобаваше да се подчиня на този Божествен мъж, който чрез великия Дионисий бе приел просвещение от ангелите. Защото той е истински Божи човек и ако някой друг е имал житие, което е приятно за слушане и спасително и*

полезно за подражание, то той не само имаше изкусен и поучителен език, но житието му беше безкрайно и много полезно за подражание.“ По-нататък авторът затвърждава с допълнителни доводи вече казаното.[8]

В приписка към Октоих, която възхожда към XIV в., се възвеличава книжовната дейност на старец Йоан, който повторно превежда редица богослужебни и поучителни книги на славянски език. Самият старец е означен като „преподобен“[9], а делото му е посочено като осенено с Божия благодат и трудолюбиво. За всички монаси и миряни, които са участвали в делото и са следвали примера му, се казва, че „*[...] се украсиха духовно като чеда на святообразната църква.*“ На стареца Йоан се произнася вечна памет и се просят молитвите му за спасение и утеха.[10]

Посочените приписки влизат в познат коловоз на християнската духовност. Това е отправеният към всички хора призив към съвършенство.[11] На върха на този стремеж стоят монасите, които търсят в Господа пример за своето поведение.[12] Бог, освен чрез примера на Своя Син, избира и Свои съседи сред хората, които дават пример на останалите. Житийната литература е въплъщение и увековечение на този пример. В случая приписките се явяват допълнителен подтик към предписваните промени.

Във втората група от разглежданите приписки се прославя Божието слово и писаното слово като дар Божи. Това е много широко застъпен акцент в средновековната българска, а и въобще славянска литература.[13] Словото, като велик Божи дар и важна разлика между човека и животните, е средството, с което се влиза в контакт с невидимия свят – за възхвала на Бога, чрез молитва или заклинание.[14] Преписването на църковни книги спада към сферата на духовния труд, който крие в себе си възможност за спасение както за полагащия го, така и за този, който ползва плодовете от труда.[15] В нашия пример приписките се явяват утвърждаване на този акцент от православната духовност. Една срещана в няколко приписки метафора е сравнението на Божието слово с мед, който е винаги сладък, независимо от блюдото си. Така и Господното откровение е винаги спасително, независимо от правописна грешка или външния вид на книгата.[16] В действителност на натрупаните грешки се обръща внимание в контекста на богослужебната реформа, която се провежда във връзка с утвърждаването на Йерусалимския богослужебен типик.[17] В исихастката духовност правилно и красиво изписаното слово става тъждествено на правилното и лишено от изопачения съдържание на книгата.[18]

Обикновено книгите с Божии слова са означавани като „душеполезни", „спасителни" и особено често, под влияние на Псалтира, като „извор" – животочен, с жива вода и пр.[19] В приписка от Лаврентиевия сборник се казва: „*[...] всички Божествени книги са подобни на извор с чисти води и всеки, който пристъпи с усърдие към тях, се напоява с животворна вода, водеща към вечния живот.*"[20] Сходно сравнение откриваме в Похвалата, която пише монах Симон от т. нар. Лондонско четириевангелие от времето на цар Иван Александър (1331–1371). Освен сравнението, накратко, но живописно, е представено и прославено Божието спасително дело, за което свидетелстват евангелистите. Описано е и голямото внимание и многото средства, които царят отделя за съставянето на ръкописа „*[...] не поради външния му вид [...], но заради вътрешното излияние на божественото слово [...]*".[21] В приписка към Пролог от XIV в. се възвеличават голямото „усърдие и благонравие", с които неясно кой, поради повреда на текста, но вероятно споменатия по-долу игумен Митрофан, се сдобива с много и полезни книги.[22] Към текста на Лествица преводачът от XIV в. монах Марко пише кратко пояснение за творбата и добавя, че е вдъхновена от Дух Свети и че „*[...] всеки, който иска да се спаси и да се приобщи към Бога, не му трябва друго предначертание при наличието на тази божествена книга [...]*".[23] Към сборник с 16 слова на св. Григорий Богослов преписвачът Пръвослав изтъква „*[...] тази книга е като извор – който я разгърне с усърдие, за да я чете, ще напои душата си с животворна и вечна вода и вовеки няма да ожаднее.*"[24]

Същевременно обаче текстовете на Светото Писание и Светото Предание е изисквал подготовка преди да се пристъпи към неговото тълкувание. Да се поучава човека от делата на светите люде е едно, но да се тълкуват Св. Писание и Св. Предание е друга и често трудно задача.[25] Така авторът на Октоих от времето на цар Иван Алексадър пише: „*Недостижимата висота на Божествените писания не достига лесно до човешкия разум, но първом изисква чистота и много мислене, отчуждаване от всички светски и скверни неща.*" По-надолу той изтъква и преклонението си пред Божието слово: „*Пишещите ръце изгниват и се стриват на прах, а писанията, дори и да са груби думите, пак са Божии и остават во веки.*"[26] Пример за преклонение пред словото е и споменатата по-горе приписката, която разказва за книжовната дейност на стареца Йоан и следовниците му в Света Гора.[27] В изгоряла, но запазена благодарение на ранна публикация, приписка се разказва за йеромонах Варнава, който приема недовършена

книга вместо дълг и полага много усилия, за да я довърши според думите си: „*Изписа се от любов – един едно, а друг – друго, кого колкото и когато Бог научи.*“[28]

В третата група разглеждани приписки се обръща внимание на широко застъпените принципни черти на християнската духовност – суетата на света и борбата на християнина за достоен според силите си живот пред Господа. Така, в контекста на приписката си от т.нар. Висарионов патерик от 1346 г., преписвачът – монах Висарион, последователно се спира на редица черти от православното поучение. Най-напред той оправдава решението си да започне книжовна работа с Божията милост и обещанието: „*Търсете и ще намерите и ще получите, чукайте и ще ви се отвори!*“. След своята молба към читателя за снизхождение той напомня, че на простилите също ще се прости, „[...] понеже всички ще умрем като смъртни [...]“. Накрая посочва с примери от Св. Писание, че животът е временен и суетен: „*Цялата човешка слава е като тревата. Тревата изсъхва ѝ цветът и отпада, а словото пребъдва от род в род*“ и моли четящите да се помолят за него.[29] Сходен мотив след молбата за снизхождение се долавя и в приписка към Паренесис от Ефрем Сирин от XIV в. Авторът напомня на съдещите го от високоумие, че „*[...] всеки от вас, каквото и да си мисли, е смъртен пред нашия Господ и Спасител.*“[30] По същия повод преписвачът, йеромонах Методий, пише в своя приписка отново към поучения на св. Ефрем Сирин (средата на XIV в.): „*[...] който преписва или чете, да не злослови или хули, припомняйки си, че никой от човеците не е съвършен освен единствен Бог – Нему слава во веки веков.*“[31] В споменатото Лондонско четириевангелие е упоменато, че не от суета по украсата, а поради безценното и спасително съдържание, царят нарежда да се изпише и приведе в бляскав вид книгата.[32] Подобно отношение, но по по-изчерпателен начин, предава и книжовникът Вълчо в Добрейшовото евангелие: „*Пиши и приписвай, Вълчо грешниче, защото ръката изгнива, а славата Божия остава вовеки.*“[33] В приписка към Апостол от 1359 г. преводачът Лалое отправя молитва към Бога, която оправдава с жарко припомняне на Божията любов, милост и желание всички да се спасят.[34]

Посочените три акцента на поученията, които се съдържат в приписките, описват в значителна част вълненията на българския средновековен книжовник. За да дооформят нашите впечатления, могат да ни послужат следните допълнителни данни. Те нямат претенция за изчерпателност и точност. При разгледани 120 книжовни паметника с

първични приписки по тях от периода X–XIV в., в 54 от тях е налице молитва към Бог или Божий угодник, отправена за книжовника или друго лице. На 38 има молба за снизхождение, отправена към читателя. Оказва се, че в 92 случая е изписана молитва, било към Бог или към човеци за неосъждане. На 41 паметника се натъкваме на директни славословия на Господа. На 35 паметника книжовниците не са пропуснали да унижат себе си, обявявайки се за недостойни, грешни или нищожни. На 19 паметника се откриват елементи на изповед, когато книжовникът споделя с читателя лична болка и трудностите си по работата. Същевременно от по-горе извлечените елементи на поучение в приписките около две-трети са от бележки, където изрично се установява, че са писани от монаси. Само в един случай сред тях виждаме паметник, който не е предназначен за богослужение или с религиозно-нравствени поучения (апостоли, триоди, лествица, патерични разкази, хомилии и пр.), а представлява сборник с енциклопедично съдържание (Иван-Александров сборник, писан от йеромонах Лаврентий).

Като допълнение трябва да се посочи, че на 30 паметника има първични приписки, които имат и летописен характер. В тях могат да се открият елементите, които спадат към характерното за християните разбиране за историята. Нейната ценност се изразява най-вече в проследяване реализирането на Божието спасение и причастни към него народи и събития. Най-добър израз получава тя в утвърдилия се сред българите хронографски жанр, чиито автори са основно представители на монашеското съсловие. Във връзка с тази представа за миналото, можем да посочим например бележките, които илюстрират книжовния напредък през X в., и обстоятелството, че по времето на цар Иван Александър (1331–1371 г.) приписките стават особено изразителни в своето религиозно съдържание. Тази особеност се свързва с опит за укрепване на християнската вяра пред лицето на османските завоеватели.[35]

Така, от направените по-горе обобщения, виждаме картина, в която, освен поясненията към направата и употребата на книгата и летописните съобщения, на преден план стоят молитвите. На първо място към Бога и на второ – към читателя, но с напомняне на Божията справедливост. На следващо място се нареждат славословията на Господа. Това затвърждава изказаното преди век още становище, че приписките в обобщен вид могат да се определят като смес между „молитва и акатис“.[36] Трудно можем да се съгласим, че това съдържание се дължи само на художествените изисквания на епохата. Средновековната литература се отличава със своята липса на фиктивност, тя не предава

неща, които читателят не счита за истина.[37] От тази гледна точка е важно да напомним определящото влияние на византийската приписка върху българската и въобще славянската. Но това се дължи не толкова на византийския престиж сред славяните, колкото на споделяната в основи духовност. Дори и без византийските примери, славянската приписка едва ли щеше да се отличава особено от сегашния си вид.[38] Представените примери на поучения в приписките влизат в коловозите на православното мислене – те илюстрират и напомнят задължителния стремеж към съвършенство, изтъкват Божието слово като пример, възвеличават писаното слово като средство за пребъдване на Словото „от род в род“ и напомнят за суетата на всичко земно.

Като имаме предвид горното и че в 33 книжовни паметника директно се посочва, че са изписвани от монаси, а за редица други това може да се предполага, също разгледаните в предходните редове и доминирани от монасите поучения и цялостния характер на християнската книжнина, стигаме до заключението, че духовността, която извличаме от първичните приписки по литературните паметници от X до XIV в. не е просто на българския книжовник, но в голяма сила важи за разкриване на вътрешния свят на българския монах.[39] Към това заключение ни насочват, както основното съдържание на разгледаните десетки книжовни екземпляри (евангелия, триоди, апостоли, псалтири, поучителна литература като книга Лествица, патерични разкази и др.), така и представеното общохристиянско съдържание на изследваните бележки по тях. По-нататъшните проучвания са необходими, за да профилират доуточнят направената констатация. Тя не е нова в науката, но може би сравнително нов и неизчерпан ще бъде опитът да се постави като изходна позиция при проучването на приписките като извор на духовността на средновековните българи.

БЕЛЕЖКИ:

[1] Направените наблюдения са въз основа на *Христова, Б., Д. Караджова, Е. Узунова,* Бележки на българските книжовници X–XVIII в. Т. 1, X–XV век, С., 2003. В допълнение се посочват други издания, където съответната коментирана приписка е поместена в превод на новобългарски, в цял или съкратен обем. Най-често се препечатва превода на Иван Дуйчев от Из старата българска книжнина. Т. II. С., 1944.

[2] Срв. *Райков, Б.* Приписките в системата на старата българска книжнина. – Във: Старобългаристика, XVI, 2, 1992, 41–42 и *Николова, Б.* Приписката в българската ръкописна книга от X–XIV в. (проблеми на извороведското им изследване). – Във: Помощни исторически дисциплини. Т. 5, 1991, 100–101.

[3] *Николова, Б.* Приписката ..., 100 - 101. Сред изследователите, които имат заслуга за систематичното привличане на приписките като градиво за историческото познание на българското Средновековие е Ив. Дуйчев, който отделя значимо място за тях в изданието си: Из старата българска книжнина. Т. I. С., 1943 и Т. II. С., 1944. Вж също *Гюзелев, В.* Домашните извори за историята на средновековна България (класификация, опит за характеристика и основни издания). – Във: Средновековна България в светлината на нови извори. С., 1981, с. 22 и *Каймакамова, М.* Българската средновековна историопис. С., 1990, 25–26, 101–106.

[4] Въпросът какъв е характерът на бележката на презвитер Йоан (приписка или послесловие) не се поставя тук. Тя е употребена като извор, който се сътнася към останалите разглеждани първични приписки по съдържание и функция. За бележката и личността на презвитер Йоан вж. *Петканова, Д.* Българска средновековна литература. Велико Търново, 2001, 284–286. *Петканова, Д.* Йоан, презвитер. – Във: Старобългарска литература. Енциклопедичен речник. С., 2003, с. 233 (съст. Д. Петканова).

[5] *Христова, Б.* и др. Бележки..., № 2, 89–90; коментар: 138–139. Вж. и *Гюзелев, В.* Покръстване и християнизация на българите. Изворoведческо изследване с приложение, С., 2006, с. 85, 239.

[6] Пак там, № 16, с. 93, Търновски апостол,от 1277 г.; коментар, 145–146. Иван Дуйчев предлага малко по-различен превод, който обаче запазва по наше мнение смисъла – срв. *Дуйчев, Ив.* Из старата ... Т. II. 279–280, 417–418.; *Божилов, Ив., Кожухаров, Ст.* Българската литература и книжнина пред XIII в. С., 1987, с. 197, 306; *Георгиев, Е.* Литературата та Втората българска държава. Ч. 1. Литературата на XIII в. С., 1977, 96–97; *Петканова, Д.* Вася Грамматик. – Във: Старобългарска литература, с. 89; Житията на светиите в Православието имат една основна и незаменима задача – те са пример за всички християни в стремежа за живот по Христовите наставления. Всеки християнин осъществява този стремеж според своите сили – срв. *Петров, П.* Бележки за тълкуване на агиографската литература. – Във: Духовна култура, 2005, кн. 4, 1–8 и кн. 5, 7–19. Тази роля се подчертава в уводната част на някои жития – вж. например житията на славянските просветители – Стара българска литература (СБЛ). Т. 4, Житиеписни творби. С., 1986, с. 37 (Пространно житие на Контстантин – Кирил) и с. 69 (Пространно житие на архиепископ Методий).

[7] *Христова, Б.* и др. Бележки ..., № 57, 105–106; коментар: 162–163. Срв. Мирчева Е. Германов сборник от 1358/1359. Изследване и издание на текста. С., 2006, 38 и сл. (превод на на 40–41) и *Славова, Т.* Германов сборник. – В: Старобългарска литература, с. 118.

[8] Пак там, № 65, с. 108, Сборник от творби на св. Дионисий Ареопагит от XV в.; коментар, 166–167. Срв. *Дуйчев, Ив.* Из старата ... Т. II, 174–176, 390–391 и Стара българска литература, (СБЛ). Т. 3, Исторически съчинения. С., 1983, 112–113, 379–380. За Исай Серски вж. *Петканова, Д.* Българска средновековна литература, 461–464; *Гергова, Е.* Исай Серски. – Във: Старобългарска литература, 222–223. Смиреното изтъкване на собствената немощ в разбирането и точния превод на св. Отци е често срещано в бележките на редица писатели. Текстовете на св. Писание и св. Предание са свети и всяко изпочаване е посочено като тежък грях и по-точно: хула против Св. Дух. Въпросът за неизопачаването на Божието Откровение занимава Църквата още от времето на апостолите и техните първи последователи – вж. *Тенекеджиев, Л.* Богословската мисъл през първите три века. Т. I, Утвърждаване на апостолското

предание през II в. С., 2008, с. 19 и сл, 189 и сл. и т. II, Учението на Църквата в богословската мисъл от края на II до средата на III в., с. 20 и сл. и 70–72. Обикновено даден по-висш църковник или духовен авторитет е онзи, по чиято воля и настояване се пристъпва към работа – два много известни примера в това отношение са епископ Константин Преславски, подкрепян и подканяна от св. Наум Охридски и Йоан Екзарх, покровителстван в работата си от черноризец Дукс – вж. *Гюзелев, В.* Покръстване и християнизация на българите, 66–67 и 75–76. Прави впечатление при Исай Серски обширно обоснованата позиция защо се подчинява на светия си наставник, която е в пряка връзка с причините, поради които християните трябва да следват примерите, които оставят със своя живот Божиите угодници.

[9] Преподобният в Православието е човек, който постига святост посредством посвещаване на аскеза и молитва – такива са монашестващите. Вж. „Преподобен“ – Във: *Живов, В.* Светостта. Кратък речник на агиографските термини, С., 2002, 74–78.

[10] *Христова, Б.* и др. Бележки..., № 106, с. 118, Октоих от последната четвърт на XIV в.; коментар, с. 179. За работата на стареца Йоан вж. *Попов, Г.* Новооткрито сведение за преводаческата дейност на българските книжовници в Света Гора през първата половина на XIV в. – Във: Български език, 1978, № 5, 402–410; *Гюзелев, В.* Училища, скрипторий, библиотеки и знания в България XIII–XIV в. С., 1985, 73–74; *Петканова, Д. Българска* средновековна литература, с. 452 и сл.; Същата, Йоан. – Във: Старобългарска литература, с. 233.

[11] Показателен в това отношение е разговорът на Иисус с богатият млад мъж, който изповядал, че е живял праведно и според Божиите заповеди, на което Христос отговаря: „Ако искаш да бъдеш съвършен, иди, продай имота си, и раздай на сиромаси; и ще имаш съкровище на небето; па дойди и върви след мене“ (Мат. 5:48). Съвършенството като богоугодно, достояние и цел на християните се споменава на още редица места в Св. Писание – вж. Библейски показалец. Пловдив, 1911, 198–199. Понятие, с което се изразява християнското съвършенство е „светостта“, която също се изисква от всички: „Освещавайте се и бъдете свети, защото Аз Съм Господ (свет) Бог ваш“ – Лев. 20:7 и срв. „[...] но по примера на призовалия вас Светия, и вие сами бъдете свети във всички постъпки, защото писано е, „бъдете свети, защото Аз съм свет“ – I Пер 1:15-16. В Новия Завет могат да се намерят места, където понятието „светии” се употребява като синоним на „християни“, както и на места, където отразява определени Божии люде като например пророците или хора със свещенически сан – вж. Ризос, Д. Агиология, С., 1993 г., с. 10 и 33–36. За употреби на „святост“ в Св. Писание вж. Библейски показалец, 176–177. Всеки християнин е длъжен да се осветява, за да постигне според силите си дадена мяра на съвършенство. Трябва да се упомене, че хората имат различни „таланти“, което засягат и сферата на аскезата – така едни постигат по-големи върхове от други – срв. „не всички приемат тая дума, но ония, на които е дадено“ (Мат. 19:11), но всеки е скъп пред Господ – срв. притчата за Сеяча, където се казва, че когато „семето“ попадне на добра почва да дава плод и „един дава плод сто, друг шестдесет, а друг тридесет” (Мат. 13:23, Марк 4:20) и срв. *Козирев, Ф.Н.* Напътствие към воина – християнин. За воинската служба и непротивене на злото. – Във: Духовна култура, кн. 3, 2005, с. 7 и *Гошев, Ив.* Учение на дванадесетте апостоли. Увод, текст и разяснения. – Във: ГСУ, Богословски факултет. Т. XVIII, 8, 1940/1941, с. 33, където се казва: „Прочее, ако можеш да носиш цялото иго Господне, ще бъдеш съвършен. Ако не можеш, прави това, което можеш.“

[12] Срв. *Поснов, М.* Монашеството през IV–XI векове (общ очерк). – Във: ГСУ Богословски факултет. VI, 1926–1927 г., 67–72 и *Козирев, Ф.Н.* Напътствие ..., 6–8 и *Florovsky, G.* The Ascetic Ideal of the New Testament. Reflections on Critique of Theology of Reformation. – In: Collected Works of George Florovsky. Vol. X, The Byzantine Ascetic and Spiritual Fathers, Buchervertriebsanstalt: Vaduz, Europa, 1987, 25–29.

[13] *Ангелов, Д.* Общество и обществена мисъл в средновековна България (IX–XIV в.). С., 1979, с. 57 и сл.; *Ангелов, Д.* Българинът в Средновековието (Светоглед, идеология, душевност). Варна, 1985, с. 9 и сл. Старобългарският език като създаден от светите славянски просветители и утвърден в силната конкуренция на латинския и особено на гръцкия сам придобива сакрален ореол – *Трифонов, Ю.* Сръбско-българска безюсова редакция в старата книжнина на южните славяни. – Във: Македонски преглед, XII, 1940, № 2, 27–55; Мястото на старата българска литература в културата на средновековна Европа. – Във: *Пикио, Р.* Православното славянство и старобългарската културна традиция. С., 1993, 137–169.

[14] *Шнитер, М.* Молитва и магия. С., 2001, с. 16 и сл.

[15] *Ангелов, Д.* Българинът ..., 218–219.

[16] *Христова, Б.* и др. Бележки ..., № 40, 97–98 (Приписка към Паримейник, писан между 1294–1320 г.); коментар, 153–154 и срв. *Дуйчев, Ив.* Из старата ... Т. II, 66–67, 356; СБЛ. Т. 3, с. 103, 374; № 41, с. 98 (Приписка към Изборен апостол и евангелие от 1313 г; авторът на приписки № 40 и № 41 е един и същ – вж. пак там, 153–154), бел., с. 154; № 117, с. 120 (приписка към Диоптра от края на XIV в.); коментар, с. 181.

[17] *Йовчева, М., Тасева, Л.* Атонска книжовна реформа. – Във: История на българската средновековна литература (съст. А. Милтенова), С., 2009, 510–519.

[18] *Ангушева, А.* Исихазъм и исихастка реформа. – Във: История на българската средновековна литература (съст. А. Милтенова), С., 2009, 519–521; *Кочев, Н.* Към въпроса за философската страна на Евтимиевата реформа според „За писмената“ на Константин Костенечки. – Във: Търновска книжовна школа. Т. 2, 1980, 239–245. Вж. също Майендорф, Й. Византия след Византия. Победата на исихастите във Византия: идеологически и политически последствия. – Във: Майендорф, Й. Византийската църква. Между небето и земята. С., 2007, 267–308 и *Гагова, Н.* Владетели и книги. Участието на южнославянския владетел в производството и употребата на книги през Среодновековието (IX–XV в.): рецепцията на византийския модел. С., 2010, 108–129 и 141–163.

[19] Вж. „Извор“. – Във: *Петканова, Д.* Символиката в средновековната българска литература. С., 2000, 131–132.

[20] *Христова, Б.* и др. Бележки ..., № 53, 103–104; коментар, 160–161. Срв. *Дуйчев, Ив.* Из старата ... Т. II, 134–135, 377; СБЛ, Т. 3, с. 107, 377; *Куев, К.* Иван-Александров сборник. – Във: Старобългарска литература, с. 208.

[21] Пак там, № 56, 104–105; коментар, с. 162. Изследователите приемат бележката като послесловие – срв. *Дуйчев, Ив.* Из старата ... Т. II, 150–152, 384; СБЛ. Т. 2, Ораторска проза. С., 1982, 148–149, 332; *Милтенова, А.* Похвали за цар Иван Александър. – Във: Старобългарска литература, 381–382.

[22] Пак там, № 47, с. 101; коментар, 157–158. Срв. Дуйчев, Ив. Из старата ... Т. II, 282–283, 419; СБЛ. Т. 3, 105, с. 106, 376.

[23] Пак там, № 86, с. 113; бел. 172–173; *Христова, Б.* Един неизвестен среднобългарски книжовник и преводач от XIV в. – монах Марко, В: Старобългаристика, 1984,

№ 3, 50–56.

[24] Пак там, № 89, с. 114; бел., 173–174. *Йонова, М.* Пръвослав. – Във: Старобългарска литература, с. 415.

[25] Св. Григорий. Богослов отделя значимо място в своето богословие за подготовката и очистването на тези, които искат да богословстват – вж. *Флоровски, Г.* Източните отци от IV в. С., 2000, 151–164. Няколко века по-късно св. Симеон Нови Богослов открито се опълчва против тези които говорят за Бога без да живеят в Него – вж. *Каприев, Г.* Византийската философия. Четири центъра на синтеза. С., 2001, 216–217. Нуждата от наставления за четене на християнска литература намира отражение в поместеното „Слово на един калугер за четенето на книги“ в Симеоновия сборник от 1076 г. – вж. *Георгиев, Е.* Разцветът на българската литература в IX–X в., С., 1962., 296–297; *Ангелов, Б.* За три съчинения в Симеоновите сборници. – Във: Старобългарска литература, кн. 5, 1979, 21–26; *Ангелов, Б.* Старобългарско книжовно наследство. С., 1983, 161–170 и в „Сказание как да се чете Евангелие в своята килия“, поместено в Четириевангелие от края на XIV в. – вж. *Стоянов, М., Кодов, Хр.* Опис на славянските ръкописи в Софийската народна библиотека. Т. IV. С., 1971, с. 6.

[26] *Христова, Б.* и др. Бележки ..., № 98, с. 116; коментар, 176–177. Срв. *Дуйчев, Ив*. Из старата ... Т. II, 289–290, 421; СБЛ. Т. 3, с. 111, 379.

[27] Вж. по-горе.

[28] *Христова, Б.* и др. Бележки ..., № 117, с. 120. Ръкописът е бил от края на XIV в.; коментар, с. 181.

[29] Пак там, № 51, 102–103; коментар, 159–160. Срв. *Дуйчев, Ив.* Из старата ... Т. II, 127–129, 373; СБЛ. Т. 3, с. 107, 377; *Петканова, Д.* Висарион, монах, В: Старобългарска литература, с. 101.

[30] Пак там, № 54, с. 105; коментар, с. 161. Срв. *Дуйчев, Ив.* Из старата ... Т. II, с. 139, 379. СБЛ. Т. 3, с. 108, 377; *Койчева, Р.* Паренесис. – Във: Старобългарска литература, 351–353; *Славова, Т.* Лесновски паренесис. – Във: Старобългарска литература, с. 277.

[31] Пак там, № 88, с. 114; коментар, с. 173. *Петканова, Д.* Методий Светогорец. – Във: Старобългарска литература, с. 300.

[32] Пак там, № 56, 104–105; коментар, с. 162; СБЛ. Т. 2, 148–149, 332.

[33] Пак там, № 22, с. 94; коментар, 147–148; *Икономова, Ж.* Добрейшово евангелие. – Във: Старобългарска литература, с. 142; *Георгиев, Е.* Литературата ..., с. 88, 90. Подчертаването на вечността Божия чрез контрастта с пишещата тленна ръка се среща и по други приписки – вж. също: № 51, с. 103; № 98, с. 116; коментар, 176–177.

[34] Пак там, № 58, с. 106; коментар, с. 163. Срв. *Дуйчев, Ив.* Из старата ... Т. II, 152–153, 384; СБЛ. Т. 3, 108–109, 377; *Петканова, Д.* Лолае, грешният. – Във: Старобългарска литература, с. 275.

[35] Вж. *Каймакамова, М.* Българската ..., 101–102 и 105. За възприемането на историята през Средновековието вж. пак там, с. 11 и сл.; *Каймакамова, М.* Българската хронография (Възникване, развитие и значение). – Във: Общото и специфичното в балканските култури до края на XIX в. Сб. В чест на 70-годишнината на проф. В. Тъпкова-Заимова. С., 1997, 196–211; *Каймакамова, М.* Поява и развитие на историографията в България и другите европейски средновековни държави. – Във: Средновековна християнска Евпропа: изток и Запад, С., 2002, 544–556; *Желязко, С.* Увод в историческото познание. С., 2001, 36–45; *Проданов, Н.* Основни елементи

на християнския историописен модел в условията на българското Средновековие (IX–XVIII в.). – Във: Духовна култура, кн. 7, 2001, 12–17.

[36] *Русева, Ив.* Приписки и бележки към нашите писмени паметници. – Във: Извлечение на Семинара по славянска филология при университета в София, кн. IV, 1921, с. 7.

[37] За прототипите на образите и героите в старата българска литература и нейната нефикционалност - срв. *Станчев, Кр.* Стилистика и жанрове в старобългарската литература. С. 1995 г., 3–20 и *Ангушева, А.* Старобългарската литература (същност, характер, специфични особености). Старобългарската литература и християнството. – Във: История на българската средновековна литература (съст. А. Милтенова), 15–22.

[38] *Русева, Ив.* Приписки и бележки ..., 6–7.

[39] Опит да се представи образа на българския книжовник по оставените от него бележки вж. у *Петканова, Д, Буюклиев, Ив.* Образът на старобългарския книжовник според приписките по българските ръкописи. – Във: Български език и литература, кн. 6, 1962, 15–22. Срв. и *Николова, Б.* Монашество, манастири и манастирски живот в средновековна България. Т. II, Монасите. С., 2010, 780–783, която употребява приписките, за да обрисува до вътрешния свят на средновековния монах.

ИСТОРИОГРАФСКИ ТРАДИЦИИ И „БЕЛИ ПОЛЕТА“ В ИСТОРИЯТА НА ЖЕНИТЕ ПРЕЗ ВЪЗРАЖДАНЕТО – ЖЕНСКАТА ТРУДОВА ЗАЕТОСТ

Ивелина Машева

Въпросът за женската стопанска активност през Възраждането е част от голямата тема за историята на жените – една от областите на историческата наука със сравнително най-кратка история. Появила се като самостойна дисциплина едва в средата на XX век, само за няколко десетилелетия тя успява да извърви дълъг път и от сравнително маргинален историографски жанр се превръща в една от най-динамично развиващите се и популярни научни области. За краткото време на своето съществуване тя претърпява и чувствителна еволюция по отношение на своите цели и методология. През ранните десетилетия основна цел на повечето автори е да се преодолее маргиналния статус на жените в историческите изследвания чрез изтъкване на тяхното досега пренебрегвано участие в дадени исторически събития и процеси – било чрез фокусиране върху значението и влиянието на близките от женски пол (съпруги, майки) върху формирането и дейността на известни исторически личности, било чрез осветляването на общото женско участие и „принос“ в политическите, икономически и културни процеси. Друга част от изследванията, по-силно повлияни от идеологията на феминизма и дебата за съвременното положение на жените, са насочени към анализ и причинно-следствени обяснения на подчинеността на жените и механизмите на мъжката доминация в даден исторически контекст. От 80-те години на XX в. обаче изследванията върху историята на жените постепенно разширяват теоретичната си база, отдалечават се от каузата на феминизма и придобиват все по-академично неутрален характер. Дисциплината постепенно се ориентира не толкова към историята на жените като изолиран проблем, колкото към изследване на пола като фактор за разбиране на специфичния исторически опит на дадена социална група, подобно на утвърдили се вече аналитични катерогии като класа, раса, етнос. Съвременната история на жените е тясно свързана с линията на т.нар. „нова история“[1], с френската школа на *Аналите* и техния интерес към всекидневните практики и историята на манталитета, както и с развитието на историческата антропология и нейните изследвания върху история на семейството и сексуалността. За цялостната промяна в методологията на изследва-

нията в тази област говори и все по-широко възприетата в научната литература промяна на името на дисциплината от *история на жените (Women's History)* към *история на жените и пола (Women's and Gender History)*, а често поради интердисциплинарността на проблематиката се говори най-общо за *изследвания на пола (Gender Studies)* [2].

***

В България първите научни съчинения, посветени на отделни аспекти на историята на жените през възрожденската епоха, се появяват през 30-те години и имат характер на ограничени по обхват конкретни изследвания на даден проблем[3]. Те, както и редица поселищни изследвания от този период, имат значителна научна стойност и досега, тъй като дават ценни конкретни данни за развитието на девическото образование и женските дружества в дадено населено място или регион. През 1940 г. се появява съчинението на Александра Пундекова-Войникова „Българката през епохата на Възраждането", което по същество е първото общо изследване върху историята на жените през Възраждането. Тъй като се опира върху еднотипен изворов материал, а именно – публикациите във възрожденската преса, в него обаче неизбежно има големи пропуски и неточности.[4] В средата на 50-те години, във връзка със стогодишнината от основаването на първото женско дружество в България (1857 г.), се наблюдава повишен интерес към темата за създаването и развитието на женските дружества през Възраждането, но за жалост издадените по това време съчинения нямат строго научен или приносен характер[5].

Първото цялостно научно изследване, засягащо разностранни въпроси, свързани с историята на българските жени през възрожденската епоха, е излязлата през 1964 г. монография на Виржиния Паскалева „Българката през Възраждането"[6]. В него въз основата на систематичен и разнообразен изворов материал тя представя широк поглед върху темата, като включва освен теоретичните концепции на възрожденските интелектуалци и проблемите на девическото образование, женските постижения в областта на културата, дейността на женските дружества и участието на жените в революционното движение. Така очертаните в монографията проблемни кръгове остават в центъра на вниманието на изследователите на историята на жените през Възраждането и през следващите десетилетия. Въпросите, които се радват на най-голям историографски интерес, остават тези, свързани на изясня-

ване на женския принос в големите обществено-политически процеси на епохата – индивидуалната и организирана в рамките на женските дружества активност в областта на просветното дело, изграждането на новобългарската култура и национално-освободителното движение.

По въпросите на женските дружества, тяхната културна, просветна и политическа активност, през 80-те години работи Бойка Василева[7], а в края на 80-те и през 90-те години Маргарита Чолакова издава редица статии, впоследствие обединени в монография, в които систематично изследва цялостното развитие и постижения на женското движение и неговите най-видни активистки през Възраждането[8]. През последните години върху историята на женските дружества от тяхното създаване до Втората световна война работи и Султанка Петрова, като зададеният от нея времеви обхват позволява да се очертаят промените и приемствеността в развитието на женското движение преди и след Освобождението.[9]

Девическото образование е друга традиционно добре изследвана област от историята на жените през Възраждането. Освен общите изследвания, където по правило то е разгледано като интегрална част от развитието на просветното дело през епохата[10], девическото образование е обект на внимание и в немалко специални статии, посветени на отделен негов аспект или на развитието му в териториален план[11].

Сравнително добре проучена област е и женската културната активност през Възраждането. Повечето от вече изброените общи съчинения върху история на жените през Възраждането и историята на женските дружества засягат в по-голяма или по-малка степен и въпроса за женското участие в изграждането на новобългарската култура. В допълнение към това на този въпрос са посветени и някои отделни статии за женската книжовна дейност[12].

Към така обособените проблемни кръгове, които традиционно се радват на висок изследователски интерес, през 80-те на XX век се добавя и темата за семейно-брачните отношения с акцент върху въпросите за брачните модели и бракоразводните практики в българските земи през османската епоха.[13]

Най-новото направление в историята на жените през Възраждането, появило се в последните десетина години, е свързано с включването на автори, работещи в други хуманитарни направления и развитието на интердисциплинарните проучвания. Подобни опити засега са единични, като от тях заслужават да се споменат имената на Красимира Даскалова и нейната статия, посветена на женската идентичност

през XIX и началото на XX век, както и есето на Р.айна Гаврилова за особеностите на частното и публичното пространство през XIX в. и мястото на българските жени в него.[14]

Както се вижда от горното кратко изложение, изследванията посветени на жените през Възраждането могат да бъдат разделени в няколко основни тематични кръга, сред които чувствително преобладават тези, свързани с женското участие (индивидуално или организирано в рамките на женските движения) в големите обществено-политически движения на епохата – просветно дело, изграждане на новобългарската култура, националноосвободително движение. По-този начин огромна част от изследователския интерес се фокусира върху сравнително ограничен кръг образовани и активни в обществено, културно и политическо отношение жени, като в същото време оставя мнозинството „обикновени“ жени извън фокуса на изследователския интерес. За сметка на относително добре проучените области, свързани с политическите и просветно-културни въпроси, цели кръгове от въпроси, свързани с историята на всекидневието, с историята на семейство и частния живот, история на манталитета и други остават все още непроучени.

От направения кратък преглед на историографията, посветена на жените през Възражданието, е видно, че темата за женската стопанска активност и женската трудова заетост в частност представляват все още неразработни проблеми. Този факт е донякъде изненадващ, като се има предвид, от една страна, изключително важното място, което икономическата проблематика дълго време заема в нашата историография, а от друга – важното място, което икономическата тема заема в изследванията по история на жените не само в Западна Европа, но в тези, посветени на жените в другите части на Османската империя. Учените османисти обръщат внимание на тази тема още през 70-те години на XX в., когато се появява изследването на американския историк Роналд Дженингс, посветено на жените в малоазийския град Кайзери през XVII в.[15]. Между другите си приноси, статията на Дженингс разкрива и неочаквано активното участие на жените в икономическия живот на града, като това негово разкритие има голям отзвук сред изследователската общност и провокира широк интерес към темата за реалното социално-икономическо положение на жените в Османската империя. В резултат, в последните тридесет години на бял свят се появяват множество изследвания, посветени на икономическата роля на жените в различни периоди и в отделните области на Османската империя.

Всички те се придържат към лансираната от Дженингс методология за статистическа обработка на данните от кадийските регистри, към които впоследствие се прибавят и наследствените описи, вакъфските регистри и други източниците от подобен характер, даващи информация не толкова за нормативния статус на жените, колкото за реалното им социално-икономическо положение.[16] Вкараното в научно обращение голямо количество нов изворов материал дава възможност на учените да ревизират господстващото преди мнение, че стопанството на Османската империя е изцяло в мъжки ръце, и много по-прецизно да дадат оценка за женското участие в османския икономически живот.

***

Въпреки липсата на историографски интерес към темата за женската трудова заетост през Възраждането, в изворовата база по въпроса могат да се намерят множество конкретни сведения в документи от различен характер. Сред тях най-важни са сведенията в личните архиви на възрожденски търговци, източниците от мемориален характер, официалните османски документи, както и отделни статии във възрожденския периодичен печат. Техните сведения се допълват от множество изследвания върху различни занаяти и професии, върху отделни търговци или фамилии търговци, изследвания, посветени на различни икономически проблеми, както и на доста поселищни проучвания, в които са осветени различни детайли на разглеждания проблем. Въз основа на тях може да се каже, че женската пазарно ориентирана трудова заетост през Възраждането е сравнително широко разпространен феномен с широк ареал и обхващащ многобройни и разнообразни икономически сфери. В настоящето кратко изложение ще се опитам да очертая в най-общи линии различните форми на трудова заетост, които жените осъществяват извън сферата на домашното стопанство и за задоволяване на потребностите на семейството, т.е. тези, които имат пазарна насоченост или се осъществяват срещу определено предварително договорено заплащане.

Най-общо може да се каже, че основните сфери, в които женската пазарноориентирана трудова активност намира проявление, са селското стопанство, слугинстото, учителската професия, производството на текстилни суровини и платове и в рамките на семейните търговски предприятия.

Имайки предвид, че Османската империя от своето начало до самия си край има преобладаващо аграрна икономика, не е изненад-

ващо, че един от най-често срещаните видове женски наемен труд през Възраждането е като работнички в селското стопанство. Още в края на XVIII в. френският консул в Солун дава сведения за масово използване на женски наемен труд в чифлиците в Македония, където едрите собственици се подсигуряват малко преди прибирането на реколтата с множество жетварки от планините, разположени от двете страни на Вардар[17]. Друг френски пътешественик, преминал по българските земи приблизително по-същото време, свидетелства за софийски момичета, организирани в групи от по 20–40 работнички, които всяка година отиват да жънат жито в Пловдивско[18]. През втората половина на XIX в. пък в Лясковец сиромашките момичета се наемат срещу заплащане да обработват чужди земи в околностите на града, а в по-бедните балкански села в Еленско и Берковско се огранизират многобройни групи *„мъже, и жени, и девойки на печалба извън селото (на Романя), да жънат пшеница“*[19].

Освен в сферата на селското стопанство редица оправни жени от гурбетчийски семейства и вдовици участват и в чисто мъжки дейности като управлението на семейния бизнес – наглеждане на семейните дюкяни и имоти, разпределяне на работата и дори сключване на сделки в отсъствието на главата на семейството. Бащата на Никола Бацаров (от Калофер) например оставя жена си и малолетния си син да управляват дейността на гайтанджийската му работилница, докато той отива в Цариград за дълги месеци[20]. Михаил Маджаров пък съобщава за копривщенски семейства, в които по-голямата част от производствената и търговска дейност се поема от жената, докато мъжът е зает с дълги търговски пътувания за пласиране на създадената стока. Той дава за пример собствения си прадядо, който извършвал само свързана с пътувания и търговски преговори дейност, а управлението на занаятчийската дейност, наемането на работници и воденето на сметките оставял на жена си.[21] По време на дългите търговски пътувания на жеравненския търговец х. Георги Ценов търговските му дела в града поема дъщеря му Гана. Заедно с майка си тя се грижи за работата в маазата им, отпуска пари на съдружниците му, които заминават за панаир, занимава се с продажбата на складираната стока, приема изпратената от баща ѝ стока и участва непосредствено в производствената дейност на фирмата[22]. С подобни дейности се занимават и някои вдовици, наследили своите съпрузи в тяхната търговска или занаятчийска дейност. Иван Вазов свидетелства, че баба му Ана, останала млада вдовица с двама сина, дълги

години управлявала търговията и имотите на дядо му. Едва след като изучва по-големия си син на занаят, тя го взема при себе си в дюкяна и му поверява семейните имоти.[23]

Все пак докато участието в търговските дела и управлението на бизнеса са по-скоро изключения в модела на женската трудова заетост, то дейността им като работнички в текстилната промишленост е много широко разстранена през епохата. Особено характерно е за планинските и полупланински райони, където земеделието не е достатъчно препитание и населението е принудено да търси източници на допълнителен доход. Сведения за жени, ангажирани в производството на текстилни суровини (коприна и вълна), както и за такива, заети с изработване на различни видове платна срещу заплащане, се срещат за селищата в полите на Стара планина и Средна гора (Габрово, Сливен, Копривщица, Панагюрище, Котел, Пирдоп, Търновско и др.), за Рила (най-вече за Самоков) и за Средните Родопи.

Едно от най-масовите производства през Възраждането е копринарството и бубарството, което е широко разпространено в много български региони. В него по принцип са ангажирани всички членове на домакинството, но основната отговорност пада върху жените предвид факта, че мъжете – търговци, занаятчии и земеделци, през повечето време работят извън дома. Така например в района на Люсковец сред типично женските задължения – готвенето, поддържането на дома и отглеждането на децата, фигурира и храненето на буби. В този район е разпространен и обичаят в зестрата на девойката да влизат и няколко черничеви дървета, с които тя впоследствие да храни отглежданите от домакинството копринени буби.[24]

В Самоков през Възраждането пък е силно развито домашното тъкачество и производство на изделия от вълна. В града, според Христо Семерджиев, през Възраждането се тъче в най-малко 1000 къщи с най-малко 2000 тъкачки, *„колкото са всичките моми от средната и бедната класа“*[25]. За широкото разпространение на женския труд и неговото ключово значение за изхранването на семействата в региона свиделства и широкото недоволство, с което самоковските жени – българки и туркини, посрещат опита за внедряване на машина за предене на вълна в града. Виждайки в нея заплаха за своето препитание, те нападат работилницата на предприемача-евреин и заплашват, че ще счупят машините, ако той не се откаже от намерението си, което в крайна сметка той прави[26].

Широко рапространени са вълнобработващите занаяти и в Копривщица. Освен с преденето на вълна за гайтани и платове и тъченето на

аба, копривщенки също изработват за продан големи количества вълнени чорапи[27] Изработените от тях чорапи се изкупуват от абаджиите през цялата година на организирани седмични пазари, като самите абаджии после ги препродават в Цариград, или на Узунджовския манастир[28]. В Карловско и Калоферско жените пък са заети с предварителната обработка на вълната и по-точно в етапите на влачене и предене на вълна, от която в последствие мъжете изработват гайтани. В Елена домашната индустрия е специализирана, освен в преденето и тъкането на вълна, и в производството на губери и губерчета за продан[29].

В някои райони и производства имаме сведения за обособяване на специфично разделение на труда по полов признак. Така в Габровско след появата на чарка (т.е. машина за машинно производство на гайтани) в средата на XIX в. се наблюдава преустановяване на домашното производство на гайтани и установяването му в специализирани механизирани работилници. В домашни условия жените продължават да извършват само предварителната обработка на вълната – влачене-то и предене. Сведения за подобно на съществуващото в Карловско разделение на труда по полов признак дава и Николай Тодоров в изследванията си върху манифактурата на Гюмюшгердан, който наема жени за извършването на подготвителните операции в обработката на вълната – пране, сушене, разчепкване и сортиране по цвят, докато останалите наемни работници са преимуществено мъже[30].

По отношение на производителността на труда и неговото заплащане разполагаме с няколко сведения от различни райони. Така от търговските тефтери на котленските манифактуристи Симеон Койнов и Жечо Канев е видно, че за първите 3 месеца на 1876 г. тяхното дружество наема над 50 жени предачки, при средно заплащане от 3 гроша за изпридане на ока вълна и средно количество от около 2 оки на жена. По нататък в тефтерите на същото дружество е отбелязано закупуване на готови платове от жени при средна цена от 44–45 гроша за ямурлук и средно произведени от 1 жена за три месеца около 3 ямурлука[31]. Явно цената за предене на вълна е приблизително еднаква в различните райони на българските земи, тъй като 3–4 гроша за ока вълна е и средната цена, която търговците в Карловско плащат на предачките. По-голямата част от предачките и влачарките в района са наемнички или работят на ишлеме, като средното заплащане на труда им е 3–4 гроша за ока изпредена вълна и 3 гроша надница за влачарките[32]. В Котел пък имаме сведения за миграция на жени от Тракия, които се установяват в града като наемнички за предене и тъчене на вълна с месечна заплата от 30 гроша[33].

За производителността на този тип домашен труд може да се съди по оценките на съвременници, че заплащането на женския труд позволява на жената в отсъствието на мъжа да осигури най-необходимото за оцеляването на семейството, особено ако в домакинството има по-големи деца, които също се включват в домашната индустрия. Все пак, макар да предлага някакъв източник на стабилен доход за останалите временно или постоянно без мъж жени той в никакъв случай не е равностоен на изкарваното от мъжете, което се потвърждава от множеството извори, описващи тежкото материално положение на вдовиците, които с цената на къртовски труд успяват едва-едва да осигурят най-необходимото за оцеляването на семейството[34]. Положението на подобно семейство е много добре описано в спомените на Неделя Петкова, която след смъртта на съпруга си и преди да стане учителка, за да изхрани семейството „*в делнични дни работи прежда и гайтан*“, а в празник бродирала икони, които впоследствие продавала. Получените от тези дейности средства обаче не са достатъчни нито за храна на нея и на петте ѝ деца, нито за отопление на къщата ѝ и тя е принудена да даде едно от децата си за осиновяване на минаващ през града пловдивски търговец. Не е чудно, че предложението на Найден Геров да стане учителка в София, „*тя приема на драго сърце*“. След няколко години учителстване в София и Самоков обаче тя се замогва достатъчно, за да си вземе детето обратно, плащайки на осиновителя му немалката сума от 10 турски лири[35]. Подобни са и спомените на Рада Киркович относно детството ѝ преди назначаването на майка ѝ за помощник учител в Копривщица. Тя коментира, че макар учителската работата да не е била лека, тя в никакъв случай не може да се мери с изтощителния почти денонощен труд над чекръка и стана. Като учителка, коментира тя „*майка ми е можела, дните ако прекарва в труд и „събаряние“ с чуждите деца, ноще да си почива и поспива повечко, можела е с една дума да живее по-човешки*“[36].

Цитираните примери относно нивата на заплащане на женския труд в областта на текстилната промишленост, красноречиво потвърждават, че макар да представлява един немаловажен принос в рамките на семейния бюджет, той в никакъв случай не може да компенсира липсата на мъжки доход в семейството и да осигури повече от простото оцеляване на вдовишкото домакинство.

Не така стои обаче въпросът с другата описана в предните цитати професия, а именно учителската, която на практика е почти единствената професионална дейност през Възраждането и която позволява на

една вдовица да изкарва достатъчно средства за нормалната издръжка на своето семейство. Тази професия обаче изисква специална квалификация и е достъпна за единици жени. Данните от енциклопедичното изследване върху българската възрожденска интелигенция на екип под ръководството на Николай Генчев и обобщени в специално изследване посветено на възрожденските учители на Кр. Даскалова, показват, че през Възраждането работят общо 415 учителки-жени, което съставлява 9,5 % от учителския състав през епохата[37].

Тази сравнителна оскъдност на добре подготвени учителки обаче обуславя и тяхното голямо търсене и трудова мобилност. В случай на прекратяване на договора с една община, добре подготвените учителки изключително лесно и бързо получават предложения от други общини да учителстват в тяхното селище. Такъв е примерът с главната учителка на Старозагорското класно училище – Анастасия Тошева, чиито договор със Старозагорската община е прекратен от 1 април 1870 г., но само 2 седмици по-късно тя вече е в Габрово, където има подписан договор за учителка в класното девическо училище.[38]

Заплатите на учителките варират в широк диапазон, като започват от около 3000 гроша и достигат до около 7000 гроша годишна заплата. Диференцията на заплащането както на учителките, така и на учителите обаче се подчинява на същите тенденции и фактори. Първо, учителките получили образование в чужбина са по-търсени и като правило получават по-високи заплати. Второ, заплатата зависи от степента на училището, в което учителката преподава: класните учителки получават по-високи заплати от взаимните, взаимните – от килийните. Това условие е тясно свързано с първото, тъй като училищната степен, в която учителките преподават, зависи в голяма степен от тяхното образование и квалификация. Трето, заплатата зависи от това дали училището е градско, или селско. Това условие отново е свързани с първото, тъй като по правило градските учителки са по-подготвени от селските и получават по-високо заплащане. Четвърто, заплатата на една учителка в дадено населено място варира според благосъстоянието на селището, продължителността на учителстването и впечатленията, които е оставила у настоятелите. Като цяло заплатите на всички жени-учителки през Възраждането обаче са по-ниски от тези на колегите им от мъжки пол. Неравенството в заплащането е резултат, както от властващото по това време убеждение в предимствата на мъжкия труд, така и от наложените традиции в мъжкото образование, от обективно по-високото му равнище и в преобладаващо по-високата подготовка на мъжете учители[39].

Дори когато преподават в едно и също селище, в един и същ тип училища и имат еднаква квалификация, в заплащанията на жените и мъжете учители пак се констатират съществени различия. През учебната 1874–1875 г. например К. Кипровски, взаимен учител в Русе, получава заплата от 5000 гроша, докато жена му Замфирица също взаимна учителка в града, взема 3000 гроша. През 1876–1877 г. Хриска Капапеева, учителка в Разградското класно училище получава 3600 гроша, а класният учител Петко Вълнаров, също там, взема 6600 гроша. Трябва да се отбележи, че в посочените случаи учителите и учителките имат еднаква образователна степен.[40]

Някои възрожденски учителки са оставили и интересни свидетелства за предразсъдъците, с които са се сблъскали в процеса на своята професионална реализация. Така например Анастасия Тошева споделя, че след омъжването си по желание на своя съпруг е изоставила учителската си кариера, към която се е върнала впоследствие единствено благодарение на усилията на църковното настоятелство в Стара Загора, което загрижено от интереса към отвореното в града протестантско девическо училище убеждава мъжа ѝ *„да се постави по-горе от безумните нападения, че за пари прави жена си даскалица“, а да се съедини с тях и да работи за доброто на града и народа“.*[41]

В градовете и в селищата от градски тип не са малко жените и момичетата, които припечелват като слугини. В по-големите населени места повечето семейства от средната и заможната класа имат поне по една, а понякога и по повече слугини, които помагат на стопанката в домакинската работа както и в някои допълнителни задачи[42]. В своите мемоари например Теофана Златарова, чийто баща е сравнително заможен търговец от Хасково, си спомня, че са били голямо семейство с 5 деца и 2 слугини, а тя самата като единствена дъщеря е била доста глезена от родителите си[43].

Можем да обобщим, че женският наемен труд и пазарно ориентираната стопанска активност през Възраждането са сравнително широко разпространени явления, които се осъществяват в различни сфери на икономическия живот. В сектора на селското стопанство, женският наемен труд има предимно сезонен характер и се осъществява или в рамките на населеното място, или е свързан с движение на организирани групи работнички (обикновено под ръководството на мъже) от планински и полупланински райони към по-плодородните равнини и низини. В текстилната индустрия по форма женския труд, се реализира предимно в домашни условия, като в последните десетиле-

тия преди Освобождението част от него се реализира и в рамките на разпръстнаните манифактури. С напредването на модернизационните процеси започват да се разкриват и нови полета за стопанска реализация на жените, сред които най-важна е учителската професия. Формите на труда имат своите отраслови различия по полов признак като например в секторът на производство на гайтани и вълнени изделия, където с преобладаващ женски труд се извършват предварителните технологични етапи на процеса – влачене, предене и тъкане на вълната, докато завършителните дейности са обособени в специални професии и често организирани в еснафи и корпорации като гайтанджийски, абаджийски, терзийски.

Представеното в настоящата работа кратко въведение в темата за женската трудова заетост, разбира се, няма никакви претенции за изчерпателност. Целта на работата е по-скоро да представи потенциала за бъдещи задълбочени проучвания, както и да обоснове необходимостта от разнообразяване на тематичните кръгове и методологическия инструментариум на историята на жените през Възраждането с оглед на приближаването ѝ към тенденциите и практиките на световната историография в тази област.

БЕЛЕЖКИ:

[1] *Льо Гоф, Ж.* Новата история. – Във: Историци за историята. С., 1988, 228–254.

[2] За повече информация относно развитието и насоките на „женската история“ вж. *Бок, Г.* Мястото на жените в историята. – Във: Историци за историята. С., 1988, 393–412; *Scott, J.* Women's History. – In: New Perspectives on Historical Writing, Ed. By P. Burke, Polity Press, 1992, 42–65; *Скот, Дж*. Род: една полезна категория за исторически анализ. – Във: Ехо-фантазията: Историята и конструирането на идентичността. С., 2005, 9–44; *Даскалова, Кр.* История на жените, феминизъм и рамките за тяхното осмисляне. – Във: Теория през границите – Въведение в изследванията на рода, съст. М. Кирова, К. Славова. С., 2001, 28–58.

[3] *Иванов, К.* Начало и развой на девическото образование в Плевен. – Във: Годишник на Плевенската общинска девическа гимназия за учебната 1910–1911, 1911, 4–11; Юбилеен отчет на Великотърновското Женско Благотворително Просветително Дружество „Радост“ от 8 септември 1869 до 21 септември 1919 г. Велико Търново, 1919; Отчет на женското благотворително дружество „Майчина грижа“ в гр. Пловдив 1873–1923. Пловдив, 1923; Кулелиев, Й. Девическото образование във Велико Търново преди Освобождението (1822–1877). Велико Търново, 1936.

[4] *Пундекова–Войникова, А.* Българката през епохата на Възраждането. С., 1940.

[5] *Попова, Н., Воденичарова, З.* Сто години от основаването на първите дружества на жените в България. С., 1957; *Киранова, Ц.* Славна годишнина. 100 години женско

движение в България. С, 1957; Из историята на женското движение в Пазарджик и Пазарджишка околия. С., 1957; Сто години женско движение в Плевенски окръг. Плевен, 1957.

[6] *Паскалева, В.* Българската през Възраждането. С., 1964; второ преработено издание със същото заглавие излиза през 1984 г.

[7] *Василева, Б.* Български женски организации през Възраждането. – Във: Годишник на Софийски университет, Исторически факултет, Т. 70, (1976), 1980, 263–295.

[8] *Чолакова, М.* Българското женско движение през Възраждането. С., 1995.

[9] *Петрова, С.* „Средства“ [дейности за реализиране на целите] на женските дружества в България (1857–
1939), Педагогика, 2003, 12, 92–98; *Петрова, С.* Поява и просветна дейност на женски дружества в България в периода 1857–1945 година. – Годишник на Софийски университет, Факултет по педагогика. Т. 96, 2003, 151–163; *Петрова, С.* Форми на благотворителна дейност на женските дружества в България (1857–1878). – Педагогика, 2003, 7, 96–103; *Петрова, С.* Предпоставки за възникване на женските просветни и благотворителни дружества в България (1857–1945). – Педагогика, 2004, 3, 85–93.

[10] *Доросиев, Л.* Нашите класни, средни и специални училища преди Освобождението – В. Материали за изучаване на учебното дело в България, кн. 1. С., 1925; *Ванков, Н.* История на учебното дело в България, С., 1930; *Чакъров, Н., Атанасов, Ж.* История на образованието и педагогическата мисъл в България. С., 1962; *Димитров, А.* Училището, прогресът и националната революция. С., 1987; *Даскалова, Кр.,* Българският учител през Възраждането. С., 1997.

[11] *Иванов, Кр.* Начало и развой на девическото образование в Плевен, Годишник на Плевенската общинска девическа гимназия за учебната 1910–1911, 1911, 4–11; *Иширков, А.* Учители и учителки в Ловеч преди Освобождението. – Във: Ловеч и Ловчанско, кн. 3. С., 1931; Юбилеен сборник по случай 50-годишнината на Пловдивската девическа гимназия и годишнината на откриването на първото девическо училище в Пловдив. Пловдив, 1934; *Кулелиев, Й.* Девическото образование във Велико Търново преди Освобождението (1822–1877). Велико Търново, 1936; *Жечев, Н.* Киев и българското девическо образование през Възраждането. – Исторически преглед, 1992, 3, 58–73; *Даскалова, Кр.* Образование на жените и жените в образованието на възрожденска България. – Във: ГСУ, Център по културознание. Т. 85, 1992, 5–18; *Бонева, В.* Американските образователни стандарти и българското девическо образование. – Педагогика, 1997, 4, 90–96.

[12] *Даскалова, Кр.* Жените и българската книжнина през Възраждането. – Във: Училищната книжнина в България през XIX век. Пловдив, 1991, 133–139; *Радев, Ив.* Българският стих и възрожденката от 70-те години на XIX век. – Във: Неслученият канон. Български писателки от Възраждането до Втората световна война, 2009, 77–88; *Станева, К.* Жените писателки през Възраждането. – Във: Неслученият канон. Български писателки от Възраждането до Втората световна война. С., 2009.

[13] Тодорова, М. Структура на населението, брачност, семейство и домакинство на Балканите. – Исторически преглед, 1983, 85–99; *Тодорова, М.* Брак и брачност в България през XIX век. – Исторически преглед, 1989, 59–77; *Иванова, С.* Мюсюлманки и християнки пред кадийския съд в Румелия през XVIII в.: брачни проблеми. – Исторически преглед, 1992, 10, 76–87; *Иванова, С.* Брак и развод в българските

земи (XVI–XIX в.). – Известия на НБКМ, 1994, № XXII (XXVI), 159–195; *Иванова, С.* Каквото повелява законът съпружески. Съдебно третиране на брачните проблеми на християнките у нас през XVI–XVIII в. – Във: Граници на гражданството. Европейските жени между традицията и модерността. С., 2001, 30–62.

[14] *Даскалова, Кр.* Женската идентичност: норми, представи, образи в българската култура от XIX –началото на XX век. – Във: Балкански идентичности в българската култура от модерната епоха (XIX–XX век). Т. 2. С., 2001, 157–228, *Гаврилова, Р.* Между частното и публичното: българските жени през XIX век. – Във: Граници на гражданството, Европейските жени между традицията и модерността. С., 2001, 98–107.

[15] *Jennings, R.* Women in Early 17th Century Ottoman Judicial Records: The Sharia Court of Anatolian Kayseri, Journal of the Economic and Social History of the Orient, 1975. Vol. 18, part 1, 53–114.

[16] *Gerber, N.* Social and Economic Position of Women in an Ottoman City, Bursa 1600–1700, International Journal of Middle East Studies, 1980. Vol. 12, 3, 231–244; *Marcus, A.* Men, Women and Property: Dealers in Real Estate in 18th Century Aleppo. – Journal of Economic and Social History of the Orient, 1983. Vol. 26, part 2, 137–163, *Quataert, D.* Ottoman Women, Households and Textile Manufacturing, 1800–1914. – In: The Modern Middle East: A Reader, ed. Mary Hourani, Albert; Khouri, Philip; Wilson, 1993, Berkley and Los Angeles, USA; *Sayyid Marsot, A.* Men and Women in the Late Eighteenth Century Egypt, 1995, Austen, USA; *Reilly, J.* Women in the Economic Life of Late-Ottoman Damascus, Arabica, 1995. Vol. 42, no. 1, 79–106; *Meriwether, M.* Women and Waqf Revised: The Case of Aleppo. – In: Women in the Ottoman Empire. Middle Eastern Women in the Early Modern Era, 1997, Leiden, The Netherlands; *Zarinebaf-Shahr, F.* Economic Activities of Safavid Women in the Shrine-City of Ardabil, Iranian Studies, 31, 1998, 2, 247–261; *Zarinebaf-Shahr, F.* The Role of Women in the Urban Economy of Istanbul, 1700–1850, International Labor and Working-Class History, 2001, no. 60, 141–152.

[17] Френски пътеписи за Балканите, XV–XVIII в. С., 1975, с. 378.

[18] *Тодорова, О.* Жените от Централните Балкани през Османската епоха (XV–XVII век). С., 2004, с. 391.

[19] История на българската държава и право. Извори. 680–1877. С., 1996, с. 219.

[20] *Бацаров, Н.* Животописанието ми, София, 1966, с. 16

[21] *Маджаров, М.* Спомени, София, 1968, с. 20

[22] *Русев, Ив.* Фирми и манифактури в Сливенско-Котленския район през Възраждането. Велико Търново, 1996, с. 180.

[23] *Шишманов, Ив.* Иван Вазов. Спомени и документи. С., 1976, 63–66.

[24] *Петров, П., Петрова, Г.* История на българската държава и право. Извори 680–1944. С., 2002, с. 149, 160.

[25] *Семерджиев, Хр.* Самоков и околността му, София, 1913, с. 215.

[26] Цариградски вестник от 2/13 октомври 1851 г.

[27] *Груев, Й.* Моите спомени. С., 1906, с. 8.

[28] Пак там, с. 9.

[29] *Дичев, М.* Градиво за историята на град Елена. – Във: Еленски сборник. Т. 1. С, 1931, 169–173.

[30] *Тодоров, Н.* Балканският град. С., 1972, с. 243.

[31] *Русев, Ив.* Фирми и манифактури в …, 160–162.
[32] *Александров, В.* Из историята на един западнал поминък (Гайтанджийството в Карловско). – СБИД, 1905, 1, 79–82.
[33] *Тодоров, Н.* Балканския град ..., с. 204.
[34] *Гаврилова, Р.* Колелото на живота, София, 1999, с. 233.
[35] *Петкова, Н.* Спомени, София, 1987, с. 13, 15, 19.
[36] *Киркович, Р.* Спомени, София, 1927, с. 4, 5.
[37] *Даскалова, Кр.* Българският учител през Възраждането. С., 1995, с. 25.
[38] *Тошева, А.* Автобиография (Животописание). Стара Загора, 1911., с. 20.
[39] *Даскалова, Кр.* Българският учител ..., с. 62, 218–222.
[40] Пак там, с. 76.
[41] *Тошева, А.* Цит. съч., с. 13.
[42] *Гаврилова, Р.* Колелото на живота. С., 1999, с. 232.
[43] *Златарова, Т.* Цената на свободата. С., 1988, с. 21.

ТАЙНАТА МИСИЯ НА ШПИОНИНА-ПАТРИОТ СВЕТОСЛАВ САПУНОВ ПРЕЗ ДЕКЕМВРИ 1869–ЯНУАРИ 1870 Г.

Боряна Антонова

Зимата на 1869 г. един 19–20 годишен младеж[1] тръгва от Цариград към Влашко. Пътят му за там минава през Русчук. От няколко години дунавският град е важен пункт за размяна на информация и оръжие между емиграцията в Румъния и българите, намиращи се в пределите на Османската империя.[2] Именно там младежът – Светослав Сапунов – се свързва с Георги Живков (1844–1899 г.).[3] Светослав отива при него по препоръка на редактора на цариградския в-к „Македония“ – Петко Славейков (1827–1895), в чиято печатница работи от година.[4]

С тази среща започва тайната мисия на Светослав Сапунов, продължила от декември 1869 г. до януари 1870 г.[5] Пътуването на българския деец до Влашко и престоят му там представляват един слабо проучен щрих от историята на революционното движение на българите в края на 60-те г. на XIX в. Един от първите автори, който спира вниманието си върху Светослав Сапунов и активността му през зимата на 1869–1870 г., е Михаил Димитров.[6] През 1945 г. той поставя въпроса за същността на мисията му съвсем бегло в своята монография, посветена на живота и делото на Христо Ботев. В нея авторитетният учен установява, че Сапунов е шпионин, изпратен от османското правителство сред българската емиграция отвъд Дунав.[7]

През 1948 г. е отпечатана публикацията на изследователя Иван Пастухов, в която е засегната темата за турския шпионаж и участието на българи в него.[8] Тук името на Сапунов отново присъства – и този път съвсем епизодично.[9]

В края на 50-те г. и през 60-те г. на XX в. редица изследователи се спират върху мисията на Сапунов, разглеждайки я в контекста на българското революционно движение. Такива са авторите Соня Баева[10], Стефан Каракостов[11], Михаил Арнаудов[12] и Александър Бурмов[13], които добавят отделни факти и предлагат нови хипотези относно същността на пътуването му.

През 60-те г. на века е направен и първият опит за цялостна биография на Сапунов.[14] Авторът ѝ – Иван Богданов, посвещава цяла глава на тайната мисия на този възрожденски деец, оспорвайки тезата,

заложена от Михаил Димитров. Богданов, смята че Сапунов не е турски шпионин, а точно обратното – патриот, който отива във Влашко, за да се свърже с българските емигрантски дейци и с тяхна подкрепа да създаде нелегална политическа организация.[15]

Подобна теза излага и историкът Илия Конев през 1972 г. в една своя сатитя, посветена на емигрантския период от живота на Светослав в Румъния и Хърватско през 1875–1878.[16] Според него през 1869 г. Сапунов става секретар на таен комитет, създаден в Цариград от български патриоти. В качеството си на такъв, той заминава за Влашко. Главната цел на пътуването му е да установи контакт между комитета и българската революционна емиграция.[17]

През 80-те на XX в. активността на Сапунов във Влашко привлича интереса на друг изследовател – професор Крумка Шарова. В своята обширна статия „Към историята на българското освободително движение през 1869 г.“[18], отпечатана през 1985 г., тя се заема с разнищването на въпроса за същността на мисията му. Главният извод, до който стига Шарова, е, че в последните месеци на 1869 г. Сапунов принадлежи към шпионската мрежа на Али паша. Според една от хипотезите на авторката, той прави това, увлечен от желанието си да работи за освобождението на българите по пътя на дуализма, без да участва реално в шпионажа. Другата възможна хипотеза, с която Кр. Шарова обяснява действията му, е, че поради младостта си той е бил заблуден и въвлечен в шпионската мрежа, без да осъзнава това.[19]

Впоследствие обаче възгледите на Шарова търпят известна еволюция. В две публикации за революционното движение от края на 60-те и 70-те г. на XIX в. тя променя хипотезите си, като приписва на Сапунов напълно осъзната и активна роля в шпионската мрежа.[20]

Трудовете на Крумка Шарова представляват последните проучвания върху тайната мисия на този българин.[21] Този въпрос е поставен отново в настоящата публикация. В нея са разгледани под нов ъгъл събитията във Влашко от декември 1869–януари 1870 г., за да се установи дали и как Сапунов е свързан с турския шпионаж, или поема на път към Влашко, воден единствено от патриотични подбуди.

* * *

Светослав Сапунов е роден в османската столица в средата на XIX в.[22] в семейството на Станка и Никола Сапунови. Той прекарва част от детството си в Габрово, където родителите му се преместват през 1852

г.[23] През 1859 г. той отново се завръща в Цариград заедно с баща си.[24] През този период Никола Сапунов е популярен сред местните българи, тъй като се е утвърдил като изявен църковен деец още през първия си престой в османската столица (1840–1852 г.).[25] По време на второто си пребиваване там, бащата отново участва активно в църковното движение, включвайки се в делата на цариградската българска църковна община[26] и инициативите на местните църковни дейци[27].

Постепенно обаче Н. Сапунов променя възгледите си и преминава към Униатското движение. Той дори се утвърждава като един от неговите лидери,[28] а синът му е записан във френския католически лицей в Бебек.[29]

През 1861 г. живота на Светослав Сапунов претърпява обрат. Баща му Никола е арестуван от османските власти и хвърлен в затвор, където умира на 27 юли 1861 г.[30] Светослав остава под надзора на цариградската униатска община, която през 1862 г. го изпраща на обучение в Загребската духовна семинария заедно с други българчета.[31]

Българинът прекарва в Хърватско годините 1862–1867 г. Там живее на издръжката на епископ Йосип Щросмайер.[32] Освен духовната семинария, от 1865 г. Светослав започва да посещава и местната гимназия.[33] През 1867 г. обаче младият българин спира да получава стипендия, поради което е принуден да се премести в Белград, където да продължи образованието си.[34] Но и там той оставя обучението си недовършено, тъй като се записва във Втората българска легия.[35] Впоследствие напуска легията и заминава за Босна при вуйчо си Дионисий – митрополит на Зворничко-Тузланската епархия.[36]

През 1868 г. Светослав Сапунов отпътува от Босна и отново се завръща в Цариград, където започва работа при Петко Р. Славейков.[37] С течение на времето редакторът на „Македония“ оказва важно влияние за формирането на идеите и възгледите на Сапунов, и двамата стават близки съмишленици. В такъв смисъл описва отношенията помежду им техният съвременник Пандели Кисимов (1832–1905) години по-късно[38]: „Не обичам преувеличения и когато казвам, че Славейков и Миларов[39] са били интимни и неразделни, аз имам основанията си в нещо по-съществено, отколкото едно сътрудничество на последния в политическите и литературни издания на първия. Миларов беше политическото *лустро* [курсив – П. К.] на вестника на Славейкова. Но само това не е; техната интимност имаше по-дълбоки политически корени, известни може на мнозина, но още не разкрити от никого.“[40]

След идването си в османската столица Светослав Сапунов бързо се включва и в обществения живот на местните българи. Той постепенно създава контакти с някои членове на Цариградското читалище като Тодор Икономов, Иван Найденов, Иван Говедаров[41] и д-р Христо Стамболски[42]. Това става в период, когато са изминали три години от създаването на читалището през 1866 г., а около него се е оформил кръг от дейни българи. Петко Славейков също е един от тях. Той заема длъжността „председател“ на читалището за 1867 и 1868 г. През април 1869 г. Сапунов също е включен в състава на читалищното настоятелство – той е назначен на новоучредената длъжност „писец“.[43]

Но дали приобщаването му към кръга на българите около Цариградското читалище отново е свързано с личността на П. Славейков? Това е много вероятно, имайки предвид, че точно редакторът на „Македония“ е бил в контакт с тези среди още от 1867 г. Едно е сигурно: малко по малко Сапунов е въвлечен в обществения живот на българите, който „ври и кипи“ в Цариград.

Как обаче се стига до мисията му от в края на 1869 г. и какво го кара да напусне столицата, за да предприеме дългото и рисковано пътуване по Балканите? „Зимю 1869 устроившій ся въ Константинополѣ тайный политическій комитетъ *послалъ меня обѣхатъ Румынію, Банатъ, Сербію и Боснію, что бы договориться съ Болгарами и Сербами насчеть тогдашняго положенія дѣль на балканскомъ полусотровѣ и насчетъ предстоявшаей развязки восточнаго вопроса* [курсив – Св. С.]“[44] – години по-късно той обяснява целта на обиколката си.[45]

Така, през декември 1869 г., той се озовава при Георги Живков. Домакинът, който посреща цариградския пратеник, бъдещ министър на просвещението в Княжество България, учителства в Русчук.[46] Живков е и едно от доверените лица на Васил Левски. През него минава част от тайната кореспонденция между Апостола и емиграцията във Влашко.[47] Поради това деликатно положение русчукският учител изпитва подозрителност към своя гост. Това чувство е подхранено и от съобщенията във вестниците, и от слуховете, които плъзват, че великият везир Али паша е изпратил свои шпиони сред емиграцията.[48] Слуховете са верни, а агентите са организирани от „Черния кабинет“. Тази дирекция, занимаваща се с шпионаж, е създадена през 1867 г.[49] по идеята на Мидхат паша. Тя започва да се активизира след проявите на четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджа. За началник на „Черния кабинет“ е назначен австрийският евреин Шнайдер ефенди, а един от неговите подчинени е фалиралият балканански търговец – Христо Арнаудов, работещ като

преводач на турски закони и чиновник в османската администрация. Постепенно дирекцията прави опити за създаване на мрежа от шпиони в по-големите центрове в българските и съседните им територии. За да подпомогне действията на „Черния кабинет“, Али паша създава и друга организация – т.нар. „Турско-християнски комитет“. Неговата главна задача е да пропагандира дуализъм сред българите. Председател на организацията този път е самият Али паша. Христо Арнаудов отново заема длъжност в нея – касиер. Някои от участниците в Турско-християнския комитет са цариградският адвокат Манол Иванов ефенди, д-р Георги Миркович и баджанакът на Христо Арнаудов – Теофан Райнов. Една от задачата им е да проникнат сред емиграцията за да следят позаможните българи от Румъния, Одеса и Цариград, които са свързани с Русия. Също така те трябва да събират информация за нелегалната дейност по пренасянето и трупането на оръжия в пределите на Османската империя. Друга страна от работата на агентите на Али паша е свързана с въздействие върху емиграцията чрез добре редактирани вестници, които да внушават противоруски идеи.[50] Шпионите пристъпват към действия. Това става чрез Теофан Райнов, намиращ се във Влашко. Той установява контакти с Мацини и неговите последователи. Те са избрани, тъй като са подходяща обществена група – революционно настроени, обявили се против завоевателната политика на Русия и положително отношение към нелегалната опозиционна партия „Млада Турция“ – поддръжник на идеята за обединение на мюсюлманите и християните в една народност. Важна роля сред мацинистите има италианецът Джузепе Бидискини, чрез който Али паша се опитва да внесе разцепление между „младите“.[51] Всъщност почва за осъществяване на подобно намерение сред българската емиграция в Румъния съществува. Българските дейци в Дунавските княжества са разцепени на две големи течения – „стари“ и „млади“. Едно от главните противоречия между тях от края на 60-те години на XIX в. става идеята за турско-български дуализъм, която първите защитават, а вторите заклеймяват. Въпреки тези различия 1869 г. е динамична и важна година за българските дейци – Левски извършва двете си обиколки в българските земи; Любен Каравелов започва да издава своя вестник „Свобода“ в Букурещ; „младите“ подготвят създаването на нова революционна организация – Българския революционен комитет; „старите“ започват издаването на в-к „Отечество“.[52]

Освен емиграцията, активни са и българите в столицата. Именно от тези среди се твърди, че идва и Светослав Сапунов. Отивайки към

Влашко той носи в себе си две писма, в които се дават препоръки за него. Едното е от цариградския търговец Димитър Добрович, а другото от П. Р. Славейков, с когото Георги Живков води приятелска преписка. Русчукският учител приема Светослав Сапунов и го съпровожда до Гюргево, където го препоръчва на приятелите си. Там, в кафенето на Иван Кършовски, Сапунов се среща с хъшовете от дунавския град. Доверието, което те проявяват към него, не е голямо.[53] Мнителността им се дължи на зачестяващите дописки в пресата за агентите на Али паша, които са плъзнали сред емиграцията.[54] Поради това българските хъшове претърсват Сапунов. Те отварят и преглеждат писмата, които носи със себе си, взимат парите му и предупреждават Славейков да се пази от него, защото според тях е шпионин.[55] Поне това разказва русчукският учител Живков на своята сестра Вела Благоева.[56] Но гюргевските хъшове може и да грешат.

Светослав Сапунов, от своя страна, дава друга версия за случилото се в едно свое писмо: „В среда къде обяд минах насреща[57] заедно с Американския посланник в Цариград[58], който, съдружен от г-н Куртина[59], отива за Европа[60]. По препоръчването на Стоила аз останах нея вечер в Гюргево на хотел Конкордия, на едно с г. Г. Живкова, който беше минал същия ден. По причина на работите, които заловиха в Гюргево, требаше да остана и втория ден, тай щото в петък сутринта дохожда Кършовски в камарата и ми известява, че подир 20 минути, ще тръгне тренът за Букурещ. Скачам, обличам се навчяс, грабвам чантята, забравям кемеря[61] под главата си и потичвам към една […]. Стопорва в Букурещ [и] ся сещам за станалото. Телеграфирах на Кър[шовски][62] да потичя и прегледа собата ми. По-после приях отговор, че всичко е било напразно. Вчера сутрин върнах са в Г[юргево][63], но на хотела отричат, че знаят нещо за това. Разни съвети приемам от тукашнъте си приятели, едни ме съветват да постъпя съдебно, ако и да не мога да докажа толкоз ясно за историята на […] станалото, других казват, че е подир хич да не се заниавам. Днес ще реша какво да правя, защото немам време да седя напразно. Брате, ако питаш как ми е сега, като съм останал без пари, ще ти кажия, че не ся съгледува никакво променение в мене.“[64] Но дали Сапунов казва истината? Съмнението се поражда от съществуващите контакти между него и получателя на цитираното писмо – Христо Арнаудов. Оказва се, че по време на мисията си Сапунов контактува именно с касиера на Турско-християнския комитет, а и не само. По същото време, когато изпраща писмото си до Арнаудов, той пише и друго – този път до италианеца Джузепе Бидискини[65], в

което отново разказва за злополучната ситуация, в която изпада. Ако се вярва на думите му след като престоява един ден в Букурещ, той отново се връща в Гюргево, за да уреди въпроса с изчезналите пари.

Въпреки злополучния престой на Сапунов в този дунавски град, той продължава своята мисия. Скоро след като губи парите си, българинът отново се озовава в Букурещ.[66] През цялото това време той носи със себе си един интересен документ – „Програма за съставяне на Съюз от български клубове в България и Влашко“. Всъщност това е част от втората задача от мисията на Сапунов – да запознае българските емигрантски дейци с проекта си.[67]

Според съдържанието на Програмата, която самият Сапунов е написал, се предвижда създаване на тайна организация, съставена от широка мрежа от т.нар. „български клубове“. Документът съдържа две части: „Обща цел и състав“[68] и „Специално уреждане на клубовете“[69]. В Програмата е предвидено „*българските клубове* [курсив тук и подолу в текста – Б. А.] в страната *да поддържат хармония и съгласие в мерките и действията на пръснатите сили на народа* и да осигурят единство в мислите и делата.“[70] Клубовете трябва да действат тайно „и да осъществяват връзките помежду си и с централното ръководство *посредством една определена тайна азбука*, чрез която да се осведомяват взаимно за *предметите, които трябва да занимават техните усилия*. Според програмата непосредствените задачи на клубовете се отнасят до създаването на *мрежата от клубовете*, която *да се разпространява по всички градове и села, дето е възможно* и да действува за развитието на *вътрешните български работи*“[71]; „Членовете на клубовете са длъжни да водят пропаганда сред народа *с душа и пример във всичко*, да насърчават народа и да го въодушевяват и по такъв начин *да действуват върху явното мнение*, *да ръководят развиването на вътрешните въпроси и да приготвоват народа за всякой случай.*“[72]

Втората част на програмата засяга организационните аспекти на големия замисъл. Според нея клубовете в българските земи и сред емиграцията трябва да се ръководят от председател, секретар и касиер[73]: „Председателят единствено има правото да знае *тайната на великия съюз и неговата цел*, тайните на организацията и нейните цели и *да ся договаря със своите събратя от другите клубове върху работите по политическия въпрос*. Секретарят има задължението да работи *за всичките местни и частни работи и интереси* на организацията, да помага на председателя *в непременно и прямо развивание на народните въпроси в място.*“[74] Всички клубове ще организират съюз, начело

на който ще бъдат трите централни организации в Цариград, Гюргево и Букурещ. Ръководна роля ще има Цариградският клуб. Същевременно дейците от трите главни центъра ще си поделят ръководството на главните задачи: „Цариградския клуб ще дава инструкции на клубовете по *вътрешните български работи*, т.е. по вътрешния живот на клубовете; Гюргевският център ще изпраща наставления *по делото на политическия въпрос*; Букурещкият централен клуб ще издава вестник, който ще осигурява пропагандата и *ще служи на настоящата програма*. Заедно с това Букурещкият клуб ще има задача да бъде *тълкувател на българските интереси пред европейската публика*, а Цариградският, *като по-приближен до правителството, ще гледа да бъде тълкувател и посредник между правителството и народа*. *Началствата на българските клубове* ще представляват *една българска устроена власт, голяма и силна, способна да се движи* ***всестранно*** [курсив – Св. С.] *за целокупните интереси на българския народ*. При необходимост централните клубове *ще станат в сношение със странни някой власти или партии, които имат интерес в постигане на нашите цели*.“[75]

Въпреки че Сапунов е автор на програмата, той твърди, че отива във Влашко, като представител на таен политически комитет, основан в Цариград през 1869 г.[76] Деецът пристига в Букурещ, възнамерявайки да се свърже с по-изтъкнатите емигрантски дейци и да им представи мащабния си проект. Един от тях е редакторът на в-к „Отечество“ – Пандели Кисимов. Той се свързва с него и му представя препоръчителното писмо от П. Р. Славейков. После му разказва планът си: че неколцина патриоти в Цариград искат да съставят едно общество с патриотическа цел. Тъй като новото общество е слабо и няма достатъчно средства в касата си, Сапунов е тръгнал да обикаля и да пропагандира идеите му. А те са – политическо възраждане на България, в смисъла на дуалистичния мемоар от 1867 г. За целта в Цариград предварително трябва да се образува една силна и внушителна българска колония от влиятелни и богати хора от всички български земи. Със своето влияние и политическа тежест тя трябва да принуди Високата порта да приеме дуализма.[77] След това Сапунов иска да разбере от Кисимов до колко се простира „самостоятелността на перото ми в стълбовете на редактирания от мене в-к „Отечество“, орган на старата партия, или както я наричаха партията на *българските нотабили* [курсив – П. К.]“.[78] Вероятно Сапунов неслучайно отива при редактора на в. „Отечество“. Пандели Кисимов е един от организаторите на инициативата на Тайния български централен комитет (ТБЦК) за създаване

на дуалистична турско-българска държава. През 1867 г. членовете на Тайния комитет се опитват да осъществят този замисъл, като предават обширен мемоар, съставен от Кисимов, в който излагат предложенията си на султан Абдул Азис (1861–1867).[79]

Освен с Пандели Кисимов, цариградският пратеник се среща и с други дейни българи. За това говори самият той в писмото си до Хр. Арнаудов: „Сега да ти разкажя за издирванията по-предмета, на който извършението си възложил на мене. Както от най-главното си седалище, от тука ся испращат писмата за България, токо речи всичко що са крои в централния комитет в Букурещ, тука се съобщава и ся действува в Турско. Начело на работите [е] Кършовски, момак распален, интригантин, в пълния смисъл, мрази турците до лудост! Той мразял и Русите, поради едно гонение, което му направили старите в Букурещ, та го запирали. Считам за нуждно да ви опишя тази работа.“[80]

По-нататък в писмото Светослав Сапунов описва подробно отношенията на Кършовски със старите и с граф Игнатиев: „Имало некой Поляци, които правили *калпави руски асигнации* [курсисв тук и по-долу в текста– Св. С.] и като ги уловили, после *уж нотабилите наковладили К[ършовски],*[81] че е техен съучастник. Полицията го хванала, запряла го от Гюргево в Букурещ и го турила под испит. Но Игнатиев, като ся научил подействува да го освободят, защото той никак си[82] не [одвервал] всичко онова, което правял *Оффенберг и нотабилите*, и искал да отстрани Оффенберга и да сдобри нотабилите с младите за да действуват съгласно в комитета.“[83] Той е научил за настроенията на този българин от самия него, в резултат от разговора им. Сапунов заключава по този повод: „От тоз разговор аз се убедих, че треба да се положи все[к]а жертва, за да ся овържят в противоположност двете страни във Влашко, че тогази не ще могат да успеят в мръсните си намерения, толкоз вредителни за народа и правителството. Аз не ся наех да убеждавам Кър[овски][84], като го видех с какви е мисли, че какво ако споря все ще бъде напраздно, [излишно] и опасно [...].“[85]

Цариградският пратеник обаче се договаря с друг българин – търговецът Станов – „човек старичяк и разумен“[86]. Сапунов пише за него: „Той е в работата горе-доло и като му се плаща, ще влезне по-дълбоко, ще ги вземе за работата и ще им държи краевете. За това подир испитвание на характера и убежденията му, реших ся да му се открия, разумява се, че да действува уж за български некакъв клуб, както из бехте мя научили да говоря. Аз успех да го склоня най-сетне за 40 злат. с обещание обаче, че ще напишя на клуба да му ся уголеми платата.

Той ми каза, че е нуждно да имам подкупен печятника на Радулеска[87], за да[88] ни съобщава всичко, що ся печата, защото неговата печятница е на комитета. То е добра мерка, за да бъде човек уверен на кореспондентите си от тука и Букурещ. Той[89] ми напомни още, че треба и в Браила да имаме един наш човек.“[90]

По-нататък в писмото до Хр. Арнаудов, пратеникът разказва за посещението си в Букурещкото читалище[91], където отива с Иван Мънзов и Димитър Икономов; за слуховете за руската политика, които е чул там; за „Фил[ип] войвода“ и за „Панайот [Хитов]“ и за настроенията сред емиграцията.[92]

Но освен до Хр. Арнаудов, Сапунов пише и до Дж. Бидискини: „С помощта на уроците от Лаватера и Рижера и най-повече с малко тяхен опитност да познават хората, аз са запознах с едно лице, малко познато до днес, даже за което ся е приказвало, че не е от наште. Какво заблуждение! То е Г-н Георги Живков, миналата година бил учител в Руси. Тоя приятел, който има много добро външно обаяние, предприел е едно дело от най-полезните и най-зидните. Той е предначертал организацията на революционерски комитети по границите на България, без да знае за това некой от Комитетите във Влашко и в Ц[аригра]д.“[93]

По-нататък в писмото той изброява селищата, в които са устроени комитетите и имената на техните ръководители.[94] Освен че говори за Георги Живков, той отново описва и Иван Кършовски: „Тука в Гюргево намерих един от прочутите Българ[ски][95] революционерни юнаци, *Г. Кършовски знаменосеца* [курсив тук и по-долу в текста – Св. С.] в четата на *Филипа войвода*[96] 1867, който е сега тука *учител*. Аз ся зарадвах много, че ний сме в съвършено съгласие. Той ще работи за съставянието Клубове по Влашко и те щят бъдят свързани с клубовете в Българ[ария][97] и Ц[ариград][98], също щя сторя и в Букурещ. Гюргево по географическото си положение ще бъде централна точка на съобщението ни между Ц[ариграда][99], Влашко и Бъ[лга]рия.“[100]

Светослав говори и за обстановката сред емиграцията в Румънско. Такъв разговор той води и с Арон, чийто хотел посещава, когато пристига в Букурещ.[101] Но дали българинът знае, че евреинът е един от агентите на Али паша? Именно като такъв той е уличен впоследствие на страниците на в-к „Свобода“.[102]

След посещението си при Арон Сапунов отново споменава как отива в българското читалище в Букурещ. След като разговаря с българските редактори на вестниците в града,[103] той заключава: „Намерих, че земята е добра за обработване. Навред царува идеята за отомано-бъл-

гарски дуализъм, спечелен чрез революцията. Аз ви се моля на бедните си сътечественици да съобщите това в [централния] ваш Комитет.“[104]

Следва описание на Васил Левски, по думите на Сапунов, „един от революционерите началници – най-практичният и най-дръзновеният“.[105] Същият разказва за плановете на Дякона за обиколка в българските земи. Според текста на писмото, Кършовски вика Левски в Гюргево, за да се срещне с цариградския пратеник. Сапунов обаче не споменава дали тази среща се е състояла.[106]

Светослав Сапунов дава информация също за Панайот Хитов и за Филип Тотю. След тези описания той завършва писмото си, споделяйки на Дж. Бидискини по-нататъшните си намерения: „Мисля, че треба да променя плана на пътуването си, и че нетреба да ся губи време в Македония и Тракия; но като посетя Черна Гора, да ся върна във Влашко да разгледам движението на работите и да влеза в България, за да разпространя и уголемя клубовете, за да ги свържия яко наедно и да прокопая канала на съобщенията, който треба да бъде по-между им. Това е мисля най-доброто. За останалото ще видите.“[107], по-нататък той продължава: „За сега целта ми е да правя Клубове на всекъде, да ги подложа на една силна организация; и да съставя системата за пренасяние оръжия и припаси. Гюргево ще бъде центъра и общото депозито, от гдето щят ся испращат за в България. В Букурещ ще изучя Романската политика, това не ми се вижда мъчно. Пари!“[108]

Освен описаните срещи, е документирана и още една. Установявайки се в румънската столица, Сапунов отсяда и в дома на изтъкнатия революционен деец и писател Любен Каравелов (1834–1879 г.). Той отново носи препоръчителните писма. Наред с писмото от П. Р. Славейков, Сапунов представя и това от търговеца Д. Добрович[109], цариградски гражданин, участвал заедно с баща му – Никола, в църковното движение.[110] Въпреки препоръките посещението при Каравелов не завършва добре. На третия ден от престоя си Сапунов е изгонен от дома на редактора на „Свобода“ [111]. Той тръгва, продължавайки плана си.

Редакторът на „Свобода“ обаче не оставя случката да завърши просто така. Още на 24 декември 1869 г. той пише във вестника си, че е навестен от цариградски агент, изпратен от турската власт. Предложенията, които твърди, че получава от него са: „1) Да не викаме против турското правителство и, най-главното, против „Млада Турция“[112]; 2) Да проповядваме съединение, или по-правилно, обединение между турците и християнете на Балканския полуостров; 3)Да проповядваме кръстов поход срещу Русия; 4)Да доказваме на българете, че сръбски-

ят народ им е неприятел и да възставаме против сръбските низки интриги (?).“[113] В замяна на изпълнениението на тези условия весникът на Каравелов ще получи награда от 100 до 200 турски лири.[114]

Не само Каравелов, но и Иван Кършовски се усъмнява в искреността на своя гост. Той заминава за Букурещ да го търси на посочения от Сапунов адрес. Кършовски обаче не го намира там.[115] Затова му пише писмо: „От всичко друго, главното е онова що виждам да ся пише във в. „Свобода“, за което аз никак не мога да се истълкувам, и твърде много ме [озадачава]! Това са дописки от Ц[ариград][116] и Русси за некакви си спиони. Какво е това нещо! Мога ли въобрази аз тази маневра? Дали е възможно това да бъде? Аз никак не бих и не мога поверва. Следователно, как тре[б]ва да мисля за всичко това? От една страна, се съмневам, че е възможно такова едно нещо; но от друга страна, пак като видех с очите си оригинала на същите дописки, а още като получявам и аз чясно писмо от наште съчленове из българско, в което ми явяват още нещо и за вашата личност[117], като в също време се и двоумят, че би станали чождо оръдие, чрез което да се вършят противодействия за народните ни дела? Оставам в недоумение.“[118] Уличаващото писмо, за което споменава Кършовски, хвърля тежки обвинения върху Сапунов. „За Хр. Арнаудов като познат по характера си никак немие чудно, но колкото заради Св. Сапунова, досегашен сатрудник на Македония, понапред би вервал, че щи умра, отколкото тоя младенец да стане чуждо орудие и да противодействува в народните ни работи – да стане шпионин! Чудно нещо!“[119], пише анонимният му автор от Цариград.[120] Явно самият Кършовски има сериозни поводи за притеснения. За това подсказва напомнянето му в писмото до Сапунов: „Покрай това, знайте че взаимната ни искренност ни е обвързала с такава връзка, която е нищо повече освен една страшна клетва, запечятана със следите на приятелските ни устни във време на целуването ни в имя на верност и братство.“[121] Дали докато е бил в Гюргево, Сапунов не е бил посветен в тайните на някаква конспирация?

Отговорът на този въпрос е смътен и неясен. Тайната мисията на Сапунов обаче е разкрита. Именно в тази връзка той пише на Райчо Гръблев: „Вслед злочестината, която ми се случи в Гюргево, било ми съдено да усетя още по-голяма злочестина, т.е. слухът, който се пръсна, че съм шпионин“[122]. По-нататък в писмото си той добавя „Но с онези, които трябваше да знаят що съм аз и кой съм, с тях се споразумяхме. Тъй Мънзов, Каравелов и Ценович ся увериха съвсем за мене и ми поклониха доверието си.“[123]

Същевременно той изпраща още две писма – едното на Кършовски, а другото на Живков.[124] В краткото си писъмце до гюргевския хъш той пише:[125]

„Гюргево 1870 сечко голем 4

На този дух е батйо и програмата в Цариград сега разбираш като на кого и на що ще пишеш. При все това, както ти забележих в главните писма, ще отбивам сериозните работи, а с азбуката която ти дадох, *ще пишеш за всичко, което са отнася до [истинските] наши работи* [курсив тук и по-долу в текста – Св. С.].

Аз съм уверен, че ти, на този начин, схващаш предмета си, и че ще го свършиш верно и лоялно, като истинен друг и приятел.

Програмата съобщи непременно и на *Живкова* да си схване, и той подобре [п]редатъкът, а за по нататък нашите из Цариград ще Ви разправят само треба този час да стъпнеш в сношение. *Живков за сега нека не пише в Цариград доде му не вестя*.

Адресите всичките ти дадох. Стефан *Йорданчевич* в плика до „Макед.“ Писмото този час […]

Светослав
(Светослав Сапунов)“[126]

По-пространно писмо Светослав изпраща до Г. Живков. В него той споделя: „Ти знаеш какви работи идя да ти говоря – работи, които са потресли дълбоко тебе, а още по-дълбоко мене [...] Аз пак не се оплаквам от вторийт този удар, както щи хладнокръвно поднесоха и нервийте, на който беше ти очевидец. При все това не трябва да ти казвам, колко мъки и неволи треба да са преминали през сърцето ми, като съм знаел че от моята злочестина има да патят – ако че привременно онези, които са възложили доверието си върху мене.“[127] След като отрича да се е замесил умишлено в подобно дело, Светослав споменава на Живков: „Между това и Кършов(ски) комуто разказах работите, прибързал е да те смири и да възвърне спокойствието в сърдцето ти. Той познава[128] всичката работа, нейното положение, моята мисия, и всичкиит сглоб на предметът. Но аз премного те ценя, предобре познавам твоите благородни, родолюбиви и приятелски чувства, от колкото да повервам, че неще дадеш доволно внимание върху това, което ще ти кажя.

Тежка приятелю дадох клетва на *него* [курсив – Св. С.], че никак, по никакъв начин не ще да изустя на неговото /на Хр. Арнаудова/ име, нето щя искажя положението и местото му. Но обстоятелствата бехя по силни от мене. Всред бурията аз се принудих да са хвана в тази мерка, за да спася чесття и делото си.

Но аз вервам, че ти, който познаваш деликатността на неговото място, ще умееш да върлиш върху него завесата на най-голема тайна и ще задържиш знанието на работата само за себе си. Най-малко изуствание на нещо си може да причини загубването не само на него, но и на мене, но и – що е най-главното на работата. – По мисли на предшественика му /Маноля/.“[129]

Писмото си Сапунов завършва, споделяйки пред Г. Живков намерението си да замине за Букурещ на другия ден.[130]

Но последните контакти на Сапунов по време на престоя му във Влашко не се ограничават до Живков, Кършовски и Гръблев. Той навестява и изтъкнатия българин Христо Георгиев.[131] Всъщност самият крупен търговец проявява специален интерес към него. Ето какво пише той до Н. Геров още на 21 ноември 1869 г: „Научавам чи при редакцията на в-к „Македония“ имало един млад на име Сапунов, ако го познавате, явете и за него как го намирате щели бъди добър за тука.“[132] На 13 декември с.г. Хр. Георгиев получава отговор на питането си: „За Г-на Сапунова, който е при редакцията на Македония, не мога да Ви кажа ничто, зачтото не го познавам. Но приятата днес притурка на 42 брой на в-к „Турция“ казва, че сътрудникът на „Македония“ оставил внезапно и тайно Цариград, та може негова милост да е дошъл в Букурещ.“[133] Така се стига и до посещението на Светослав Сапунов при Хр. Георгиев. Търговецът известява Найден Геров за това на 14 януари 1870 г.: „Сапунов що беше при редакцията на „Македония“, дохожда тука, но не по наше приканювание, и преди 5–6 дена тръгна от тука за Белград да види майка си и от тамо да отиди споряд казванието му за Прага да довърши науките си.“[134]

Така през първата половина на януари 1870 г. той отпътува от Букурещ. Идеите на Сапунов, противно на очакванията му, не намират добра почва сред българската емиграция във Влашко. Скоро след заминаването си обаче той става по-известен, отколкото за времето, когато е бил там, тъй като в пресата излиза нова информация за шпионската мрежа на Али паша. В шумотевицата, която се вдига около аферата, вече е замесено и името му. Още на 18 януари 1870 г., три седмици след статията на Л. Каравелов, на страниците на „Свобода“ е отпечатана анонимна дописка от Цариград от 5 януари, в която Сапунов е обвинен, че е изпратен сред емиграцията в Букурещ от Хр. Арнаудов. Това обвинение е допълнено с ново – че преди да пристигне в Румънско, още докато е бил в Цариград, е предал тайния куриер на ТБЦК – българският революционер Гълъб войвода[135], който преди две

години (1867 г.) се промъква в султанския сарай и предава дуалистичния мемоар на Абдул Азис.[136] Всъщност тази случка става малко преди Светослав Сапунов да замине от Цариград и не остава скрита за цариградските българи: „На 13 октомври, Д-р Стамболски като стоял на аптеката на Лефаки, която е срещу каракола наречен още от старо време „Воевода“ в Галата, видел, че заптии (стражари) водят двама млади, от които познал по-младия Светя Сапунова и се зачудил. Пратил самия аптекар грък да види какво има в каракола и за какво се събира навалица там. Като се върнал Лефаки съобщил на доктора, че полицията заловила двама шпиони, у които намерила портрети и писма. Д-р Стамболски се озадачил; много злокобни мисли и предложения му минали през ума: да не би и Сапунов да е заловен като съучастник у некой заговор или вплетен, като агент, в широката Шнайдерова мрежа, която през тези дни развиваше много силна деятелност.“[137] Понататък Стамболски продължава: „Четири дни след случката в каракола „Воевода“, Д-р Стамболски зърнал от далеч в Ени-джамия Светя Сапунова; отива в Балкапан да разпитва за него и узнава, че Сапунов издал Сярова (Сароглу)[138] и го предал на заптието да го арестува. Тогава докторът разбрал, че и Сапунов се зачислил между шпионете на Шнайдера! За жалост това се потвърди и доказа от по-подирното му поведение, когато сновеше между Букурещ, Цариград и Белград. За това и съзнателните българи не го допускаха да приближи канторите им и го презираха.“[139] Този текст обаче обаче е писан след избухването на шпионския скандал около Светослав.[140]

Малко по-подробна версия на тази история разказва цариградският българин Еньо Кърпачов.[141] Според нея Сапунов първоначално търси Христо Сариев в кундурджийския му дюкян. След като го намира двамата излизат да се разхождат, а после Светослав се връща разтревожен, защото на моста Каракьой ги хващат заптии и ги водят на караула във Войводицата. Там обаче случайно се намира Христо Арнаудов, който поръчителства за Сапунов и той е освободен. Христо Сариев обаче е задържан, а в последствие и самият Кърпачов. Според сведенията на обущаря, рапорта от разследването е подписан от Арнаудов и Сапунов.[142]

Въвлечен по неясни причини в шпионската афера, Светослав Сапунов вече е разкрит. От 29 януари 1870 г., три седмици след излизането на първата дописка, самият Каравелов го обвинява.[143] В редица от следващите броеве на „Свобода“ той критикува Сапунов за предателствата, които е извършил.[144] Живков също е разкрит.[145] Шпионската мрежа започва да се разплита.

Година по-късно Каравелов отново припомня на читателите на „Свобода“ предложенията на Сапунов: „Сапунов ни предложи следующето: 1)„Свобода“ да престане и да се издава „Революционер“; 2) в „Революционер“ да се псува Сърбия и Росия; 3)да се говори сичко против турското правителство, само Али паша да се не закача; 4)новият вестник да се издава тогава, когато окончателно се споразумее с Х. Арнаудов. За сичкото това Сапунов, от името на Арнаудов, Шнайдера и С., ни предложи триста турски лири годишно.“[146]

Реакцията на Каравелов е остра. Въпреки това с течение на времето шпионският скандал малко по малко утихва. Петното върху името на Светослав обаче остава завинаги. В следващите години неговите политически противници и опоненти отново и отново повдигат и напомнят това обвинение срещу него.

Към времето на намесване името на Сапунов в скандала обаче, той вече е напуснал Румъния и е продължил мисията си според плана. В следващите два месеца и половина той обикаля из Балканския полуостров. Всъщност не се знае почти нищо за това къде отива и какво прави през този период. В писмото си до Дж. Бидискини Сапунов пише, че възнамерява да отиде в Черна гора.[147] Това обаче става още преди да е уличен в шпионаж. След като това се случва, той пише до Г. Живков, че ще отиде в Белград през Австрия.[148] Според Христо Георгиев, Светослав Сапунов възнамерява да посети майка си в Белград, а след това да довърши образованието си в Прага.[149] Еньо Кърпачов пък споменава, че той смятал да ходи да учи в Европа.[150] В анонимната дописка до в-к „Свобода“ от 5 януари пише, че Светослав възнамерява да посети Белград, Босна и Черна гора,[151] а в едно съобщение в „Отечество“ от юни 1870 г. е упоменато, че деецът е бил при вуйчо си в Босна сарай.[152] Трудно да се каже кое от всички тези твърдения е вярно.

Сигурно свидетелство за това къде е бил Светослав Сапунов е писмо, от Павел Икономов (намиращ се в Карловац), адресирано до „Светослав Миларов“ в Загреб. Писмото е от 1870 г.[153] Какво става с мисията на Сапунов след това? Според биографичните му бележки той е бил също в Черна гора, в Сараево[154] и Белград.[155]

След като преминава през сръбската столица през април 1870 г., Сапунов се връща в Цариград. Там той навестява своя близък приятел П. Р. Славейков: „Вторий ден на Възкресение г. 1870 бях на обяд при г. Петка Рачева, списател и вестникар български. Той живееше в тясна двукатна къща на ъгъла между две тесни и нечисти улици, в един от ненаредените цариградски квартали, недалече от големий керванса-

рай Балкапан хан. Госпожа К., роднината на г. Рачева, която живееше при него, турна подир обяд две големи чаши пред нас, напълни ги със срязани и обелени ябълки, че ги заля с черно, вкусно пашалиманско вино. Ние вадехме с пръсти резени от ябълките и сърбахме по малко, че продължихме разговора си весело и задоволно.“[156] Тази среща се случва на 13 април 1870 г. В същия ден Светослав е арестуван. Според думите му това става след като Христо Арнаудов се появява при Славейков: „След кратък разговор г. Албанов[157] ме покани да премина вечерта с него и да пренощувам в къщата му на Ортакьой на Босфора. Аз приех и ние тръгнахме.“[158] Преди да стигнат дотам обаче, Сапунов придружава Арнаудов до Министерството на полицията, където чиновникът на турска служба имал работа. Когато Сапунов влиза с него в сградата да го изчака, обаче се оказва, че работата му вече е изпълнена – българинът е заловен от турската полиция.[159] Той е разпитан обстойно в Министерството на полицията и задържан. „Брат Ви Светослав за когото ме питате е тука в Цариград в затвор и ще остане за време тук […]“[160], известява Петко Славейков майка му – Станка. Светослав прекарва там две години и половина, а единственото свидетелство, което съдържа информация за този период от живота му са неговите „Спомени от Цариградските тъмници“.[161]

Прави впечатление, че във всички документи, в които Светослав говори за ареста си, обяснява, че причината за залавянето му са няколко негови писма с политическо съдържание, попаднали в турски ръце.[162] Същото описва и в книгата си: „Истина, от тез писма не можеше да се сапикаса никакво формално съзаклятие против Турция; те разправяха и оценяваха политическите отношения на български народ главно към Сърбия, но помежду тях имаше няколко изражения и за Турция, от които ясно можеше да се види, че писецът им никак не е „верен поданик“ на „божата сянка“ на земята.“[163]

Писмата са адресирани до Славейков. Те обаче по някакъв начин са попаднали у Арнаудов. По този повод, в едно свое писмо от 1873 г. Панайот Семерджиев[164] отбелязва : „В приказването на тази чъртица, меня ма много уплаши като прочетох че [Ви] биле затворили само за едно писмо което писал г-ну Славейкову. Като гледам строгостта на затварянето ти, и мъките които са ти тези [...] турци причинили, а и от друга страна като гледам че сичко туй било за едно само писмо, аз немога да си представя какво толкоз е било туй писмо [...]“[165]

През септември 1872 г. Сапунов бяга от затвора и с помощта на руското консулство в Цариград отпътува за Одеса.[166] Но дори и в Русия, отзвукът от шпионския скандал отново го застига. За това го уведомя-

ва близкия до него Иван Найденов в едно от своите писма от 5 април 1873 г. В писмото редакторът на „Право“ разказва за ходатайстването си пред цариградския българин „К.“[167] за Сапунов. Найденов подробно описва как е станало това. След като отива да се срещне с „К.“, обяснява редакторът, той му заговаря за Сапунов. „К.“ обаче го прекъсва със следните думи: „С последната поща [господин] Губернатора да пише на Посланика, че е направил една голяма грешка дето без да испита добре лицето, [което] е поискал да покровителствува, дал му паспорт и го проводил в Росия, защото, според както той (господин Губернаторът) от [...] са научил, то било шпионин, и не какъв-годе, а турски!“. [168] „Замръзнах на мястото си приятелю [...]“[169], споделя Найденов на Светослав. След това обаче редакторът на „Право” разказва подробно на „К.“ историята на Сапунов, убеждавайки го, че не е шпионин: „Всичко това г. „К.“ изслуша с големо внимание и рече: Истина, аз не познавах тези подробности, но да ти кажа, аз бех убеден че той не е почтен човек, и щом ма попита посланникът за него, аз изказах некакво сумнение, но оставих да […] за него. Попитах тук там, и казаха ми че имало някой на име Сапунов, шпионин, но не бил той, а другий, и сега като седа при посланника, казах му това, и той писа че никак не е направил грешка, за да го оставят свободен. Знаете ли приятелю, че той ходил в Николаев? – Не зная, казах аз и той продължи: – От когато някой от българите в Одеса са дали такива сведения за него, тайната полиция всред го е преследвала, и уверявам ви, той непременно щеше да се завърне тука, ако само посланникът би дал пó други сведения за него. Аз сам, понеже тъй мислях за него, по некой път, когато го виждах, не са отнасях толкова добре към него, но сега, според сведенията които [зех] за други хора и, според вашето уверявание, аз […] мнение, и, ако му пишете, моля ви, да го поздравите от мене, като му кажете *да не се бои* [курсив – Ив. Н.].“[170]

Намесата на Найденов има ефект. Самият Светослав Сапунов разказва години по-късно: „У Одеси, гђе сам се утекао био у септ. г. 1872 почео сам писати бугарску историју од најстаријега доба поглавито црквену, које сам и извео све схизме и 1872. Онђе пошто неки [...] распуситише глас, да сам ја не сам, него турским властима сам ја не испуштен побјегао, дипломатска Канцеларија одеска управи питање о мени на руско посланство у Цариграду, и ген. Игнатиев отговори тако, да је тадањи полковник и сада генераль Кишељски[171] кој је нешто у там био замјешан сам у моју квартиру дошао, извинити се и понудити ми сјајно свједочанство од дипл. Канц. просба сваким таковим слуховима; ја сам му отговорио, ако ми затреба, да ћу се потрудити о томе [...].“[172]

Така завършва контактът на Светослав с руските власти. Но въпреки това страницата от шпионския скандал с името му не е затворена.

***

В следващите години до 1878 Светослав Сапунов изкарва в емиграция – не само в Русия, но и в Сърбия, Хърватия и Румъния. През 1876 г. в Хърватия публикува дневника си „Спомени от цариградските тъмници“[173], който предизвиква огромен интерес сред местната общественост. В същата година той се включва в дейността на българската емиграция в Румъния около създаването на Българското благотворително общество, след потушаването на Априлското въстание.[174] През този период Сапунов–Миларов участва също и в издаването на браилския „Възраждане“.[175] През 1877 г. той се включва и в Руско-турската война (1877–1878). След края ѝ, завръщайки се в българските земи, той участва активно в обществения живот на младото Княжество. През всичките тези години обвиненията за връзките му с шпионажа обаче отново са повдигани многократно. За последен път това е направено от неговия политически противник Стефан Стамболов през 80-те години на XIX в.[176] Именно тогава Сапунов–Миларов публикува своето „Обяснение“, в което го опровергава, разкривайки целта на своето пътуване: „В края на м. ноември 1869 г. състави се под ауспициите на дяда Славейкова един политически комитет. Черковният въпрос бе захванал да се размъща. Българският въпрос беше на реда си. Аз бях пратен от Цариград, за да се срещна и сдоговоря с политическите наши кръгове в Букурещ, да се запозная по-отблизо с аспирациите на сръбските кръгове, като и на ония млади люде в Босна (Сараево) от които бях аз сам съставил таен комитет още на 1868, когато след бялградската легия бях заминал за тамо.“[177]

Въпреки това „Обяснение“ атаките от политическите му противници продължават. През 1891 г. е наклеветен за убийството на Христо Белчев и осъден на смърт. Той завършва живота си през 1892 г., увиснал на бесило пред Черната джамия.[178]

***

Тайната мисия на Светослав Сапунов във Влашко през декември 1869–януари 1870 г. е повратна точка в неговия живот. Но разкриването на нейната същност е от значение не само за биографията на този

възрожденски деец, а и за историята на българското революционно движение на прага на 70-те години на XIX в. Така, въпреки белите петна, неяснотите и споровете, около активността на Сапунов от края на 60-те години на века, могат да се направят няколко заключения.

Първото от тях е свързано с интересната и противоречива информация относно шпионажа сред българската емиграция, която се открива в писмата от Народна библиотека "Иван Вазов"-Пловдив. От текста на тези документи излиза, че е твърде вероятно Сапунов да е играл двойна игра. До този извод навеждат няколко наблюдения. Едното от тях е разликата в съдържанието на писмата до Хр. Аранудов и Дж. Бидискини. Въпреки че описват общо взето едни и същи събития те съдържат разнопосочна информация. Докато в писмото до Аранудов има доноси за различни дейци от емиграцията, то това до Бидискини е писано с друг тон. Причината за различното отношение на Сапунов към италианеца вероятно се дължи на заблудата му, че Бидискини е негов съмишленик. Българският деец поддържа връзка с него, смятайки го за представител на „[централният] ваш Комитет". Интересен и неизяснен остава въпросът с каква организация, смята че контактува Светослав. Възможно е появата на този т. нар. централен Комитет да има пряко отношение към създаването на Програмата му. Пътуването на Сапунов във Влашко и посещаението на Арон в Букурещ също са резултат от контактите му с тази фиктивна или реална организация. Посредникът, чрез когото Светослав поддържа връзка с нея, е Джузепе Бидискини. Поради това в писмото му до италианеца се съдържа толкова пространно описание на обстановката сред българската емиграция в Румъния.

Самият Бидискини има любопитно място в цялата афера, което не се ограничава само до доносничеството му за османските тайни служби. Освен това той изпраща информация и на френския консул в Букурещ. Връзките му с управляващите в Париж не са нови. Първоначално Бидискини се включва в революционното движение в Италия, начело с Гарибалди в края на 40-те години на XIX в. През 1858 г. обаче той предава един от водачите на Карбунарите – Феличе Орсини, който прави заговор срещу френския император Наполеон III (1852–1870).[179] Десет години по-късно Бидискини продължава да поддържа връзките си с парижките управляващи. През 1868 г. той предупреждава отново френския консул за поредната конспирация срещу Наполеон III. През този период италианецът вече живее в Румъния под друго име – Матучи. От декември 1869 г. Бидискини

твърди, че постъпва на служба като военен специалист в Цариград. Наред с това някои косвени сведения от този период подсказват, че е възможно той да е свързан и с руската дипломация.[180]

Така в края на декември 1869 г.–началото на януари 1870 г. Джузепе Бидискини успява да се добере до заседанията на Българския революционен комитет в Букурещ. Там, заедно с мациниста Линденберг, италианецът дава обещания за помощ за българското въстание. Конкретните предложения са за оръжия и хора, които ще бъдат получени от Централния революционен европейски комитет. Каравелов обаче се усъмнява в благоразположения италианец.[181] Вероятно епизодът с посещението на Сапунов също изиграва някаква роля в тези събития.

Докато Светослав не подозира връзката на Бидискини с шпионажа, той е наясно, че Христо Арнаудов е агент на турското правителство. Поради тази причина Сапунов му дава по-различна информация от тази на италианеца. От текста на писмото до Арнаудов може да се заключи, че в този случай Светослав има съзнанието, че изпраща доноси, тоест той напълно осъзнато сътрудничи на турския шпионаж. Интересен е въпросът до каква степен те са верни и дали вербуваният от Светослав търговец Станов е реална фигура?

Георги Живков е третото главно лице от цялата тази игра. По какъв начин той е свързан със събитията от декември 1869 г. може единствено да се гадае от недоизказаните мисли от писмата на Сапунов. Интересен е и въпросът за мястото на Райчо Гръблев, който има контакти с баджанака на Арнаудов, Теофан Райнов.[182]

На последно място, не трябва да се изпуска и ролята на П. Р. Славейков в цялата мисия. Той явно е бил запознат с някаква част от плановете на Светослав Сапунов, а може би и с всички.[183] Както Кисимов споменава „техната интимност имаше по-дълбоки политически корени, известни може на мнозина, но още не разкрити от никого“[184]. Вероятно опитния редактор на „Македония“ повлиява на възгледите на младия журналист, предприел този мащабен проект. Към това трябва да се добави, че по време на самата мисия във Влашко Сапунов носи препоръчително писмо именно от Славейков. Не са напълно изяснени и контактите на изтъкнатия българин с емигрантските дейци.

Вниманието привличат и действията на Светослав Сапунов в края на мисията му – след завръщането му от дългото пътуване по Балканите той първо отива при редактора на „Македония“. Шпионският скандал с името на Сапунов по това време вече се е разгорял, а Славейков – предупреден от хъшовете, че този българин е шпионин. От

своя страна редакторът на „Македония“ не показва с нищо отрицателно отношение към него.[185] Двамата дори продължават да поддържат добрите си отношения и в следващите години.

Освен това Славейков има близки контакти с много българи от кръга на Цариградското читалище. Възможно е политическият комитет, от който твърди, че идва Светослав да е свързан с някои от тях. Какво точно има предвид писарят на читалището, когато казва, че е секретар на политическия комитет в османската столица? Не е ясно и какво точно представлява този т.нар. „комитет“ като организация и дали въобще може да се приеме за такава. От действията на Светослав става явно, че той не тръгва на своя глава към Влашко, а има някакви съмишленици зад гърба си.

От казаното до тук може да се обобщи, че тайната мисия на Сапунов е едновременно израз на активността на българите в Цариград и на дейността на турския шпионаж. Всъщност към хипотезата, че Сапунов изпълнява двойна мисия през 1869 г., може да се добави и още едно допълнение. То е свързано с информацията, съдържаща се в известията за престоя му в Одеса. Те свидетелстват за едно необикновено и благосклонно отношение на руските власти към него. Към това отношение трябва да се добави и съдействието на руското посолство в Цариград за бягството на Светослав от Османската империя.[186] Всички тези факти загатват, че е възможна връзка между тайната мисия на българския деец и Русия.[187]

Наред с тези важни обстоятелства за осъществяване на пътуването на Светослав Сапунов съществува и трето. То е свързано с въпроса за политическите му възгледи в края на 60-те г. на XIX в. Върху този проблем се спира Крумка Шарова в една от публикациите си.[188] Тя изтъква, че „Програмата, или поне намереният вариант от нея, не съдържа политическа част, в която да се обосновават идеологическите основи и възгледи, главната цел в името, на която трябва да се създаде „*мрежата от български клубове*“ [курсив – Б. А.]“.[189] Въпреки това обаче, взимайки предвид писмото до Дж. Бидискини, Шарова смята, че през периода, възгледите на Сапунов са умерени и дуалистични.[190] Поради това мисията е организирана с цел да противодейства на революционните идеи и да измести ръководния център на освободителното движение в Цариград.[191] Освен това Шарова свързва поведението на Светослав със симпатии към Али паша и младотурците: „За определени кръгове и наивни ентусиасти като Светослав Сапунов не било невъзможно да се увлекат и заблудят от свободолюбивата фразеология на „Млада Турция“.[192] За

подобно заключение обаче няма убедителни доказателства.[193]

Със сигурност може да се направи извода, че през декември 1869 г. Светослав Сапунов е привърженик на умерени и дуалистични възгледи, за което свидетелстват не само писмото до Бидискин и сведенията на Пандели Кисимов[194], но и разобличителната публикация на П. Каравелов.[195] Интересен и неизяснен е въпросът как точно се зараждат подобни идеи у него.

Подобни възгледи вероятно улесняват Сапунов в решението му да замине за Влашко през зимата на 1869–1870 г. Въвлечен в турския шпионаж, опитвайки се да осъществи патриотичния си замисъл, Светослав Сапунов не оставя след себе си еднозначни доказателства за целта на тайното си пътуване.

БЕЛЕЖКИ:

[1] *Богданов, Ив*. Св. Миларов. Живот и творческа съдба. – Във: Литературни студии, София, 1966, с. 201.

[2] *Шарова, Кр.* Към историята на българското освободително движение през 1869 г. – Във: Сборник в чест на проф. д-р Хр. Гандев. С., 1985, с. 199.

[3] *Минев, Д.* Биографията на Г. Живков от Вела Д. Благоева. – Известия на Археологическото дружество, Сталин, 1953, кн. 9, с. 107.

[4] *Богданов, Ив.* Цит. съч., с. 202.

[5] Посещението при Живков е първата документирана среща от пътуването на Сапунов към Влашко. Не е известно нито кога българският деец тръгва от Цариград, нито от къде минава пътят му, нито дали преди да достигне Русе, той се среща с други хора. От наличната документация е сигурно, че най-късно през втората половина на декември 1869 г. Той се намира във Влашко, а тайната му мисия вече е в ход.

[6] *Димитров, М.* Христо Ботев. Стихотворения. Хумор и сатира. Книжовен преглед. кореспонденция, С., 1945, 462–463.

[7] Пак там.

[8] *Пастухов, Ив.* Турски шпионаж между българската емиграция в Румъния. – Известия на Българското историческо дружество. София, 1948, кн. 22–24, 280–297.

[9] Пак там, с. 283, 294.

[10] *Баева, С.* Литературен архив I: П. Р. Славейков. С., 1959, 93–95.

[11] *Каракостов, С.* Диарбекирски заточеници. С., 1964, 85–89.

[12] *Арнаудов, М.* Любен Каравелов. Живот, епоха, дело (1834-1879). София, 1964, с. 402, 797–799.

[13] *Бурмов, Ал.* Любен Каравелов и създаването на Българския Революционен централен комитет в Букурещ. – Във: Избрани произведения. Т. 2, С., 1974, 219–236; *Бурмов, Ал.* Съществувал ли е централен революционен български комитет в Букурещ 1869–1872. – Във: Избрани произведения. Т. 2, С., 1974, 187–200.

[14] *Богданов, Ив.* Цит. съч., 195–285.

[15] Пак там, 239–261.

[16] *Конев, Ил.* Непознатият Св. Миларов. Из живота и дейността му в Хърватско и Румъния – Във: Ние сред другите и другите сред нас. С., 1972, 200–221.
[17] Пак там, с. 204.
[18] *Шарова, Кр.* Цит. съч., 195–224.
[19] Пак там, 207–208.
[20] *Шарова, Кр.* Опит за реконструкция на незапазени писма на Васил Левски, Любен Каравелов, Г. Живков, Д. Хр. Попов и др. от края на 1870 г. и началото на 1871 г. – Известия на държавните архиви, София, 1968 г., кн. 51, 1–65; *Шарова, Кр.* Иван Кършовски и българското революционно движение през 60-те и 70-те години на XIX в. – Исторически преглед, 1990, кн. 3, 23–40.
[21] По темата съществува още една творба писана в началото на 90-те г. на века. Тя обаче би могла да претендира по-скоро за литературна, отколкото за научна стойност. Вж: *Мантов, Д.* „Двойният играч“ – Във: Пантеон на черното безсмъртие: предатели и предателства в българската история. С., 1993, с. 71–88.
[22] Той е роден през 1849 или 1850 г. *Сапунов, Н.* Дневник по съграждането на първата българска църква в Цариград. Велико Търново, 1999, с. 6*; Иванов, Ю.* Български периодический печат от възраждането му до днес (1844–1890). С., 1893, с. 260.
[23] НБКМ–БИА, ф. 112, а.е. 15а, л. 1–3; *Сапунов, Н.* Цит.. съч., 16–17.
[24] НБКМ–БИА, ф. 112, а.е. 15а, л. 2.
[25] За това вж. повече в: *Сапунов, Н.* Цит. съч., 8–16.
[26] Пак там, 20–21.
[27] *Темелски, Хр.* Бащата на Светослав Миларов разказва. – Български месечник, кн. 8, 1998 г., 132–142.
[28] *Сапунов, Н.* Цит. съч., с. 22.; *Стамболски, Хр.* Автобиография, дневници и спомени. Т. 1, С., 1927, с. 90-91, 93-94; Из архивата на Найден Геров. Т. 1, С., 1911, 374–375.
[29] Първоначално той учи в Габровското класно училище, а след 1859 г. продължава образованието си в някое от цариградските класни училища. НБКМ–БИА, ф. 112, а.е. 15а, л. 1–3.
[30] Пак там, с. 23.
[31] България, IV, № 7, 28 май 1862, Цариград; България, IV, № 8, 4 юни 1862, Цариград.
[32] Епископ Йосип Щросмайер и българите. Хърватският интелектуален елит и София. София, 2009, с. 47–51.
[33] НБКМ–БИА, ф. 112, а.е. 3, л. 6; а.е. 4, л. 3–4.
[34] НБКМ–БИА, ф. 112, а.е. 20, л. 1–2.
[35] НБКМ–БИА, ф. 112, а.е. 12, л. 1.
[36] НБКМ–БИА, ф.112, а.е. 15а, л. 2.; *Сапунов, Н.* Цит. съч., с. 13-14.
[37] НБКМ–БИА, ф. 112, а.е. 15а, л. 1а. НБКМ–БИА, ф. 112, а.е. 15а, л. 2; *Иванов, Ю.* Цит. съч., с. 260; *Стоянов, М.* Българска възрожденска книжнина. Т. 1, 1957, с. 39. По време на престоя си в Цариград Сапунов също така започва да сътрудничи на букурещкия вестник „Отечество“, който започва да се издава през юли 1869 г. Вж. Отечество, I, № 1, 23 юли 1869, Букрещ.
[38] Той прави това в своя четиритомен дневник „Исторически работи“, отпечатан в периода 1897–1903 г.
[39] „Миларов“ е псевдонимът на Светослав, с който той става популярен в следващите

години. Не е ясно от кога точно българинът започва да го използва. Ако се вярва на един по-късен документ, писан през 1884 г., това става по следния начин: „Името си не промених, а просто преведох, от турски на български, та направих от *Сапунов–Миларов* [курсив – Св. С.], и то по съвета на същия дяда Славейкова на 1869 г. [...]" (*Богданов, Ив.* Цит. съч., с. 246; Всъщност тук се има в предвид превода на българската дума с турски произход „сапун" на руски – „мыло"). Освен това във фонда на Светослав в НБКМ са запазени писмо и визитна картичка от 1870 г., адресирани до „Миларов" (НБКМ–БИА, ф. 112, а.е.63, л. 1–2). Всичко това налага промяна в широко разпространената теза, че българският журналист променя името си едва след 1876 г. Към 1875–1876 г. Светослав вече започва да използва псевдонима „Миларов" за постоянно.

[40] *Кисимов, П.* Исторически работи. Ч. 3. С., 1930, с. 128.

[41] *Начов, Н.* Из ръкописите на Еня Хр. Кърпачов. – Във: Сборник на Калоферската дружба в София. София, 1932, кн. 3, с. 3.

[42] *Стамболски, Хр.* Автобиография, дневници и спомени. Т. 2, 1932, с. 29, 55-56.

[43] Пак там, с. 29.; „Македония", III, № 28, 7 юни 1869, Цариград.

[44] НБКМ–БИА, ф. 112, а.е. 12, л. 1–2. Сравни с българския превод в бел. № 10 от статията на Кр. Шарова: *Шарова, Кр.* Към историята ..., с. 199.

[45] Той прави това в едно свое прошение с автобиографичен характер, което е адресирано до руския комисар княз Александър Дондуков–Корсаков с дата 11 май 1879 г. НБКМ–БИА, ф. 112, а.е. 12, л. 1–2.

[46] *Минев, Д.* Цит. съч, с. 107.

[47] *Шарова, Кр.* Опит за реконструкция ..., 1–65.

[48] *Минев, Д.* Цит. съч, с. 107.

[49] *Бурмов, Ал.* Съществувал ли е ..., с. 195.

[50] Според Иван Пастухов през 1868 г. Теофан Райнов се опитва да подкупи вестниците „Народност", редактиран от от Иван Касабов, и „Дунавска зора", редактиран от Добри Войников. В известна степен той успява да го направи. Освен това през 1869 г. Райнов подкрепя и създаването на хумористичния вестник „Тъпан", редактиран от Иван Мънзов. *Пастухов, Ив.* Цит. съч., с. 279, 284; 286–287; 290.

[51] Пак там, 280–294.

[52] *Шарова, Кр.* Към историята ..., с. 196.

[53] *Минев, Д.* Ци. съч, с. 107.

[54] Свобода, I, № 7, 17 дек. 1869.

[55] *Минев, Д.* Цит. съч, с. 107.

[56] Вела (Виктория) Благоева е автор на биографията на Г. Живков. Тя замисля да я напише в последните дни от неговия живот. В. Благоева я съставя по разкази на Живков и документи от архива му, и я подготвя за печат в периода 1899–1900 г. Биографията обаче така и остава неиздадена. Тя е отпечатана от Димо Минев през 1953 г. Минев отбелязва, че по намерения ръкопис на биографията на Живков има поправки и допълнения писани от друга ръка, които са запазени в публкикувания текст. Вж. *Минев, Д.* Цит. съч., с. 105.

[57] т.е. на румънския бряг на Дунав.

[58] В периода 1862–1870 г. Едуард Джой Морис (Edward Joy Morris, 1815–1881 г.) изпълнява длъжността на пълномощен министър в американската дипломатическа легация в Османската империя (http://bioguide.congress.gov/scripts/biodisplay.

pl?index=M000975 (04.25.2012, 8:02).
[59] Андрю Грег Куртин (Andrew Gregg Curtin, 1817–1894) е посланник на американското посолство в Петербург за годините 1869–1872 г. (http://moscow.usembassy.gov/andrew_curtin.html (04.25.2012, 7:51); Според сведенията на в. „Дунавска зора“ той изпълнява длъжността секретар на американското посолство в руската столица. Вж. също и Дунавска зора, II, № 40, 7 септември 1869, Браила).
[60] В оригиналния текст „Европа“.
[61] кемер – широк кожен колан за носене на пари.
[62] В оригиналния текст „Кър-ски“.
[63] В оригиналния текст „Г-во“.
[64] НБИВ–БИА, ф. 7, а.е. 1, л. 1.
[65] НБИВ–БИА, ф. 7, а.е. 1, л. 3–5. Хронологически, първото писмо е до Дж. Бидискини на 13/25 декември 1869 г. Това, което е до Хр. Арнаудов, е от 14/26 декември 1869 г. Вероятно обаче и двете писма са изпратени с една поща, тъй като писмото на Бидискини завършва с послепис от 14/26 декември.
[66] Хронологията на събитията, случили се по време на мисията на Сапунов е смътна. Допълнително объркване внасят цитираните две писма, наред с още няколко документа. Всички те се намират в архива на Народната библиотека „Иван Вазов“ (НБИВ) в Пловдив. Пет от тях се съхраняват във фонда на Сапунов (фонд № 7). Това са три преписа на писма на Светослав до Христо Арнаудов, Джузепе Бидискини и Георги Живков, направени от Ив. Кършовски – НБИВ–БИА, ф. 7, а.е. 1, л. 1–7; писмо от Светослав до Кършовски – НБИВ–БИА, ф. 7, а.е. 2, л. 1; писмо от Кършовски до Светослав – НБИВ–БИА, ф. 7, а.е. 3, л. 1. Шестият документ се намира в отделна колекция – анонимно писмо от Цариград до Кършовски – НБИВ–БИА, кол. 10, а.е. 1, л. 1. Един от основните въпроси, свързан с тези документи, е до колко те са достоверни. С изключение на два от тях, всички останали представляват преписи, направени от Кършовски на Светославовите писма. До колко текстът им наистина отговаря на оригиналите обаче е невъзможно да се установи. Други въпроси, които възникват около тези документи, са защо и кога Кършовски прави преписите им.
[67] Пасажи от документа са цитирани в статията на Крумка Шарова за мисията на Сапунов през 1869 г. В бележка под линия тя споменава, че Програмата е запазена в препис на Иван Кършовски. Също така Шарова добавя, че този документ заедно с още едно писмо, свързано със събитията, се намират във фонда на Националния литературен музей (НЛМ) – София. Всички те са необработени, т.е. към времето на написването на статията те не са били каталогизирани. *Шарова, Кр.* Към историята …, 199–200; 203. При посещението ми в архива на НЛМ през април 2010 г. се оказа, че, за съжаление, документите вече не се съхраняват във фонда на музея. Поради това, както и поради обстоятелството, че Кр. Шарова е единственият изследовател, който цитира тези документи, анализа на информацията от тях ще се основава на текста, поместен в публикацията ѝ. За да се направи разлика между цитатите от Програмата и цитатите от преразказаното ѝ от Шарова съдържание, текстът на Св. Сапунов ще бъде цитиран в курсив.
[68] Пак там, с. 200.
[69] Пак там.
[70] Пак там.
[71] Пак там, 200–201.

[72] Пак там, с. 201.
[73] Пак там.
[74] Пак там.
[75] Пак там.
[76] Той споменава това в няколко по-късни документа. Единият от тях е вече споменатото прошение до Дондуков–Кор9саров от 1879 г. НБКМ–БИА, ф. 112, а.е. 12, л. 2. Вторият документ е „Обяснение“, което Св. Сапунов пише през 1884 г. в отговор на нападки на политическия му противник Стефан Стамболов Вж. Клепало, I, № 3, 13 декември 1884. София. В настоящата статия текстът му е цитиран по *Богданов, Ив.* Цит. съч., с. 246-249.
[77] *Кисимов, П.* Цит. съч., с. 128.
[78] Пак там, с. 129.
[79] За това повече виж в: *Якимов, Г.* Дуалистичните възгледи на П. Кисимов като деец на БТЦК (1866–1868) – Исторически преглед, 2002, № 3–4, 109–118.
[80] НБИВ–БИА, ф. 7, а. е. 1, л. 1–2.
[81] В оригиналния текст „Кър-ски“.
[82] В оригиналния текст „некакси“
[83] Пак там, л. 1. Сравни информацията за затварянето на Кършовски с бр. 47 на „Дунавска зора“, в чиято редакция е получено писмо от самия него, че е наклеветен от руски агенти при румънското правителство за съучастие в издаването на фалшиви рубли бумажки. Хванат и разпитван в Букурещ, той след пет дена е пуснат. Дунавска зора, II, № 47, 8 ноември 1869, Браила.
[84] В оригин. текст „Кър-ски“.
[85] Пак там, л. 2.
[86] Пак там.
[87] Книгопечатница/ Печатница на К. Н. Радулеску – в края на 1869 г. в нея се издават вестниците „Отечество“ и „Свобода“.
[88] В оригиналния текст „зада“.
[89] В текста „Той ” се повтаря два пъти – на л. 2 и 1а.
[90] Пак там, л. 2–1а.
[91] Според Крумка Шарова става въпрос за читалището на младите „Братска любов“. *Шарова, Кр.* Към историята …, с. 203.
[92] НБИВ–БИА, ф. 7, а.е. 1, л. 2–1а.
[93] Пак там, л. 4.
[94] Селищата и „началниците“ им, изброени в писмото, са: Русе и Търново с ръководител Никола Кабакчиев и Трявна с ръководител Кънчо Кесарев. Останалите споменати градове са Габрово, Тулча, Плевен, Сливен, Ловеч, Видин и Свищов, в тях обаче „организацията не е още довършена“. Пак там.
[95] В оригиналния текст „Бълг.“
[96] Умишлено или не, тук Светослав допуска неточност, тъй като Иван Кършовски е секретар в четата на Панайот Хитов.
[97] В оригиналния текст „Бълг.“
[98] В оригиналния текст „Ц-град“.
[99] В оригиналния текст „Ц-да“.
[100] Пак там.
[101] Пак там.

[102] Арон е уличен като помощник на Бидискини в едно по-късно известие в броят на в. „Свобода“ от 23 септември 1870 г. Свобода, I, № 43, 23 септември 1870, Букурещ.
[103] През този период това са: Любен Каравелов, редактор на в. „Свобода“; Пандели Кисимов, редактор на в. „Отечество“; Иван Мънзов, редактор на в. „Тъпан“. *Шарова, Кр.* Към историята ..., с. 202.
[104] Пак там, л. 4а.
[105] Пак там.
[106] Пак там. Според Кр. Шарова описанието на Дякона, което прави Сапунов, е получено от Кършовски. Тя допуска, че е възможно да е последвала среща между Левски, Кършовски и Сапунов в Гюргево. *Шарова, Кр.* Към историята …, с. 203-205.
[107] НБИВ–БИА, ф. 7, а. е. 1, л. 5.
[108] Пак там, л. 5а.
[109] Според една по-късна бележка във в-к „Свобода“ от декември 1871 г., препоръчителното писмо от Добрович е фалшиво. Свобода, II, № 26, 10 декември 1871, Букурещ.
[110] *Стамболски, Хр.* Цит. съч. Т. 2, с. 67; *Кирил Патриарх Български.* Граф Н. П. Игнатиев и българския църковен въпрос. Т. 1. С., 1958, с. 63.
[111] Според изчисленията на Крумка Шарова това става около 20 декември 1869 г. *Шарова, Кр.* Към въпроса ..., с. 206. Всъщност сведението за тридневния престой в дома на Каравелов дава Стоян Зимов в своята книга, отпечатаната през 1895 г., „Миналото. Етюди върху записките на Захари Стоянов“. *Заимов, Ст.* Миналото. Етюди върху „записките“ на Захари Стоянов. София, 2004, 63–64. Той твърди, че през 1884 г., самият Сапунов, който е в Шумен, му признава участието си в шпионажа. *Заимов, Ст.* Пос. съч, 60–65. При използването на сведенията от Етюдите на Заимов трябва да се има предвид, че в нея се съдържат редица неточности.
[112] В оригиния текст „млада турция“.
[113] Свобода, I, № 8, 24 декември 1869, Букурещ.
[114] Пак там.
[115] Според Стоян Заимов след изгонването на Сапунов от Каравеловия дом, той наема стая в хотел „Дачия Романия“. След като обаче букурещките хъшове разбират от Димитър Ценович къде се намира, те го обират. *Заимов, Ст.* Цит. съч., с. 64. Тук трябва да се отбележи, че въпросът с изчезването на парите на Светослав е особено интересен. Че Сапунов губи пари, свидетелстват освен писмата от НБИВ, сведенията от биографията на Г. Живков, и още – една дописка в „Свобода“, писана на 5 януари 1870 г. Текстът ѝ гласи: „ [...] Сапунов преди една неделя беше писал на Арнаудова да му прати пари, защото по неговите думи българските хъшове са го обрале в Гюргево!“ Свобода, I, № 18, 5 март 1870, Букурещ. От всички тези противоречиви сведения не става ясно как, кога и на колко пъти Сапунов губи парите си. В този ред на мисли възниква въпросът от къде след това той получава нови средства за дълготрайния си престой във Влашко и за по-нататъшното си пътуване.
[116] В оригиналния текст „Ц-град“.
[117] Тук е задраскано: „с различие само“.
[118] НБИВ–БИА, кол. 10, а.е. 1, л. 1. Това писмо носи дата 23 декември 1869 г. Според Крумка Шарова Кършовски известява Каравелов първи, а в последствие е написана разобличаващата статия. *Шарова, Кр.* Иван Кършовски …, с. 34. От текста на

писмото на гюргевския учител до Сапунов обаче изглежда, че първи за шпионската мисия разбира редактора на „Свобода“. Ако се допусне подобна хипотеза, то тогава може да се предположи, че след като Ив. Кършовски отива в румънската столица да търси Светослав, той се среща и с Л. Каравелов, който от своя страна му показва разобличаващите дописки. Разбира се това е само една възможна интерпретация на станалото. От друга страна, не е изключено Каравелов да е уведомил Кършовски още преди гюргевският хъш да пристигне в Букурещ.

[119] НБИВ–БИА, кол. 10, а.е. 1, л. 1.

[120] Според Крумка Шарова това анонимно писмо, с дата 10 декември 1869 г., е изпратено в отговор на запитване, което прави Кършовски поне месец преди идването на Сапунов във Влашко. По време на пристигането на Светослав в Гюргево Кършовски вече е наясно със слуховете за връзката му с шпионажа. Въпреки това той се доверява на цариградския пратеник. *Шарова, Кр.* Към историята ..., с. 204–205. Всъщност не е известно нито кога и дали Кършовски изпраща запитване до Цариград, нито кога получава анонимното писмо и дали това не става след като Сапунов вече е отпътувал от Гюргево за Букурещ.

[121] НБИВ–БИА, ф. 7, а.е. 3, л. 1–1а.

[122] *Шарова, Кр.* Към историята …, с. 205. Това писмо представлява вторият документ, от фонда на НЛМ, поместен във публикацията на Шарова. Текстът му ще бъде цитиран, по същия начин, както и този на Програмата (вж. бел. № 67). Според статията на Шарова, писмото на Сапунов до Гръблев носи дата 22 декември 1869 г. и е изпратено от Гюргево. Това внася допълнително объркване по въпроса за хронологията на мисията на Светослав и последователността, в която протича. От запазените източниците не става ясно нито кога, нито колко пъти се налага на Сапунов да пътува до Гюргево и Букурещ, нито в каква последователност той се среща с емигрантските дейци във Влашко. В тази връзка трябва да се отбележи, че не е изяснен друг съществен аспект от хронологията на събитията, а именно стилът, на който отговарят датите на документацията от периода.

[123] Пак там.

[124] Двете писма отново изпратени от Гюргево. Те носят дата 4 януари 1870 г. („сечко голем 4“ в оригин. текст на писмото до Кършовски. НБИВ–БИА, ф. 7, а.е. 2, л. 1) и „4 януарий 1869 вместо 1870 Съббота“ в оригин. текст на писмото до Живков. НБИВ–БИА, ф. 7, а.е. 1, л. 6.

[125] Авторството на писмото до Кършовски от 4 януари 1870 г. е поставено под съмнение от Иван Богданов. Той смята че почеркът, с който е написано, не принадлежи на Светослав. След като се запознах с тоди документ обаче, смятам че това твърдение е трудно доказуемо, тъй като някои елементи в почеркът определено приличат на този на Сапунов. *Богданов, Ив.* Цит. съч., 253–254.

[126] НБИВ–БИА, ф. 7, а.е. 2, л. 1; „Светослав Сапунов“ е написано с друго мастило.

[127] НБИВ–БИА, ф. 7, а.е. 1, л. 1.

[128] В оригиналния текст – „познаваш“.

[129] Пак там, л. 1–2. Тук става въпрос за неясната шпионска афера във Видин, в която участват Манол Иванов и Георги Миркович през есента на 1869 г. Тя завършва със скандал, а османската власт извършва арести. Георги Миркович влиза в затвора. Манол Иванов не е арестуван, тъй като болестта, която го е налегнала „го вардеше по добре от всякой затвор“ (Отечество, I, № 16, 7 ноември 1869, Букурещ.). Скоро

след този случай той умира. *Пастухов, Ив.* Цит. съч., с. 294. По този въпрос вж. още и Свобода, I, № 1, 7 ноември 1869, Букурещ; Свобода, I, № 3, 19 ноември 1869.
[130] Пак там.
[131] Из архивата ..., с. 303.
[132] Пак там, с. 302.
[133] Пак там, с. 302.
[134] Пак там, с. 303. Тук трябва да се отбележи, че не е напълно сигурно кога точно Светослав посещава Хр. Георгиев – преди или след уличаването му като шпионин.
[135] Гълъб войвода е прякорът на Христо Димитров Сариев (Сароглу).
[136] Свобода, I, № 9, 18 януари 1869, Букурещ.
[137] *Стамболски, Хр.* Цит. съч. Т. 2, 55–56.
[138] т. е. Сариев.
[139] Пак тм, с. 56.
[140] Трябва да се отбележи, че автобиографичният труд на Христо Стамболски е писан дълъг период от време. Кога е съставен текста на този пасаж не може да се каже. Самата книга е издадена през 1927 г.
[141] Еньо Христов Кърпачов (1833–1916) е цариградски българин, имащ кундурджийски дюкян срещу Балкапан хан, в близост до който за определен период се помещава печатницата на в-к „Македония". Част от неговите биографични бележки са издадени през 1932 г. от историка Никола Начов, който прави техния подбор и редакция (както граматическа, така и фактологична). Тези обстоятелства са важни за интерпретацията на информацията, дадена от Кърпачов. Освен това трябва да се отбележи, че не може да се определи кога са съставени записките – по време на пребиваването на този занаятчия в Цариград (1862–1870) или след това. Вж. *Начов, Н.* Из ръкописите ..., 18–22.
[142] Пак там, 7–9. Как и дали наистина Светослав предава Гълъб войвода не е сигурно, тъй като е възможно и двете сведения да са писани след като името на Светослав вече е замесено в шпионския скандал. Възможно е обаче около арестуването на Сариев, Христо Арнаудов да вербува Сапунов. Соня Баева доказва участието на Светослав в шпионажа чрез едно свидетелство от 1892 г. То е подписано от Петко Славейков. В свидетелството се потвърждава участието на Гълъб войвода в делата на Букурещкия революционен комитет и предателството, което Сапунов прави срещу него. Ето какво пише в един пасаж от текста му: „[…] след дългото му дирене и преследване [*на Христо Сариев – Б. А.*] едва успяха да го уловят по предателството на българина Христо Арнаудов и Светослав Сапунов." *Баева, С.* Литературен архив I: П. Р. Славейков. С., 1959, с. 94. Това сведение противоречи на поведението на Славейков, който демонстрира положително отношение към Светослав след избухването на шпионския скандал. Всъщност информацията, която дава Пандели Кисимов, донякъде обяснява обстоятелствата около съставянето на уличаващия Светослав документ. Говорейки за писмото, което е изпратил на Славейков по повод на смъртта на Сапунов, бившия редактор на в-к „Отечество" пише: „Две години по-сетне, през летото на 1894, когато историческият ден 18-май отвори врата на отечеството ни за желающите да се завърнат, в които бех и аз един, отидох пак да посетя деда Славейкова, като предварително вече знаях, че нема да намеря стария си другар в състоянието, в което бех го оставил. Той беше вече приключил сметка със светските грижи: сети се, позна ме кой съм и толкоз. Тогива аз попитах големия му син, Иван

Славейков, за писмото ми от преди две години, и от него научих,че било получено и прочетено на баща му, и той разбрал от кого е и за какво, и по-нататък нищо. За мене беше и това доста, да разбера, че писмото ми не е причинило некакво душевно вълнение във вреда на болника,за да немам тежката мисъл, да съм злоупотребил недъгавия страдалец с душевни вълнувания от подобно трогателни за него въспоминания, каквито писмото ми му наумеваше, и които после една година, на следующето лето, покойния отнесе във вечността наедно с душата си […]“. *Кисимов, П.* Пак там, с. 126. От това сведение става ясно, че съставителството на свидетелството няма как да принадлежи на Славейков.

[143] Свобода, I, № 13, 29 януари 1869, Букурещ.

[144] Свобода, I, № 18, 5 март 1870. Букурещ; Свобода, I, № 30, 10 юни 1870. Букурещ; Свобода, I, № 34, 15 юли 1870. Букурещ; Свобода, I, № 40, 2 септември 1870. Букурещ.

[145] Свобода, I, № 51, 2 декември март 1870. Букурещ.

[146] Свобода, II, № 26, 10 декември 1871. Букурещ. Разликите в предложенията на Светослав, които се съдържат в статиите на Каравелов от 24 декември 1869 г. и 10 декември 1871 г., дават повод на Александър Бурмов да смята, че Сапунов първоначално предлага на редактора на „Свобода“ двеста турски лири, а след като не успява да го склони, увеличава сумата на триста турски лири. *Бурмов, Ал.* Съществувал ли е …, с. 206. Подобна хипотеза е допустима, но от друга страна е възможно различията да се дължат на дистанцията във времето, от която е написана втората статия.

[147] НБИВ–БИА, ф. 7, а.е. 1, л. 5а.

[148] Пак там, л. 7.

[149] Из архивата ..., с. 303.

[150] *Начов, Н.* Из ръкописите ..., 7–9.

[151] Свобода, I, № 9, 18 януари 1869. Букурещ.

[152] Отечество, I, № 45, 22 юни 1870. Букурещ.

[153] НБКМ–БИА, ф. 112, а.е. 63, л. 1–2. Датата на това писмо не е много четлива и малко озадачаваща. Според описа на фонд 112 на НБКМ, то е от 18 ноември 1870 г., което е невъзможно, тъй като през това време Светослав вече е в цариградския затвор.

[154] В друг документ, Светослав споменава за отпътуването си от Босна по политически причини. Той обаче не упоменава дата. Твърде вероятно е това сведение да се отнася за посещението му в Босна през 1868 г. (НБКМ–БИА, ф. 112, а.е. 24, л. 11а.)

[155] НБКМ–БИА, ф. 112, а.е. 12, л. 2; НБКМ–БИА, ф. 112, а.е. 3, л. 5а.

[156] *Миларов, Св.* Спомени от Цариградските тъмници. София, 1994, с. 7.

[157] Христо Арнаудов.

[158] Пак там, 7–8.

[159] Пак там, с. 8.

[160] НБКМ–БИА, ф. 112, а.е. 183, л. 171.

[161] Използвайки спомените като извор, трябва да се има предвид, че те са изградени като „фикционална“, а не като строго мемоарна книга, както отбелязва литератора Николай Аретов. *Аретов, Н.* Затворническите мемоари. Казусът Светослав Миларов. – Във: Фигури на автора. Юбилеен сборник в чест на 60-годишнината на проф. Боян Биолчев. С., 2002, с. 280. Поради това голяма част от съдържанието на книгата има по-скоро литературна стойност. От друга страна обаче спомените са ценен

източник за различни биографични сведения за живота на Сапунов. В този ред на мисли е интересен епизодът от книгата, когато Светослав описва срещата си с Жул Борковски – поляк, привлечен към турския шпионаж. Според разказа, Борковски се доверява на българина и му разказва за аферата, в която е бил намесен и заради която попада в затвора. Представяйки я, Сапунов споменава интересни детайли от организацията на шпионажа в османската столица. До колко тези подробности са плод на въображение, преразказ или личен опит, обаче е трудно да се установи. *Миларов, Св.* Спомени ..., 41–63.).

[162] НБКМ–БИА, ф. 112, а.е. 12, л. 2; НБКМ–БИА, ф. 112, а.е. 3, л. 5а; НБКМ–БИА, ф. 112, а.е. 15а, л. 1а; НБКМ–БИА, ф. 112, а.е. 120, л. 7–8.

[163] *Миларов, Св.* Спомени ..., с. 8.

[164] П. Семерджиев (1855–1881) е един от българите, получили образованието си в Хърватско. В архива на НБКМ е запазена част от кореспонденцията, която той води със Светослав пред периода 1873–1875 – НБКМ–БИА, ф. 112, а.е. 120, л. 1–31.

[165] НБКМ–БИА, ф. 112, а.е. 120, л. 7–8. Наистина това обяснение на Сапунов звучи много съмнително. Разглеждано в контекста на информацията от документите от НБИВ обаче, може да се каже, че зад Светославовите обяснения има нещо много повече от оправдание. Ако се приеме, че Светослав е изпълнявал двойствена мисия, без да подозира реалната роля на Бидискини, то много скоро след отпътуването си от Цариград, той е бил разкрит. Дали писмата, които са открити от турската полиция са били адресирани до Славейков или до някой друг, не може да се каже. Но явно редакторът на „Македония“ е бил запознат с плановете на Светослав. В светлината на тези обстоятелства поводът на неговото залавяне звучи много логично и достоверно.

[166] Помощ му оказва секретарят на посолството В. Теплов, след като Петко Славейков ходатайства пред него. НБКМ–БИА, ф. 112, а.е. 96, л. 3–4.

[167] Вероятно зад този инициал се крие името Васил Кочев Караконовски (1840–1905) от Ловеч, лекар в руското посолство в Цариград. Той ходатайства пред руския консул, помагайки на различни българи. Изказвам благодарност на доцент Пламен Митев, който ме насочи към личността, криеща се зад инициала „К.“.

[168] НБКМ–БИА, ф. 112, а.е. 97, л. 11.

[169] Пак там.

[170] Пак там, л. 12.

[171] Иван Кишелски (1826–1880) е руски офицер от български произход. Участва в Кримската война (1853–1856) като преводач в руския ген. щаб. След края на войната постъпва на руска военна служба. През 1857 г. той остава в Османската империя, като пътува из българските земи с разузнавателна цел. Той отново се връща на Балканите (в Румъния) през 1876 г. във връзка с избухването на Сръбско-турската война, където подпомага руското разузнаване. Българска възрожденска ..., 336–337.

[172] НБКМ–БИА, ф. 112, а.е. 3, л. 7. Когато през лятото на 1876 г. Светослав се намира в Румъния, срещу него отново са повдигнати старите слухове. Ето какво пише той до Григор Начович по този повод на 5 август 1876 г.: „[...] аз мисля да пиша на г. Минкова в Николаев да им пише [*на „старите“ – Б. А.*], и да им посочи званичните документи, които има дипломатическата канцелария в Одеса от ген. Игнатиева и които съвършено [...] ония интриги и слухове [...]“ – НБКМ–БИА, ф. 14, а.е. 2672, л. 3–4.

[173] Vienac, VI, № 4, 22 siečenja a 1876, Zagreb.
[174] Повече за това вж. в: Иван Драсов в българското национално революционно движение (1871–1877). Състав. Дора Томова и др. Варна, 2007.
[175] За това вж. повече в: *Стоянов, М.* Българска възрожденска книжнина. Т. 1–2. С., 1957–1959. *Боршуков, Г.* История на Българската журналистика София, 1965, с. 317-318; *Стателова, Е.* „Ето ме цял пред вас [...]“. – Във: Върхове на българската журналистика. С., 1976, 321–338.
[176] *Богданов, Ив.* Цит. съч., 216–227.
[177] Пак там, 246–247.
[178] Пак там, 230–232.
[179] Наполеон III е президент на Втората френска република през 1848–1852 г. и император на Франция в периода 1852–1870 г.
[180] *Шарова, Кр.* Към историята ..., 210–211.
[181] *Бурмов, Ал.* Любен Каравелов и ..., 206–207.
[182] *Пастухов, Ив.* Цит. съч., с. 291.
[183] Във тази връзка са любопитни думите на Михаил Сарафов, съдържащи се в едно писмо от 1875 г.: „Славейков се изразявал, че ти си бил шпионин, но с цел да излъжеш турците. Какво да говоря! Надявам се ще се управи.“ НБКМ–БИА, ф. 112, а.е. 177, л. 12.
[184] *Кисимов, П.* Цит. съч., с. 128.
[185] *Миларов, Св.* Спомени ..., 7–8.
[186] За връзките на Светослав с руските дипломатически служби вж. също: *Шарова, Кр.* Към историята …, с. 207.
[187] Ако връзката между Светослав и руския шпионаж през 1869 г. не остава напълно пътвърдена, то за времето около избухването на Руско-турската война (1877–1878) тя е сигурна. В споменатото прошение до руския комисар Дондуков–Корсаков от 1879 г., той разказва: „Передь началомъ войны, когда существовала опастностъ о томъ, что [въдоль] желѣзнодорожной Яссы – галадской линіи мные изверги мадярскіе и другіе *испортятъ дорогу при проходѣ рускихъ войскъ* [курсив тук и по-долу в текста – Св. С.], меня *рускій въ Галацахъ консулъ г. Романенко пригласилъ* взятъ несколько друзей собою размѣстить ихъ внизь дорогы и ухаживать за продѣлками этакихь лицъ. И *мнѣ посчастливилось напастъ* на слѣдъ подобнаго *намѣренія въ Текучѣ,* гдѣ я остановилъ ся было какъ французъ Charles Marchand, и когда вслѣдствіе необходимости кратчайшаго времяни обратиль на то вниманіе мѣстной румынской власти, *меня взяли подъ арестъ, но всетаки я успѣлъ осуетить адсикій планъ,* а меня изза десятидневнаго зоключенія отпустили.” (НБКМ – БИА, ф. 112, а.е. 12, л. 2.). За това Светослав говори и в друг документ, отново с автобиографичен характер: „Быль арестованъ румынскимъ правительствомь въ Апрѣлѣ мѣсяцѣ 1877 г. въ городкѣ Текучъ, куда рускимъ вицеконсуломь вь Галацѣ г. Романенкомъ былъ посланъ что бы слѣдитъ за Поляками и Мадярами, на станціи желѣзной дором, которые справлями [да] попортитъ жел. дорогу при проѣздѣ рускаго передоваго отряда – но вслѣдствіе поступковъ Романенки былъ пуштень на свободу.“ НБКМ–БИА, ф. 112, а.е. 3, л. 1.
[188] *Шарова, Кр.* Към историята ..., 213–221.
[189] Пак там, с. 200.
[190] Пак там, 214–215.

[191] По нататък в заключенията си за дуалистичните възгледи на Светослав, Шарова привежда доводи свързани с по-късни етапи от живота му стигайки до 1879 г. Вж. *Шарова, Кр.* Към историята ..., 214–217. Подобен подход за установяване на политическите идеи на българския журналист обаче не е надежден. Чрез пренасянето на по-късни идеи от публицистиката на Сапунов към задна дата е възможно да му се припишат идеи, до които не е достигнал или пък е надраснал, и се отхвърля възможността за еволюция на идеите му във времето.

[192] Пак там, с. 213.

[193] До подобен извод Шарова стига след анализа на част от един пасаж от книгата на Сапунов „Спомени от цариградските тъмници“, излязла изпод перото му в края на декември 1875–1876 г. Всъщност от съдържанието на Спомените е трудно да се направи подобно заключение. Сравни: *Шарова, Кр.* Към историята ..., с. 213, 217 и *Миларов, Св.* Спомени от ..., с. 35.

[194] *Кисимов, П.* Цит. съч., с. 128.

[195] Свобода, I, № 8, 24 декември 1869. Букурещ.

ВЪЗНИКВАНЕТО НА ПОЛИТИЧЕСКИТЕ ПАРТИИ В БЪЛГАРИЯ СЛЕД ОСВОБОЖДЕНИЕТО

Валери Колев

Възникването на политически партии обикновено се възприема като едно от най-ярките доказателства за модернизация в общественото развитие на България след Освобождението. В своя дневник Петко Р. Славейков категорично формулира господстващото по това време схващане: *„Да казва кой каквото ще, ние сме крайно убедени, че жив народ без партии не може. И ако има народ без партии, той е народ мъртъв, народ в застало или замъртвило състояние и да го възбудиш в живот, трябва по-напред да му създадеш партии.“* Тази основополагаща идея намира своето развитие и в либералния орган в-к „Независимост“ от октомври 1880 г.: *„В каквато и да е държава, ако политическият живот се движи свободно, явяват се политически партии. Колкото по-богато и по-свободно е устроен политическият живот, толкова по-решително* ***изстъпват*** *политическите партии. Партиите са естествено и необходимо проявление на могъщественi вътрешни стремления, които движат, управляват политическият живот на един народ.“*[1]

Затова образуването на българските политически партии е един от традиционните изследователски проблеми пред българската историческа наука. В нея има изграден принципен консенсус по три основни въпроса. На първо място това е проблемът за континюитета между доосвобожденските политически течения на „старите“ и „младите“ и следосвобожденските консерватори и либерали; На второ място е идеята за постепенност в оформянето на политическите партии на основата на по-широки обществено-политически течения, което се извършва в процеса на политическите борби чрез създаване на мобилизационни и организационни структури; По-ускореното и по-високо ниво на развитие на севернобългарския партийно-политически живот в сравнение с южнобългарския, като причината се крие в автономния статут на Източна Румелия, който предопределя нейното забавено и по-ниско ниво на развитие поради постоянно надвисналия над областта Дамоклиев меч – опасността от вкарване на османски войски, което би довело до ограничаване на нейната автономия и ликвидиране на самостоятелните областни институции, гарантиращи относително свободно обществено развитие.

Този консенсус е резултат от почти 100-годишно развитие на българската историческа наука. Той се изгражда постепенно с проучването на изворите, с изясняването на фактите, с реконструкцията на процесите, с анализирането на взаимовръзките и с опитите за тяхното осмисляне и поставяне в по-широк, но главно национален контекст. Едновременно с това често деликатно се внушава, че българското общество по време на и веднага след Освобождението не е достатъчно зряло, за да създаде свои политически партии и че те възникват по познатия от Западна Европа модел на основата на парламентарните фракции, оформили се в Учредителното събрание в Търново през пролетта на 1879 г. Тази принципна схема намира своята класическа разработка във фундаменталния труд на Морис Дюверже *„Политическите партии: Тяхната организация и дейност в модерната държава“*.[2]

Засега съществуват няколко момента, които различни изследователи възприемат като начало на българския партиен живот. Първите два от тях са групирани по време на работата на Учредителното събрание в Търново и се свеждат до два от най-ярките сблъсъка между водачите на умереното и крайното течение във връзка с двата основни въпроса, които депутатите обсъждат. Конфликтът по общонародния въпрос на 6 март 1879 г. дава основание на Симеон Радев да отбележи: *„Това бе първата победа на „младите“, които тоя ден окончателно се сгрупираха вече около Каравелова, Славейкова и Цанкова“*.[3] Същата теза се поддържа и сред марксистката историография, където още в средата на 50-те години на XX в. Горан Тодоров заявява: *„С това ясно се разграничили двете групи, които започват да се наричат с имената „консерватори“ и „радикали“*.[4]

Втора група историци, предимно занимаващи се с конституционното и институционалното изграждане на държавата, е склонна да постави началото при мащабния сблъсък по време на обсъждане на рапорта на Комисията по основните начала на конституцията на 21 март 1879 г. Така Любомир Владикин смята: *„Интересното е, че двете партии за дълго време, през първите десетилетия на нашия свободен политически живот, запазиха онези свои идейни и темпераментни особености, които се очертаха още при самия разрив: в шумното заседание на Учредителното събрание от 21 март 1879 г.“*[5] Същата теза се поддържа и днес като Веселин Методиев отбелязва в коментар към Дневниците на Учредителното събрание: *„Явно, че в Учредителното събрание е настъпил моментът на разделянето по политически*

партии“.[6] Очевидно и в двата случая става дума повече за оформяне на парламентарни фракции, отколкото на политически партии.

Втори възможен момент в създаването на българските партии е изграждането на мобилизационни структури и механизми – издаване на вестници за пропаганда и координация на симпатизантите и образуване на елементарни ръководни центрове за организиране на политическите привърженици. Още в края на XIX в. Димитър Качемаков в своя твърде кратък „социален етюд“ върху възникването и характера на политическите партии отбелязва: *„Една политическа партия, за да има заслуги, трябва да има едно устройство, един шеф, един орган, т.е. един вестник и най-вече да представлява един принцип, да има една цел. Трябва ѝ една дисциплина, за да може да се бори, един шеф, който да я упътва, един орган – един вестинк, който да ѝ разпространява идеите, една цел, защото другояче не е рационално да бъде“*.[7]

Отначало като най-важен се възприема въпросът с партийния вестник. Затова още след Учредителното събрание през април 1879 г., на заседание на либералните водачи в Търново е взето решение за издаване на партиен орган в. „Целокупна България“, чийто първи брой е публикуван в старопрестолния град на 20 юни с.г. под редакцията на Петко Р. Славейков, а от своя петнадесети брой започва да излиза в столицата. Отначало партийните органи имат характера повече на предизборни издания и затова обикновено са спирани след парламентарните избори, за да отстъпят място на следващи вестници по време на предизборната кампания за следващите избори. Такава е съдбата не само на либералната „Целокупна България“, но и на нейния приемник „Независимост“, а и на консервативния орган в-к. „Витоша“. Едва новият консервативен орган в-к „Български глас“ успява да се задържи около четири години (1879–1883) и да придобие по-определено лице.

Почти едновременно с издаването на вестник се пристъпва към изграждането на някакъв координиращ център. Към средата на юли 1879 г. либералите учредяват в София „Комитет за сваляне на правителството“, наречен още „Бюро на пазителите на конституцията“, прераснал по-късно в Централен народен комитет с председател Петко Каравелов и секретар Стефан Стамболов, който прави опит да координира действията на привържениците в провинцията.[8] Свои събрания провеждат и консерваторите, но при тях вниманието е съсредоточено върху управлението на страната от служебните правителства на Тодор Бурмов и епископ Климент и те значително изостават от своите съпер-

ници в организационното си развитие, което неминуемо се отразява неблагоприятно върху изборните им резултати. Първите рутинни парламентарни избори за Първо и Второ ОНС от 1879 и 1880 г. оказват силно влияние върху оформянето на политическите партии. Според някои български историци именно те трябва да се възприемат като начало на българския партийно-политически живот.[9]

Този функционален подход в определяне на началото на българските политически партии е негласно оспорван от историците, които отдават по-голяма тежест на формалните белези и най-вече на наличието на официални организационни документи – учредителни протоколи, програми, платформи, устави и правилници. В това отношение програмите играят по-важна роля и не случайно опитите за тяхното съставяне предшестват уставите и правилниците. Този либерален възглед, че партиите са резултат от различни идеи и принципи, е водещ както в документацията от първите следосвобожденски години, така и до Първата световна война: *„Всички партии се раждат от различието на идеите, от различните взглядове върху общественото устройство, върху системите на управление и върху онези, които ни управляват."*[10] Той е оспорен още в ранната марксистка литература, но продължава да доминира в проучванията до края на Втората световна война.

Още в първия брой на „Целокупна България" се появява статия със заглавие „Програмата ни", която трябва да разпространи партийните възгледи, но и да легитимира вестника пред обществеността като либерален орган. Същата схема е повторена и в уводната статия на втория либерален вестник „Независимост".[11] Едва след изборите за Държавен съвет и в подготовка за изборите за Трето ОНС се появяват някакви по-конкретни като възгледи и по-модерни като организация партийни програми: „Програма на Либералната партия" /умерената група на Драган Цанков/ и „Програмата на консерваторите" от януари–февруари 1882 г.[12] Към разгърната, системна и завършена партийна програма Консервативната партия пристъпва едва след падането на режима на пълномощията и в подготовка за избори за Четвърто ОНС, нещо до което либералите така и не достигат, увлечени както в междуособни борби и разцепления, така и в управлението на Княжеството.[13]

На последно място при оформянето на българските политически партии се създават устройствени устави и правилници. Те обикновено се възприемат като белег за сравнително укрепнал партиен организъм, който се нуждае не само от идеи, но и от структуриране. Не случайно,

нуждата от партийна дисциплина е една от основните теми в ранните публикации на българските политици, но и при по-дистанцираните наблюдатели и анализатори на партийния живот. Интересна е обществената нагласа срещу строгите правила, които водят до по-добра организация, но и са условия за „тирания“ на партийното ръководство върху членската маса.[14] Тази теза за олигархизирането на политическите партии намира своята кулминация в известното изследване на един от бащите на политологията Мойсей Острогорски *„Демокрацията и политическите партии“* от 1902 г. и е затвърдена в по-късните публикации на Макс Вебер и Роберт Михелс.[15]

В този смисъл началото на българските политически партии в Княжеството се поставя между работата на Учредителното събрание (1879 г.) и 1883 г. Общата историографска тенденция е към изместване напред във времето и към възприемане на все по-формални критерии за определяне на една обособена политическа група като партия. Все пак не трябва да се забравя, че по това време партиите не са включени в българското законодателство и затова нямат нужда от официална държавна или съдебна регистрация. По подобен начин българската историография разглежда тези процеси и на юг от Балкана.

По отношение на партийната преса източнорумелийската политика не отстъпва и дори в известно отношение изпреварва севернобългарската. Назначаването на Стефан Савов Бобчев за главен редактор на големия областен вестник „Марица“ през 1879 г. и излизането на близкия до Гешови в-к „Народен глас“ през същата година дават сериозна преднина на оформящата се Народна партия. И двете издания са стабилни и дълготрайни за разлика от софийските партийно-политически вестници. Южнобългарските либерали значително изостават в своето обособяване до пристигането в Пловдив на водачите на крайните либерали от Княжеството П. Каравелов и П. Р. Славейков след установяването на режима на пълномощията в Княжеството. Едва на 6 януари 1883 г. те успяват да издадат първия брой на своя орган – в-к „Южна България“. По това време се появяват и първите статии, разясняващи разликите в партийните идеи. През лятото на същата година се създават и формални организационни структури – централни и провинциални, а Народната партия успява да изработи и свой устав, който засега не е открит като самостоятелен и цялостен текст.[16]

Цялата тази картина, която се изгражда постепенно в редица конкретни изследвания и се повтаря в общите изложения, налага схващането за липсата на политически и управленски опит, забавено идейно

и организационно развитие, като това особено отчетливо се подчертава за българските политически партии в Източна Румелия.[17] Картината се усложнява и от свободното използване на термина „партии“ за обозначаване не само на политическите партии *per se*, но и на парламентарните фракции/групи, а и на повече или по-малко обособени обществени групи и движения. Всичко това лесно води до тезата, че в българското общество около Освобождението не съществува понятие за политическа партия в модерния чисто политически смисъл на понятието. Текстът в последното обобщаващо изследване на Елена Стателова е най-показателен за състоянието на българската историческа наука към момента: *„В Учредителното събрание се слага началото на политическите партии в следосвобожденска България. Очерталите се по време на дискусиите две течения постепенно се оформят в партии – Либерална и Консервативна, които изразяват интересите на различните прослойки в българското общество. Дълго време те представляват формации с непостоянен и твърде разнороден по социална принадлежност и политически възгледи състав. Тяхната идеология е в процес на избистряне, но основните им характеристики и принципи се проявяват в Учредителното събрание при обсъждане на най-важните проблеми на държавното устройство и управление.“*[18]

* * *

Два документа от личния фонд на Светослав Миларов (фонд 112) в Български исторически архив при Народната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ хвърлят съвсем различна светлина върху темата. Те имат съвсем формален характер, но ясно показват зрелостта на българското общество в един от най-големите и най-изявени центрове на българското църковно-просветно и революционно движение Сливен за вписване в новата ситуация на самостоятелен държавен живот. Всеки от организационните документи е запазен в чернова и белова, с почерка на Св. Миларов, което показва продължителна работа върху тях и вероятно обсъждане и промени. Възприетото име „Народна партия“ е съвсем естествено за духа на епохата и това ясно личи както от самите документи, така и от обсъждането на общонародния въпрос. Без да има имена на личности, изрично свързани с партията, от подписалите документите за Благотворителното общество, Тайния комитет и Печатарското дружество, а и по-късните избори за черковната община, показват, че в нея участват на равни начала представители на възрожден-

ските течения на *старите* и *младите* с преобладаване на вторите.[19]

Постановленията на предварителния Санстефански договор за създаване на Българско княжество като конституционна монархия с народно представителство предполагат провеждането на избори и дават подтик за учредяване на политическа партия. Очевидно, инициаторите не смятат, че новото княжество ще се развива по модела на Османската империя, където прокламирането на Османската конституция в края на декември 1876 г. не води до появата на модерна партийно-политическа система и първите парламентарни избори през 1877 г. са проведени на непартийна основа, на каквато се изгражда и първият Отомански парламент. Предпоставя се развитие по пътя на останалите балкански православни държави (без Черна гора), където след тяхното обособяване се оформя модерна партийно-политическа система от западноевропейски тип. Документите нагледно демонстрират не само че в годините на Освобождението в българското общество ясно съществува общото понятие за политическа партия, но и че има оформени понятия за такива частни нейни елементи като председател, подпредседател, касиер, счетоводители, общо събрание, управително тяло, мандат, редовни заседания, политически дискусии, членски внос, изисквания за прием на членове, както и процедури за тяхното отстраняване. За отбелязване е възможността за равно участие на мъжете и жените в партията и в политическия живот.

Учредителният протокол е наречен „Акт за съставяне на народната партия в Сливен“ и дава ярка емоционална оценка на петвековното османско управление – *„Тежката и мрачна завеса на турското владичество, под която гниехме и пъшкахме, потънали до през глава в тинята на своя срам и на турските зверства, се смъкна от главите ни. Последната ужасна буря, която се разрази, над Сливен и над окръжието му премина, слава Богу, и ние останахме пак живи да се радваме на Божието слънце, което ни огре и да се чудиме на велелепието и на чудесните красоти на своето ново свободно отечество, на своята мила и премила България, която досега с едно само се е отличила; а то е, че претеглихме най-ужасните, най-свирепите теглила, които никога нито един народ на света не е претеглял!“* В духа на доминиращото религиозно възприятие за обществено развитие *„дългите векове на грозното ни робство, на ужасните страдания“* са възприети като Божие наказание за недъзите на средновековното Българско царство: *„раздорите, интригите, безчестието, калпазанщината, самолюбието, лакомството, лекоумието“*, довели до разпа-

дане на българската държавност и подчиняването ѝ на турците.[20]

Именно за борба с тяхното евентуално възстановяване и за възраждане на града и окръжието му се налага обединение на *„всички честни и добри българи“*, което ще доведе до *„тяхното душевно и обществено настроявяние, в тяхното просвещение и в материалното им процъфтявание.“* Оттук логично са формулирани основните задачи пред съмишлениците: *„От нравствеността, т.е. от чистотата на характера и от просвещението се ражда общото добрувание и щастие, общата чест и блаженство. От разврата, от безнравствеността и от простотата произлиза общото нещастие, общото безчестие, сиреч общото разорение.“* Едновременно с това се застъпват класическите тези на либералната политическа мисъл за „добро управление“ и „управление на закона“ като основа на общественото и държавното строителство. Текстът е характерен за епохата с изблик на оптимизъм и наивитет, съчетан с определено прогресистко схващане за възходящо развитие. Средството за постигане на тези цели е създаването на политическа партия, която е основен инструмент при уреждането на самостоятелната държава. Именно тя се възприема като абсолютна необходимост за развитието на страната и на обществото и затова с пълна увереност учредителният протокол заключава: *„Ако досега не се е чуло да са съставили в друг някой град такава партия, толкова по-добре за нас. В ни едно българско място няма да оставят да не направят това, а за нас има толкова голяма чест ако първи Сливен със свястност да предприеме такова свято, такова спасоносно и необходимо дело.“*[21]

Точната дата на основаването на Народната партия не е ясна от документите, но в лично писмо на Светослав Миларов до Михаил П. Икономов в Сливен от 22 февруари 1878 г., в което се коментира новата българо-сръбска граница, изрично е отбелязано, че въпросът трябва да бъде обсъден от „народната/нашата партия“, т.е. тя вече съществува поне като идеен проект, но по-вероятно като реалност.[22] Нейното учредяване се вписва добре в обстановката, изградена от съседните документи: създаване на Благотворително общество и на отделен Таен комитет „Българско знаме“ в рамките на Благотворителния комитет, който е прикритие на местния комитет „Единство“ и си поставя за цел революционна борба срещу решенията на Берлинския договор за национално обединение, като поставя Тракия в центъра на вниманието си.[23] Успоредно с това е учредено и печатарско дружество, което по-късно получава същото наименование – „Българско знаме“, и съществува поне до края на XIX в. като издава едноименен вестник.[24]

По този начин създадената политическа партия получава и близки до себе си обществени структури, които биха ѝ позволили да разширява общественото си влияние.

Едновременно с учредителния акт е подготвен и правилник на Народната партия, организиран в шест глави. Първата от тях определя основната цел на партията за възраждането на народа *„във всяко едно отношение“*. Това става чрез тълкуване и разпространение в града и окръжието му на точно разбиране и изпълнение на *„великите граждански длъжности и добродетели“* чрез борба срещу *„душевния и телесния разврат и всички наши страсти, беззакония или лукави стремления, които биха се появили във вреда на частните и общите работи и за срам на народа ни в тази страна“*. Средствата за постигане на целта са обстойно и прагматично представени: овладяване на чиновническия апарат чрез контакти с централната власт и чрез избори; контрол върху чиновниците за избягване на *„неправди и беззакония“*; ключовият принцип на управление на закона; управление на народното образование; набелязване на мерки за развитие на финансите, селското стопанство, индустрията и търговията на територията на окръжието; организирането на нови предприятия *„в душевно и материално отношение“* (чл. 1–2).

За приемането на членове на народната партия се изисква подписване на „Акта за съставянето на Народната партия“, местожителство в Сливен и навършени 21 години, като това право е дадено не само на мъжете, а и на жените. Едновременно с това има изискване кандидатът да е *„лице почтено и нравствено и за кадърно и способно“*, което при приемането си се отрича публично *„от всякакви неправди и ниски постъпки в частния си и явния си живот“*, като декларира готовност да служи в полза на определената от партията цел. Членският внос е определен на една рубла месечно и се внася на всеки шест месеца. По преценка на председателя може да се събират и доброволни помощи (чл. 3). Ако член на Народната партия наруши основните правила, той се отстранява, а ако е извършил закононарушение, се предава на изпълнителената власт на страната. Ако това се отнася за човек, който не е член на пратията, сведенията за нарушението се съобщават на властите за взимане на мерки. При незначителни провинения, нарушителят може да бъде подложен само на порицание от страна на Управителната комисия, която трябва да му даде напътствия за недопускане на нови подобни случаи.

Трета глава в правилника е посветена на ръководството на На-

родната партия. Тя се управлява от 12-членна Управителна комисия с едногодишен мандат, избрана на първото общо събрание на членовете-учредители. От своя страна, комисията избира свои председател, подпредседател, касиер и двама счетоводители в рамките на мандата или на половината от него, като след изтичане на срока длъжностите се попълват по същия начин. При продължително отсъствие на някой от членовете на Управителната комисия, тя избира негов заместник измежду партийните членове. Председателят свиква и ръководи заседанията на комисията и общите събрания на партията, като поддържа реда в тях. Той формулира взетите решения след обсъждане и гласува само при равногласие. При негово отсъствие функциите му се поемат от подпредседателя. Касиерът отговаря за приходите и разходите на партията, както и за документалното им оформяне. Деловодителите имат секретарски функции и отговарят най-вече за протоколите от заседанията. Като цяло, Управителната комисия контролира и насочва работата на партията и решава само маловажни въпроси от оперативен характер. Едновременно тя предварително обсъжда проблемите пред организацията и изготвя предложения за тяхното решаване. За това тя има право да създава отделни проучвателни комисии, които имат съвещателен характер. Едно от основните задължения на Управителната комисия е учредяването на клонове на партията „подпартии“ в селата на Сливенското окръжие (чл. 4–13).

Заседанията на Управителната комисия са ежеседмични, а на цялата пратия – веднъж на три седмици, като председателят има право да насрочва и извънредни заседания при необходимост. Кворумът на заседанията на комисията е поне две трети от членовете, т.е. седем, а при общопартийните заседания е обикновено мнозинство. Решенията се взимат с тайно гласуване, освен тези, които имат технически характер.

Съдбата на Сливенската народна партия остава неясна, но двата документа не са категоричен хапакс и могат да бъдат изградени няколко работни хипотези. Очевидно е, че руските окупационни власти не посрещат добре създаването на политическа формация в територия под техен контрол. По това време политически партии не съществуват в Руската империя и отношението на самодържавния режим към тях е определено отрицателно. Подобно отношение властите имат и към дейността на комитетите „Единство“, което налага тяхното нелегално съществуване под прикритието на благотворителни общества.[25] Изразеното критично отношение към руската балканска политика и особено към новата българо-сръбска граница дава допълнителен аргу-

мент в тази посока. Най-вероятно Народната партия и други подобни образувания лягат в основата на т.нар. „българска етническа партия“, категорично спечелила изборите за първия състав на Областното събрание на Източна Румелия през октомври 1879 г., а по-късно и на румелийската Народна партия, въпреки че известна част от учредителите ѝ преминават към южнобългарските либерали.

БЕЛЕЖКИ:

[1] Цит. по *Стоянов, Ив.* Либералната партия в Княжество България, 1879–1886. С., 1989, с. 14.
[2] Duverger, M. Political Parties: Their Organisation and Activity in the Modern State. London, 1964.
[3] *Радев, С.* Строители на съвременна България. Т. 1. С., 1990, с. 73.
[4] *Тодоров, Г.* Временното руско управление в България 1877–1879. С., 1958, с. 215.
[5] *Владикин, Л.* История на Търновската конституция. С., 1994, с. 118.
[6] Дневниците на Учредителното събрание от 1879 г. С., 2004, с. 166 коментар.
[7] *Качеманов, Д.* Политическите партии /социален етюд/. С., 1899, с. 6.
[8] *Стоянов, Ив.* Цит. съч., 18–19.
[9] *Куманов, М.* Политически партии, организации и движения в България и техните лидери, 1879–1949. С., 1991, с. 6, 10–11.
[10] *Качеманов, Д.* Цит. съч., с. 3.
[11] Целокупна България, бр. 1, от 20 юни 1879 г., Независимост, бр. 1 от 27 август 1880 г.
[12] *Николова, В., Саздов, Д.* /съст./ Програми, програмни документи и устави на буржоазните партии в България, 1879 –1918. С., 1992, 3–32, 46–47.
[13] Пак там, с. 48.
[14] *Качеманов, Д.* Цит. съч., с. 13.
[15] *Ostrogorski, M.* Democracy and the Organization of Political Parties. Paris, 1902; *Mitchels, R.* Political Parties. A Sociological Study of the Oligarchical Tendencies of Modern Democracy. Kitchener, 2001.
[16] *Стателова, Ел.* Източна Румелия /1879–1885/: икономика, политика и култура. С., 1983, 174-197.
[17] Срв. Програми, програмни документи и устави …, с. 51, 64 и др.
[18] *Стателова, Ел., Грънчаров, Ст.* История на Нова България, 1878–1944. С., 1999, с. 15.
[19] Срв. имената с *Табаков, С.* Опит за история на град Сливен. Т. 2. С., 1986.
[20] БИА–НБКМ, ф. 112, оп. 1, а.е. 174, л. 1, 4.
[21] Пак там, л. 2, 5.
[22] Пак там, а.е. 171, л. 10–19.
[23] Пак там, а.е. 174, л. 12–20; *Богданов, Ив.* Светослав Миларов: Живот и творческа съдба. – Във: Литературни студии. С., 1966, с. 216; *Дойнов, Д.* Комитетите „Единство“: ролята и приносът им за Съединението, 1885. С., 1985, с. 173.
[24] БИА, ф. 112, а.е. 174, 21–25.
[25] *Дойнов, Д.* Кресненско-Разложкото въстание, 1878–1879. С., 1979, с. 29.

„ОКСИДЕНТ“ ЕКСПРЕС. ЖЕЛЕЗНИЦИТЕ И МОДЕРНИЗАЦИЯТА НА БАЛКАНИТЕ В БЪЛГАРСКАТА ИСТОРИОГРАФИЯ

Деяна Кръстева

Железниците вълнуват съзнанието на българина от самата си поява. Още в първия брой на първото българско списание – „Любословие“[1] Константин Фотинов се прехласва от техническото чудо – „махината“ или локомотива. И ако в първите години след появата на железните пътища на Балканите, те се разглеждат главно като символ на новото, западното и модерното, възраждането на България на политическата карта на Европа и началото на независимата ѝ вътрешна политика поставят и ново ударение върху въпроса за железниците и тяхната експлоатация. Проблемите с откупуването на изградените вече линии от компанията на Източните железници продължават до 1908 г. Успоредно с това, водена от стремежа към национално обединение, българската държава полага големи усилия да приобщи в политически, икономически и културен план останалите под чужда власт българи, като надежди в тази насока се възлагат и върху прокарването на свързващи железопътни линии.

Именно поради тези две обстоятелства железниците в българската историография почти винаги са разглеждани едностранчиво, изцяло под призмата на националния въпрос. Встрани от интереса на историците остава влиянието, което железниците като комуникационен канал оказват върху общественото развитие на България и Балканите.

От друга страна, един от основните символи, олицетворяващ срещата не само на България, но и на целия полуостров, с модерността, е именно влакът. Прочутият „Ориент експрес“ донася на Балканите не само нови разбирания за удобствата при пътуване, но и модните и културни влияния от Европа, обноските и привичките на западния модерен свят. През новопостроените балкански гари преминава един същински „оксидент“ експрес[2], разпростиращ своето влияние не само върху стопанския и политическия живот, но и върху ежедневието на самите балканци.

За съжаление, изследвания върху историята на балканските железници в българската историография почти отсъстват. Многобройни са текстовете, проследяващи развитието на железниците в България и железопътната политика на българската държава, но единствените слу-

чаи, в които се споменават и други балкански страни, са в контекста на свързването на железопътните линии. Сред малкото изключения са статиите на Александър Костов върху развитието на железниците в Сърбия и в Гърция.[3] В тях обаче той акцентира единствено върху вътрешно- и външнополитическото значение на постепенно изграждaната железопътна мрежа, като се спира и на някои икономически аспекти.

Въпросът за влиянието на железниците върху обществения живот, за значението им като комуникационен канал за навлизането на новото на Балканите остава встрани от интереса на модерната българска историография. Връзката между железниците и модернизацията може да бъде отчетена главно в документите от периода 1878–1912 г., когато това влияние е най-силно, както и в пресата и мемоарната литература.

Споменатато вече списание „Любословие“, например, разкрива не само удивлението от техническото съвършенство на новото средство за транспорт, но и нескрита възхита от самото усещане за движение с влака, „*една весела пречудност обладава ни, като се пързаляме по железата с такова по-силно от мезилджиските коне бързанье*“[4], а също и от „безопасността“, която той предлага: „*пътешествието по железния път е порядъчно, като пойде человек да ходи по него, начнува всегда от десната страна на пътя и следува по нея непременно, щото на тая страна никога не става срещуване*“.[5]

И ако този ранен отглас от въздействието на железниците върху съзнанието на българите звучи по детски наивно, не е така с по-късните писания на страниците на българските вестници.[6]

През 1888 г. в-к „Родолюбец“ разисква икономическото влияние от новопостроената линия Цариброд – София – Вакарел, която се разглеждала „*от почти цялото население като въвождането на една епоха в страната ни*“.[7] Според авторите на статията това се дължи главно на факта, че железниците ще свържат Балканите с по-богатите и напредничави страни в Европа и ще позволят не само по-лесното пътуване, но и „*да пренасяме с по-голяма леснотия и ефтиния произведенията от тези страни у нас и, може би, нашите там*“.[8] С копнежа на непознаването и желанието за принадлежност към това модерно европейско общество авторите пресмятат колко по-евтин и бърз би бил транспортът на стоки като френското бордо и „*стиската слама, която европейците са изработили на капела и я продават за 50 гроша*“[9] от всяка точка на Европа до българските пазари.

Също толкова колоритни картини от срещата на Балканите с железниците се пазят и в мемоарната литература. Спомените разказват

не само за появата на железниците и тяхното налагане като нещо обичайно в обществения живот, но служат и за съпоставка на времето преди тяхната поява и след.

Известно е първото впечатление на Константин Иречек от калните, криволичещи улици на София, в която пристига с файтон след близо четиридневно пътуване от Лом.[10] Само година по-късно той вече се шегува със страха на Каравелов[11] от железницата Вакарел – Цариброд, с която австрийците щели да пристигнат триумфално на софийската гара, да се отправят към финансовото министерство, да съберат касите и министъра и да конфискуват протоколите на Народното събрание.[12] Още осем години по-късно Иречек предрича, че скоро „*Балканският полуостров ще има железопътна мрежа, пред която остатъците на старата поезия от дългите със седмици пътувания на кола и кон ще се скрият в някои планински кътове*“.[13]

Спомените от периода разкриват също въздействието, което железниците оказват върху ежедневието на модернизиращите се Балкани. Неоспорим пример в тази насока е постепенната трансформация на железопътните станции в едно от основните места за социален контакт.

В София, Белград, Пловдив и много други малки и големи балкански градове разходката за развлечение все по-често завършва на гарата. Там балканци можели не само да демонстрират новите си дрехи и постепенно усвоявани европейски навици, но и да попият още от витаещия дух на новото, далечното, авантюристичното.

Петър Мирчев разказва, че дали поради липса на развлечения, или от нестихващо любопитство, все повече столичани отиват да посрещнат или изпратят някой влак. „*След това*“, си спомня той, „*те изпиваха по една бира в бюфета и се връщаха в града, като коментираха някой срамежлив знак за флирт от прозореца на влака, уви, вече скръцнал и бавно потеглил след третото поредно биене на камбанката*“.[14]

Любопитни са и спомените на Райна Костенцева за социалния живот на железопътните гари.[15] С немалко хумор тя разказва за своето едва не приключило трагично пътуване с „Ориент експрес“. В желанието си да демонстрира модерно поведение и освободеност, тя пали цигаре в компанията на двама господа, изчаквайки влакът да потегли. Недобре загасеният прахан обаче подпалва новата ú доставена от Европа чанта и заплашва да прерасне в пожар преди да е потушен от обезпокоения екипаж на влака. Неопитността в модерните навици, от една страна, и желанието за принадлежност към новото европейско общество, от друга, превръщат тази история в един миниатюрен сблъ-

сък на цивилизациите, за който не би могло да има по добра сцена от железопътната гара.

Многобройните спомени се допълват и от следата, която влиянието на железниците върху ежедневието на балканците оставя в изкуството и литературата. Христоматиен е примерът с разказа на Иван Вазов „Дядо Йоцо гледа“.[16] Публикувана през 1901 г., историята за слепия старец, „*моя умрял за живота и за света човек*“[17], който възкръсва само при ехтежа на влака и му се радва с детинска радост, е затрогваща и днес. За дядо Йоцо влакът е символ на нова България – „*един чудовищен крилат змей*“[18], който разглася „*силата, славата и напредъка на свободна България*“.[19]

Специфичен поглед дава и издаденият през 1894 г. пътепис на Алеко Константинов „До Чикаго и назад“, който в първите си страници представя типична картина от живота на софийската гара.[20] Тъй като отпътуването на главните герои съвпада със сватбено пътешествие, перонът е пълен до пръсване, а емоциите ескалират, след като изпращачите запяват „*Прощавай, сбогом, мила родино, ази отивам в страна далечна [...]*“.[21] Следват прощавания, целувки, пожелания и сред разразилата се еуфория към момента на отпътуване, авторът заключва *„а в тази минута до такава степен се слисах, щото твърде е възможно да съм се разцалувал с някой непознат, а да съм забравил да си взема сбогом от най-ближните си. Нейсе!“*.[22]

И ако в мемоарите и литературата се отделя, макар и косвено, внимание на модернизационните функции на железниците, на тяхното въздействие върху живота на Балканите, както вече бе изтъкнато, за повечето историци, разглеждащи тези въпроси, акцентът пада върху вътрешно и външнополитическото значение на железниците.

Елена Стателова проследява влиянието на външните фактори върху изграждането на железопътната мрежа в България.[23] Многобройни изследвания разглеждат цялостното развитие на железниците, като започват с прокарването и свързването на линиите и приключват с отчитането на икономическите показатели на действащите железници – километри изградена мрежа, процент пътуващи, цени на билетите и т.н.[24] Внимание е обърнато и на въпроса за откупуването на линиите, стопанисвани от компанията на Източните железници, като особен принос в изследването на този въпрос има Любен Беров със своите статии и монография.[25] За пръв път е обобщена и железопътната политика на България спрямо Македония в монографията на Ангел Джонев.[26]

Единични са обаче изследванията, които разглеждат въпроса за железниците под друг ракурс. Интересно изключение в тази посока е трудът на Иван Андреев „Железниците. Роля и значение“.[27]

Написано през 1935 г., въпросното изследване отчита ролята на железниците за развитието на градския живот, отбелязвайки, че „*в новите страни, които стъпват в културния живот, всяка сполучливо разположена гара крие в себе си зачатък на ново селище*“.[28] Така наречените от автора *„деца на железниците*“, а именно градовете Червен бряг, Каспичан, Горна Оряховица, Своге и др., възникват спонтанно от слабо заселени местности по протежение на ж.п. линия и се превръщат в значими центрове на производство и търговия, развиващи се с темпове, на които останалите встрани от ж.п. линията градове не могат да се надяват.

Изтъкнато е и влиянието, което железниците имат върху градоустройствените планове на съществуващите вече градове.[29] Постепенното оформяне на т.нар. „гарови“ квартали с течение на времето поставя първоначално издиганите в покрайнините ж.п. станции в пределите на града. Като пример е посочена столицата, която през 1888 г., когато е построена гара „София“, едва достига до Шарения мост, а само десетина-двайсет години по-късно отдавна е прехвърлила ж.п. линията и е прераснала в нови квартали, най-характерен сред които е „Надежда“.

Специално внимание е обърнато и на влиянието на железниците върху културното развитие на българското общество.[30] В случая то се търси в посока на по-лесните пътувания и излети с образователна цел, бързото и широко разпространение на печатни произведения, уеднаквяването на говори и облекла, като авторът стига дори до заключението, че именно „*под влиянието на железниците народните носии постепенно изчезват*“.[31]

Трябва да се отбележи, че Андреев също отделя внимание на политическото значение на железниците, макар и под малко по-различен ракурс – като силно средство за закрепване на централната власт, визирайки че „*както лесно се предават административните нареждания, така също, при ускорените средства за превоз, лесно се контролира тяхното изпълнение*“.[32]

Представената монография от 1935 г. акцентира върху различните аспекти на влиянието, което железниците като главен комуникационен канал оказват върху редица сфери от ежедневието на българите. Изследването на Андреев представя един комплексен поглед върху ролята и значението на железниците за следосвобожденска България,

но остава единичен пример, разглеждащ процесите, протичащи в обществото, като следствие на навлизането на железниците.

До известна степен внимание върху въпроса за връзката между железниците и модернизацията обръщат някои изследвания по икономическа история, но само като част от по-големия проблем за балканската индустриализация.[33]

Светлина върху модерните нововъведения в железопътното дело и архитектура хвърля и специализираната литература.

Излизащият от 1896 г. „Железопътен сборник“[34], например, проследява постепенното разширяване на гарите, навлизането на електрическото осветление, борбата със закъсненията на влаковете, които достигат все по-бързо и все по-далече. Обръща се специално внимание върху въпроси, свързани с превоза на болни по железниците, влиянието им върху развитието на минералните бани, инцидентите, съпътстващи железопътния превоз, и начините за предотвратяването им, дори върху правилата за хигиенизиране на влаковете и железопътните гари.

Сериозни специализирани дискусии се развихрят и по повод необходимостта от разширяване и модернизация на железопътните станции, които твърде скоро се оказват малки за осъществявания по българските железници трафик. Още през 1908 г. само двайсет години след създаването на гара „София“, са изготвени редица проекти, предлагащи разширяването ú, преместването ú в центъра на града и като цяло осъвременяването ú, с цел да отговаря на нарасналите изисквания за една модерна европейска гара.[35]

Едва в последните години въпросът за железниците като преносител на „модерността“ на Балканите започва да излиза на преден план в изследванията, проследяващи модернизационните процеси, протичащи на полуострова в периода 1878–1912 г. Текстовете на Добринка Парушева[36], Александър Костов[37], Румен Даскалов[38], Евгения Иванова[39] и др. отчитат значението на железниците за постепенното навлизане на “Европа” в Балканите.

Разнообразието от форми на влияние на железниците върху живота на традиционните балкански общества в периода 1878–1912 г. предоставя богато поле за бъдеща работа на българската историография.

Въпросът за формирането и динамичното развитие на селищата по протежение на железопътната линия е практически неизследван, с изключение на някои трудове на регионални историци.[40]

Влиянието на железниците върху социалната структура на балканските страни е друг напълно неразработен въпрос. Интересен под-

ход към тази тема би било изследване не само върху взаимовръзката между разширяването на железопътните мрежи и урбанизационните процеси на Балканите, но и върху заселването и начина на живот на чуждестранните инженери и строители, участващи в изграждането на балканските ж.п. линии.

Прякото въздействие, което железниците оказват върху градоустройствените планове, също е слабо разработван въпрос, главно в специализираната литература. Прокарването на линиите през градовете, издигането на ж.п. гарите и последвалото обособяване на т.нар. „гарови“ квартали обаче са събития с потенциал и за сериозни исторически изследвания, включително и поради факта, че са тясно обвързани с въпроса за отчуждаване на земи, който нееднократно е предизвиквал бурна полемика в балканските общества.

Посочените въпроси са само част от проблемите, оставащи все още в страни от интереса на българската историография. Единствено задълбочаването на наличните изследвания върху модернизационните процеси на Балканите и появата на нови трудове, акцентиращи върху специфичната роля на железниците би спомогнало за едно по-добро разбиране на въздействието на железниците върху балканските общества. Въздействие, което железниците – символът на прогреса на Викторианска Европа – оказват върху ежедневието на „новите“ европейци – малките балкански държави, отправили се по пътя на Модерното. Защото, ако перифразираме Киплинг[41], за Балканите именно появата на железниците е това, което превръща традиционните, разпокъсани и съперничещи си малки държави в част от цивилизацията – модерната западна цивилизация, която пристигнала в балканските градове ... с влак.

БЕЛЕЖКИ:

[1] Сп. „Любословие или Повсемесячно списание“. Смирна, април 1844, бр. 1, с. 7.

[2] Още преди първото си преминаване през Балканите „Ориент експрес“ е вече символ на западния модерен свят. В този смисъл, наименованието „Оксидент“ експрес се явява дори по-подходящо за самите балканци, които използвали влака, за да пътуват до задноевропейските страни, или като възможност да се докоснат до западноевропейските технически дотижения, култура и привички, но не и като средство да се доближат до Ориента.

[3] *Костов, Ал*. Железниците в Сърбия до Балканските войни. – Във: Юбилеен сборник – Изследвания в чест на 80-годишнината на проф. Кръстьо Манчев. С., 2006; *Костов, Ал.* Развитие на железниците в Гърция до 1912 г. – Във: Железопътен транспорт, 2004, бр. 7–8, 38–40; *Kostov, Al.* Les Balkans et le Réseau Ferroviaire

Européen avant 1914. – In: European Networks, 19th –20th centuries: New Approaches to the Formation of a Transnational Transport and Communications System, Proceedings Eleventh International Economic History Congress, Milan, September 1994, 93–103.
[4] Сп. „Любословие или Повсемесячно списание“. Смирна, април 1844, бр. 1, с. 8.
[5] Пак там.
[6] Трябва да се отбележи обаче, че именно в ранния период на изграждането на железниците не всички отзиви в българския печат са изцяло положителни. Повече за дебата върху българските железници Вж. Лилова, Д. Европа като колониален господар: дебатът за железниците във възрожденски печат, доклад на Интердисциплинарна научна конференция Оксидентализмът или (тенденциозните) „източни“ представи за „Запада“ – http://bulgc18.com/occidentalism/index.htm (20.10.2011).
[7] В. „Родолюбец“, год. I, бр. 2, София, 16 ноември 1888 г., с. 9.
[8] Пак там, с. 10.
[9] Пак там.
[10] *Иречек, К.* Български дневник. 30 октомврий 1879–26 октомврий 1884 г. Пловдив, 1930, 1–8.
[11] Петко Каравелов е министър-председател на България в периода 10 декември 1880 г.–9 май 1881 г., засегнат в дневника на Иречек.
[12] *Иречек, К.* Български дневник.. Пловдив, 1930, с. 43.
[13] *Иречек, К.* Княжество България. Негова повърхнина, природа, население, духовна култура, управление и новейша история. Част I – Българска държава. Пловдив, 1899, с. 268.
[14] Цит. по Георгиева, Б. Градските развлечения в миналото. С., 2006, с. 25.
[15] *Костенцева, Р.* Моят роден град София. С., 1979, с. 98.
[16] *Вазов, Ив.* Дядо Йоцо гледа. – В: Съчинения. Т. 2. С., 1964, 399–409.
[17] Пак там, с. 408.
[18] Пак там.
[19] Пак там.
[20] *Константинов, Ал.* До Чикаго и назад. С., 1963, 8–9.
[21] Пак там.
[22] Пак там.
[23] *Стателова, Е.* История на българската дипломация 1879–1913 г. С., 1994; *Стателова, Е.* Балканската политика на великите сили и железопътното строителство в България – Във: Великите сили и балканските взаимоотношения в края на XIX и началото на XX век. С., 1982.
[24] *Деянов, Д.* Железопътната мрежа в България 1866–1975. С., 2005; *Джалева, А., Костов, Е.* и др. История на железниците в България. С., 1997; Дойнов, *Н.* Железниците в България. Основни моменти от тяхното развитие и икономика. С., 1952; *Доросиев, И.* История на железниците. С., 1935.
[25] *Беров, Л.* Източните железници в България (1973–1908 г.). – ИПр 1959, 1; *Беров, Л.* Икономическото развитие на България през вековете. С., 1937.
[26] Джонев, *А.* Македония в железопътната политика на България (1878–1918 г.). Кюстендил, 2008.
[27] *Андреев, Ив.* Железниците. Роля и значение. С., 1935.
[28] Пак там, 81–86.
[29] Пак там, 77–80.

[30] Пак там, 109–111.
[31] Пак там, с. 110.
[32] Пак там, с. 105.
[33] *Яранов, А.* Стопанската политика на България (от 1878 до 1928 година). С., 1934; *Беров, Л.* Развитието на индустрията в България 1884–1947 г.. С. 1989; Протекционизъм и конкуренция на Балканите през XX век. С., 1989.
[34] Железопътен сборник. С., 1896–1913.
[35] *Илков, Й.* Железницата в София. С., 1908.
[36] *Парушева, Д.* Общество, технология и култура, или как Балканите се срещат с Модерното, доклад на Интердисциплинарна научна конференция „Наука, техника, модернизация“ – http://www.bulgc18.com/Science/Doby.htm (20 октомври 2011); *Parusheva, D.* Orient-Express, or About European Influences on Everyday Life in the Nineteenth Century Balkans. – In: New Europe College Regional Program Yearbook 2001–2002. Bucharest, 139–167.
[37] *Kostov, Al.* Technischer Fortschrit, Modernisierung und Öffentlichkeit in Bulgarien Ende des 19. Und Anfang des 20. Jahrhunderts. – In: Öffentlichkeit ohne Tradition. Bulgariens Aufbruch in die Moderne. Sounderdruck, 2003, 83–95.
[38] *Даскалов, Р.* Българското общество 1878–1939. Т. 2 Население. Общество. Култура. С., 2005, 186–197.
[39] *Иванова, Ев.* Балканите: съжителство на вековете. Изследване върху (не)състоянието на балканската модерност. С., 2005, 152–155.
[40] За гара Белово, вж. *Хрисчев, А.* Най-голямото в българските земи и единствено по рода си в Европа. – Гора, 1995, бр. 2, 18–19; За гара Саранбей, Вж. Христович, Ст. „Гара Саранбей“. Пзарджик, 2005.
[41] В двата си фантастични разказа „С нощната поща“ и „Есе за A.B.C.“, където действието се развива съответно през 2000 и 2065 година, Киплинг използва израза “Превозът е цивилизация“ (Transportation is civilization) като мото на Въздушния контролен борд, владеещ въздушното пространство и осигуряващ трафика на хора, стоки и идеии в далечното бъдеще. *Kipling, R.* With the Night Mail. A Story of 2000 A.D. – In: Actions and Reactions, New York, 1909; *Kipling, R.* As Easy as A.B.C. – In: Diversity of Creatures, New York, 1917.

РЕЦЕПЦИЯТА НА ОКТОМВРИЙСКАТА РЕВОЛЮЦИЯ И БОЛШЕВИЗМА В РУСИЯ И БЪЛГАРСКИЯ ЦЪРКОВЕН ДИСКУРС В НАЧАЛОТО НА 20-ТЕ ГОДИНИ НА XX ВЕК

Цветомира Антонова

Темата за Октомврийската революция и болшевизма в българския църковен дискурс в началото на 20-те години на XX в. е непозната, непроучвана и до известна степен маргинална към доминиращата историографска парадигма у нас.[1] Същевременно тя съдържа изследователски потенциал, свързан с възможността да се дебатира и преосмисли големия наратив за Великата октомврийска социалистическа революция, видян през оптиката на църковната рефлексия. Основание за подобен подход ми дава съществуващият в българската историческа колегия консенсус относно необходимостта от преразглеждане и деидеологизация на новата и най-новата ни история.[2] Подобно проучване се налага и от факта, че въпросът за българо-руските църковни отношения в периода между двете световни войни все още не е намерил своето място в изследователското поле на българската историография. Затова то е част от усилията за нов прочит на църковната история, която не може да се разглежда еднозначно, но в нея се крие заряд от истини, чието подценяване води до обедняване на историческото познание и на културно-политическата рефлексия за миналото.

Болшевишката революция в Русия от есента на 1917 г. е едно от знаковите антилиберални и антидемократични събития в европейската история на XX в., което коренно променя традиционния политически ландшафт и води до появата на първата тоталитарна държава в света. Специфична особеност на утвърдилия се на власт след края на Първата световна война болшевишки режим[3] е неговата крайна религиозна нетърпимост и антицърковност, проявили се в безпрецедентния опит за подчиняване на религиозните институции чрез тяхното преследване и унищожение. Руската православна църква (РПЦ) е първата църква в света, която опитно познава и понася пряката конфронтация, гонения и физическо изтребление от страна на болшевиките и фактите за нейната мъченическа съдба през 20-те и 30-те години на XX век постоянно присъстват на страниците на българския църковен печат и в множество официални решения и документи на Св. Синод от това време.

Целта на настоящата статия е да представи опит за концептуализация на съществуващия емпиричен масив от публикации в църковния печат и протоколите на Св. Синод на Българската православна църква (БПЦ) и да реконструира определени форми на рецепция, възприятие и съждение в българския църковен дискурс, отнасящи към болшевизма и болшевишката революция в Русия. Наред с журналистическите материали, авторски текстове, синодални послания, молебени за „спасяването на Русия от болшевишката напаст“ и панихиди „за новомъчениците на Руската църква“, трябва да се имат предвид и църковните грижи за руската бяла емиграция[4]: организирането на безплатни кухни и подсигуряването на подслон за бездомните руски бежанци, събирането на финансови средства за бедните руски деца, инвалиди и вдовици.

Откриването, изследването и систематизирането на рецепционните факти позволява да се формулира тезата, че в периода (1919–1922) за българските църковни среди антиболшевизмът се превръща в маркер на църковност и принадлежност към европейския кръг от хуманни ценности. Православните архиереи и представителите на православната интелигенция у нас „много пъти и по много начини“ – чрез молебени, проповеди, специални текстове и писма, недвусмислено изразяват църковната си и гражданска позиция срещу политическия екстремизъм в Русия и опита да се разрушат вековните нравствени устои на обществото с маргинализирането на християнството като източник на светската етика, вдъхновител на цивилизацията и коректив на социалните и политически отношения. В този смисъл, в рамките на настоящата статия ще бъдат поставени за разглеждане следните въпроси: какво знае Българската православна църква за преследването на религията и мъченическия подвиг на руските духовници след идването на болшевиките на власт? Кои са главните личности, теми и сюжети, свързани с болшевишката революция и последвалите революционни промени в Русия, които присъстват на страниците на църковния печат? Какви са информационните и комуникативни канали, по които достигат сведения за случващото се в Русия? Как църковните автори – архиереи, журналисти, свещеници – се отнасят към събитията в Русия след Октомври 1917 г. и към действията на Третия интернационал? Как реагират българските църковни лидери, какви са конкретните прояви на тяхната църковна и обществена позиция?

Руските революции през 1917 г. – Февруарската, „Църковната“ и Болшевишката революция – на страниците на българския църковен печат

Първите сведения за революционните сътресения в Русия се появяват на 26 май 1917 г. в рубриката „Мнения и отзиви“ под заглавието „Из живота на руската църква при новия режим“[5] на страниците на официоза на Българската православна църква – „Църковен вестник“.[6] Материалът е преведен и компилиран от два броя на руския вестник „Новое время“ от 17 и 18 март 1917 г. и в него се прави обзор на динамичните промени, настъпили в руското общество след Февруарската революция и абдикацията на руския монарх Николай II (1868–1918): „Днес Русия не е нито конституционна монархия, нито република; каква ще бъде бъдещата форма на управление в Русия, това още не се знае, то ще зависи преди всичко от състава на бъдещото Учредително народно събрание, а може би от още много други обстоятелства, които сега мъчно могат да се предвидят. А до това време Русия ще се намира в едно преходно състояние, управлявана от сегашното временно правителство.“[7]

Неопределеността и преходното състояние, в което се намира държавата, се отразяват върху Руската православна църква. Редакторът на „Църковен вестник“ – Данаил Ласков превежда откъси от петербургския ежедневник „Новое время“ и московския ежедневник „Русское слово“, за да запознае читателите с политиката на временното правителство по църковния въпрос. На 4 (17) март 1917 г. се провежда „първото тържествено заседание на руския св. Синод при новия държавен строй“. На заседанието присъстват Киевският митрополит Владимир и новият синоден обер-прокурор, депутатът от Държавната Дума Владимир Николаевич Лвов. Новият обер-прокурор изразява своята дълбока радост, че с премахването на самодържавието в Русия Св. Синод ще получи възможност да ръководи църковния живот независимо от всякакво влияние на светската власт. Силно впечатление на присъстващите прави предложението на обер-прокурора „да се изнесе из заседателната зала на Св. Синод царското кресло като емблема на съборения *цезаропапизъм“*. На следващото заседание на Св. Синод на Руската православна църква, проведено на 6 (19) март 1917 г., се обсъжда отстраняването от църковните молитви и песнопения на името на царя и царския дом. В ектениите вместо името на царя и царския дом се споменава „правителството на богохранимата руска държава“

(„*О правительстве богохранимой державе Россиской“).* Руският Св. Синод излиза със специално обръщение, в което благославя „станалата по воля Божия промяна на държавния строй“ и призова руския православен народ да подкрепи Временното правителство и да защити родината от врага в продължаващата война.[8]

В следващия брой на „Църковен вестник „сведенията за живота на руската църква при новия режим“ продължават с информация за „първия конфликт на руския Св. Синод с временното правителство и новия обер-прокурор“.[9] Редакторът Данаил Ласков цитира „Руское слово“ от 28 март 1917 г. за възникналия на 7 (20) март 1917 г. конфликт между новия синоден обер-прокурор В. Н. Львов и шестима архиепископи, членове на Св. Синод. По тяхно настояване Руският Св. Синод отхвърля като неканонично вмешателството на новия обер-прокурор в църковното управление. Неговото еднолично намерение да наложи проект за църковни реформи се осъжда като опит за запазване на отречената царска традиция за намеса във вътрешноцърковните дела. Руският Св. Синод изисква от Временното правителство да се отхвърли практиката за назначаване на синодалния състав от правителството или царя по предложение на обер-прокурора, а да бъде избиран от духовенството. В Държавната дума се провежда обсъждане на принципните начала, по които трябва да се организира бъдещия Поместен събор на Руската църква. Участващите в Думата свещеници-депутати изявяват желанието си той да бъде свикан преди Учредителното събрание и в изборите за членове на събора да участват всички пълнолетни православни християни. На финала на този материал се съобщава, че за помощник на синодния обер-прокурор е назначен проф. А. В. Карташев, председател на религиозно-философското общество в Петроград и бивш преподавател в Петроградската духовна академия.[10]

Февруарската революция от 1917 г. и последвалата абдикация на руския цар Николай II дават възможност да се свика Всеруски поместен събор и да се възстанови след 200 години „синодална власт“ – Московската патриаршия. Тази промяна се интерпретира от някои историци като „църковна революция“. Откриването и протичането на Поместния Събор в Москва от 15 (28) август 1917 г. до 7 (20) септември 1918 г. съвпада хронологически с политическата ескалация и революционни преобразувания в Русия. На 28 октомври (10 ноември) 1917 г. Съборът приема принципно решение за възстановяване на Московската патриаршия и редовно свикване на събори като висш орган на църковната

власт.[11] На 5 (18) ноември, с жребий, митрополит Тихон Белавин[12] е избран за Московски и Всеруски Патриарх. На 21 ноември (4 декември) 1917 г. в кремълския храм „Успение на Пресвета Богородица“ се извършва интронизацията на новия патриарх. Така се слага край на синодалния етап в развитието на РПЦ, но започва най-трагичният период в нейната история, продължил повече от 70 години.

В разгара на дейността на Събора на 25 октомври (7 ноември) 1917 г. в Петроград е извършен държавен преврат, в резултат на който изпълнителната власт преминава в ръцете на Съветите на работническите и войнишки депутати. Съставено е поредното временно правителство, наречено Съвет на народните комисари (Совнарком), оглавено от Владимир Илич Ленин. Едва дошли на власт, болшевиките започват политика на борба срещу Църквата.[13]

Болшевишкият режим по своите фундаментални принципи е режим на войнстващия, агресивен атеизъм. Той не се задоволява с неутралното разделение на църквата от държавата, а с всички преки и косвени средства се стреми да разруши организирания църковен живот и да унищожи всяка религиозна вяра. Според статистиката на сътрудниците на Свято-Тихоновския държавен университет, в края на периода 1917–1919 г. са репресирани 20 хиляди свещеници и миряни, от които 15 хиляди са разстреляни, а от 564 участници във Всеруския поместен събор – 171 са репресирани, 75 убити (45 от тях са канонизирани за светци).[14] Руският историк Михаил Шкаровски изтъква като основна причина за безсмислената жестокост към църквата до 1922 г. засилването на левите военно-комунистически настроения в партийните и съветски среди, породени от надеждата за близкото разрастване на световна пролетарска революция. Ранните привърженици на световната революция се опитват колкото може по-бързо да разрушат „бастионите на реакцията и контрареволюцията“ в Русия, един от които за тях е религията.[15] Интензивните гонения срещу Руската църква се легитимират на базата на марксистката идеологическа предпоставка за религията като надстройка на експлоататорското общество, която трябва да изчезне с неговото разрушение. До 1922 г. антирелигиозните действия в Русия имат по-скоро спонтанен и неорганизиран характер. Целенасочената партийна политика за унищожаване на православната църква започва от 1922 г., преминава през няколко етапа и достига своята кулминация през 1937 г., когато в изпълнение на „безбожната петилетка“ се провежда реален „щурм към небесата“, включващ разрушавнето на видимите църковни

структури и физическото изтребление на духовенството с цел да се изчисти съветското общество от всякакъв религиозен мироглед.[16]

С оглед на поставената задача в настоящето изследване - да се види каква е църковната рецепция на болшевишката революция от 1917 г. и болшевишката идеология и практика, трябва да се отбележи първоначалното неутрално отношение, което предизвиква в българските църковни среди провъзгласения от болшевиките „Декрет за мира“ от 26 октомври (8 ноември) 1917 г. Първото съобщение за извършената политическа промяна в Русия е свързано с преустановяване на бойните действия по всички фронтове и започване на преговори за примирие.[17] Възниква надеждата, че войната ще завърши по-скоро и с благоприятен край за България във връзка с подписания на 15 декември 1917 г. в Брест-Литовск договор за примирие от пълномощните представители на руското главно командване, от една страна, и главните командвания на България, Германия, Австро-Унгария и Турция, от друга.[18]

След временното затишие, наложено от сложната геополитическа ситуация, загубата на войната и последвалата национална катастрофа в България, на страниците на църковния печат през 1919–1922 г. се наблюдава количествен пик в броя на публикуваните текстове, посветени на проведения Всеруски поместен събор (1917–1918)[19], на личността на руския патриарх Тихон[20] и на различни аспекти на провежданите от болшевиките антицърковни действия[21]. Въпросът за каноничността и устройството на Всеруския поместен събор се оказва в центъра на оживено обществено обсъждане поради предстоящото провеждане на Втория църковно-народен събор (1921–1922) в България и конфликта между правителството на БЗНС и Св. Синод на БПЦ.[22] Засиленият интерес към темата за организирането, протичането и „демократизма“ на Всеруския поместен събор се провокира от проведените беседи в библиотеката на Славянското дружество от Руския религиозно-философски кръжок през есента на 1920 г. В беседите и споделените спомени на участвалите в това църковно-историческо събитие се изтъква участието и ролята на миряните във Всеруския поместен събор и се акцентира върху „големия религиозен подем“, настанал с възстановяването на Патриаршията, „благодарение на който Руската църква устоява на връхлетелите я тежки изпитания и кървави гонения“.[23]

Като източници на политическо и идейно влияние за формирането на антиболшевишкия църковен дискурс трябва да се имат предвид и неформалните връзки, личната комуникация между руските имигранти (архиереи, професори, богослови, свещеници, миряни) и местното

обкръжение, както и богатото интелектуално наследство, което оставят в новите общества.[24] През 1920 г. градусът на богословския и интелектуален живот в София се повишва със създаването на Руския религиозно-философски кръжок, провеждащ всяка седмица семинари в библиотеката на Славянското дружество. Темите на изнесените доклади от знаменитите руски учени, както и оживените дискусии, които провокират, се отразяват в подробни репортажи на страниците на „Църковен вестник“ в рубриката „Обзор на нашия духовно-обществен живот. Сказки и събрания.“ Сред прочутите имена на богословската наука, участвали в Руския религиозно-философски кръжок и работили в София в началото на 20-те години на XX век, са проф. Михаил Поснов, проф. Александър Рождественски, проф. прот. Георги Шавелски, проф. П. М. Богоевски, Георги Флоровски и др. Руските професори-богослови създават своеобразен комуникативен мост, чрез който се разпространяват не само богословски знания, но и политически новини за случващото се в Русия. Те пишат и публикуват не само в руските, но и в местните издания, в които пресъздават личния си опит от преживяването на революционния катаклизъм.

Гоненията на болшевиките срещу Руската православна църква – мъченически сюжети, църковни послания и молебени за спасение

Появата на списание „Народен страж“. Руските емигранти, бягащи от ужасите на Гражданската война (1918–1920), правят публично достояние зловещата информация за случващото се в Русия, но често достоверните факти за реално случилите се събития, които разказват, са облечени в обилна митологична обвивка. Това е обяснимо, като се имат предвид патоса и драматизма на катастрофалнаната ситуация, в която се намират, както и настъпилото политическо ожесточение. Като илюстрация може да се посочи текста на белоемигранта Вячеслав Зейн в сп. „Народен страж“, в който се описва смъртта на трима руски епископи: на Амвросий Сарапулски „извадили очите, отрязали ушите, изскубали брадата и полужив го вързали за опашката на един кон“, Андроник Пермски бил „жив заровен в гроба“, а Тихон Воронежски бил „сварен в котел, а духовенството било заставяно да яде от супата, приготвена от тялото на мъченика“[25]. Въпреки преекспонирането в този текст на сцените с насилие и публична гавра с телата на епископите, което не отговаря на истината, тяхното убийство от страна на болшевиките е исторически факт и тези епископи са канонизирани за свещеномъченици на Руската православна църква.

Опасността от разпространяването на болшевишката революция на територията на България провокира активната проповедническа и гражданска позиция сред българското духовенство. През 1919 г. новоучредената БКП (т.с.)[26] активно пропагандира своята борба за създаване на социалистическа съветска република в България чрез разрушаването на капиталистическата държава от революционния пролетариат. Вече съществуващата болшевишка Русия въплъщава идеала и дава модела на желаната промяна за българските комунисти, от там идват и материалните средства. БКП (т.с.) популяризира чрез многобройна брошурна литература революционните дела и успехите на Съветска Русия – издадени са в многохиляден тираж „Конституцията на Руската социалистическа федеративна съветска република и програмата на Руската комунистическа партия (б).[27] През 1919 г. Васил Коларов издава брошурата „Болшевишка Русия“, посветена на „успехите и революционното творчество“ на руските работници и селяни.[28] За да се противодейства на опасността от разпространение на комунистическите идеи с благословението на Св. Синод на БПЦ през 1919 г. започва издаването на полумесечното списание „Народен страж“ с гл. редактор Иван Снегаров. „Народен страж“ е специален мисионерски орган за „борба с безверието, безчестието и безправието“[29], който от името на православната интелигенция, „поставяйки се над политическите партии с научна обективност и строга безпристраност си поставя за цел да разяснява църковно-обществените явления и да сочи правилния път на обществения развой“.[30] Стремежът е читателите да бъдат убедени в приложимостта на християнското нравствено учение в живота, като се изтъкват християнската гледна точка по главните политически и обществени въпроси и се разясняват истинските основи на разколебаната след войната вяра в Бога.[31] В почти всеки брой на „Народен страж“ се публикуват статии, засягащи идеите на болшевизма и комунизма, интерпретирани от църковна православна гледна точка, като се акцентира на страданията и мъченичеството на руския народ под властта на болшевиките.[32]

Влиянието на църковните послания и личността на Московския и Всеруски патриарх Тихон върху българския църковен дискурс: Обръщението към Съвета на „народните“ комисари от 1918 г. За формирането на църковния антиболшевишки дискурс в България важна роля изиграва влиянието на личността и посланията на Московския и Всеруски патриарх Тихон. По повод първата годишнина от Октомврийската революция и идването на власт на болшеви-

киte патриарх Тихон издава специално послание[33] на 25 октомври (7 ноември) 1918 г. За първи път патриархът се обръща не към православния народ, а директно към правителството – Съвета на „народните“ комисари (Совнарком), като поставя в оригинала на посланието кавички на народни. Това е не само най-политически ангажираното, но и най-антиболшевишки формулирано послание на патриарха. В него се дава изчерпателна по своето историческо съдържание оценка на болшевишкия режим, съчетана с духовно прозрение за цялата му политика и страшни перспективи, откриващи се пред страната при неговото съхраняване.[34]

Текстът на *Обръщението към Съвета на „народните“ комисари* се тиражира и разпространява в България през 1920 г. Това послание и анализът на Октомврийската революция, направени от патриарх Тихон, са инкорпорирани и почти дословно цитирани в статията „Социализмът от гледище на християнството и църквите“ на протоиерей Михаил Химитлийски[35], която излиза в три поредни броя на списание „Народен страж“. Във връзка с беседите, които провежда този свещеник в храм „Св. Неделя“ на тема „Социализмът и комунизмът от християнска гледна точка“ се стига до дебат между „Работнически вестник“ и „Народен страж“. „Работнически вестник“ (бр. 187 от 1920 г.) атакува свещеника Михаил Химитлийски с обвинението, че с подобни проповеди служи на капитала и се домогва до църковна кариера. Отговорът на редактора на сп. „Народен страж“ Евтим Спространов е, че всички църковни служители и пастири трябва да последват примера на този свещеник и да запознават пасомите си с „учението на Христос за социалната правда и обществения живот, как се разрешават от евангелска гледна точка социалните въпроси, вълнуващи народите.“[36]

Обръщението към Съвета на „народните“ комисари е парадигматично послание по отношение на болшевишката власт, използвано като модел в по-сетнешните послания на БПЦ и Руската православна задгранична църква (РПЗЦ), и като цяло е едно от най-изобличителните, преки и недвусмислени изказвания на свещеноначалник на РПЦ срещу властта. Своеобразна рамка на посланието е цитатът на евангелските думи „Който вдига меч, от меч загива“ (Мат. 26, 52), поставен в началото и в края на текста. Патриарх Тихон подлага на анализ лозунгите и обещанията на болшевишката партия преди революцията и ги съпоставя с действителността година по-късно, където отново с евангелски цитат разкрива перверзния механизъм на лъжата. Той изразява възмущението си от намеренията да се отбележи тържествено

първата година от революцията, донесла реки от кръв и нещастия на руския народ, критикува подписването на Брестките мирен договор, предупреждава за подмяната на нравствените ценности, извършена от болшевиките[37]:

„Реките от пролятата кръв на нашите братя, безжалостно убити по вашия призив, викат към небето и ни принуждават да ви кажем ***горчивото слово на истината*** (К.м.) Когато завзехте властта и призовавахте народа да ви се довери, какви обещания му дадохте и как ги изпълнявате? Наистина, вие му ***дадохте*** [на народа] ***камък, вместо хляб и змия вместо риба" (Мат. 7, 9–10).*** (к.м. –Ц.А.). На народа, изнурен от кръвопролитната война, обещахте да дадете „мир без анексии и контрибуции". От какви завоевания се отказахте вие, които доведохте Русия до **позорен мир**, унизителните условия на който даже не се осмелихте да обнародвате в пълнота. Вместо анексии и контрибуции, ***нашата велика родина е завоювана, умалена, разчленени в отплата за наложения й данък вие тайно изнасяте за Германия не от вас натрупано злато.*** (к.м. – Ц.А.)

[...] Отказахте се да защитавате родината от външни врагове, а в същото време непрекъснато събирате войски. Против кого ще ги поведете? ***Вие разделихте целия народ на враждуващи помежду си лагери и го хвърлихте в небивало по жестокостта си братоубийство. Христовата любов открито заменихте с ненавист и изкуствено разгоряхте класовата вражда***."[38] (к.м – Ц.А.)

Патриарх Тихон описва чудовищното разорение на страната, гладът, болестите, студа и посочва, че причината за тях е безбожната власт В посланието си той достига до изобличаване същността на новия политически режим на болшевиките, които пропагандират построяването на земен рай, но само за избраната достойна класа, всички останали класи се демонизират и унищожават. Налагат своята идеология и преследват религията, изискват безпрекословна вяра към своята партия, унищожават свободния печат, разрушават църквите, затварят манастирите. Ужасното време на болшевишкото владичество трудно ще се заличи от народната душа, в която „Божият образ е помрачен и се е запечатал образа на звяра":

Никой не се чувства в безопасност. Всички живеят под постоянния страх от обиски, грабежи, арести, разстрели. Залавяте стотици беззащитни хора, гниещи цели месеци в затворите, наказвате със смърт дори без вашия опростен съд. ***Убивате напълно невинни хора, взети в качеството им на „заложници", убивате епископи, свещеници, мона-***

си и монахини с измисленото обвинение, че разпалват контрареволюция. (к.м) Лишавате православните от тяхното последно предсмъртно утешение – Св. Тайни (в см. на Св. Причастие – б. м. - Ц.А.), а телата на убитите не давате на родните за християнско погребение. [...]

За вас е недостатъчно това, че ***обагрихте ръцете на руския народ с братска кръв***, но прикривайки се под различни названия „ ***контрибуции", „реквизиции", „национализации" вие го тласнахте към открит и безсрамен грабеж*** (к.м). По ваше внушение се разграбват земи, фабрики, заводи, къщи, животни, пари, мебели, вещи, дрехи. Отначало под името „буржоа" ограбихте състоятелните хора, после под името „кулаци" ограбихте по-заможните и трудолюбиви селяни, умножавайки по този начин нищите, макар и вие да не разбирате, че с разорението на голямото множество отделни граждани се унищожава народното богатство и се разорява цялата страна.[39]

Замъглихте съвестта на невежия народ с възможността безнаказано да граби, заглушихте в него съзнанието за грях, (к.м.) но под каквито и наименования да се прикриват злодеянията – убийството, насилието и грабежа си остават тежки и въпиещи за отмъщение грехове. Обещахте свобода, но вашата свобода е насочена към ниските страсти на тълпата, в безнаказаността на убийствата и грабежите. Всички прояви на истинската, гражданска, както и висшата духовна свобода се потъпкват безпощадно от вас [...][40].

В посланието отчетливо се формулира един от най-важните изводи на Православната църква към протичащите исторически събития – болшевиките не само разрушават държавността и икономиката на страната, но те разрушават душата на народа, която е дълбоко вкоренена върху религиозните ценности. В този смисъл може да се разбере упрека на патриарха към болшевишката власт, която в новите социално-политически условия заменя базисните човешки ценности с техните своеобразни антиподи. Вместо „не кради" – „експроприирай" или „граби награбеното", заповедта „не убивай" – отстъпва място на класовата борба. В името на победата на световната пролетарска революция като главно нравствено задължение на руския народ се внушава физическото унищожение на традиционни слоеве от руското общество – дворянство, офицерство, интелигенция, индустриалци, търговци, казачество, духовенство.

Необходимо е обаче да се отбележи, че патриарх Тихон отказва да благослови Бялото движение, за да не се въвлече Църквата в политически борби. След преживения арест и натиск от болшевиките

през есента на 1918 г. той достига до убеждението, че протичащата в страната гражданска война, независимо от характера на политическите лозунги и лични възгледи на едните или другите участници в нея, представлява огромна духовна и национална трагедия за целия руски народ и Православната църква няма нравствено право да застава на страната на който и да е от враждуващите лагери. За последната си среща с поставения под домашен арест от болшевишката власт патриарх Тихон на 2 декември 1918 г. разказва неговият състудент от Петербургската духовна академия проф. Александър Рождественски. На страниците на Църковен вестник в края на 1921 г. и началото на 1922 г. проф. Рождественски представя подробен биографичен разказ и прави колоритен духовен портрет на патриарх Тихон.[41]

Кампанията за изземване на църковните ценности, възникването на обновленческия разкол в Руската църква и Посланието на патриарх Тихон от 1922 г. Новата политика на болшевишката власт за подчиняване на Руската православна църква от 1922 г. чрез ограбване на църковните ценности, арести и разстрели на духовници, създаване на обновленчески разкол и изправяне на патриарх Тихон пред революционен съд е актуално отразена в „Църковен вестник“[42]. Тези сведения се потвърждават от руските историци, които след отварянето на архивите през 90-те години на XX в. публикуваха документите на Политбюро[43], съдържащи множество докладни записки и директиви на Ленин, Троцки, Ярославски и др. за организирането на т.нар. обновленчески разкол в Руската православна църква, довел до възникването на неканоничната, но лоялна пред властта Жива църква и до явлението „църковен болшевизъм“.

Официозът на БПЦ „Църковен вестник“ и списанието „Народен страж“ нямат свои кореспонденти в Русия. Информацията на страниците на църковния печат за ключовите събития в тази страна (от края на 1922 г. – СССР) се добива предимно от външни източници: новини и коментари, достигнали от руския (съветски) печат, сведения в чуждия печат, данни от международни организации и др. Църковните журналисти коректно посочват източниците си и понякога се опитват да четат между редовете и да съпоставят достигналите сведения, за да разкрият максимално истината. Като пример може да се посочи брой 15 на „Църковен вестник“ от 10 юни 1922 г., в който първите четири страници са посветени на патриарх Тихон.[44] На цялата първа страница е дадена неговата фотография. На втора страница в текст със заглавие „Нов изповедник“ са описани редакторските затруднения при отсява-

нето на истината за възникването на обновленческия разкол и новината за „отстраняването от ръководството на Руската църква на патриарх Тихон“, поради „тенденциозността“ и „лъжливостта“ на болшевишката преса, която е единствения източник за новини. В заключението на този текст се изказва категоричната увереност, „че Бог няма да остави своя избраник патриарх Тихон в неговия изповеднически подвиг“, че Руската църква няма да попадне в „лукавите примки на своите на врагове“ и че „за това се моли Св. Българска църква и целия православен български народ“[45]. Особен интерес представляват трета и четвърта страница от този брой, защото църковният редактор с инициалите А. Е е публикувал откъс от протичащия съдебен процес по делото за изземването на църковните ценности. За свидетел на този „московски процес“ е призован патриарх Тихон, заради издаденото от него църковно послание, в което действията на болшевиките за разграбването на църковната утвар са осъдени като „светотатство“.[46] Целият текст на патриаршеското послание за „изземването на църковните ценности“ и разясняване на конкретните църковни действия за подпомагане на бедстващите от глада в Поволжието, е публикуван след две седмици на страниците на „Църковен вестник“.[47] Освен за съдържанието на това послание болшевишките власти обвиняват патриарх Тихон и заради благословията му за провеждането на Първия задграничен събор в Сремски Карловци през 1921 г., на който задграничните архиереи издигат политически послания до европейските народи.

Първият задграничен събор в гр. Сремски Каловци от 1921 г. и неговото отражение в българския църковен печат

През 1921–1922 г. се появяват и зачестяват официалните сведения от писма, обръщения и послания изпращани на Св. Синод на БПЦ от архиереите на Руската православна задгранична църква. По това време Балканите се превръщат в един от центровете на руската църковна емиграция, тъй като на територията на Кралството на сърби, хървати и словенци (Югославия от 1929 г. до 1941 г.) действат Св. Синод и главните органи на управление на Руската православна задгранична църква, ръководеща духовния живот на руската диаспора.[48]

Ако на територията на СССР през 20-те и 30-те години се оказва невъзможно свикването на събори с участието на епископи, клирици и миряни[49], то зад граница в средите на руската църковна емиграция съборната традиция получава своеобразно продължение.[50] Между 8 (21)

ноември – 20 ноември (3 декември) 1921 г. в гр. Сремски Карловци под председателството на Митрополит Антоний Храповицки се провежда Първият задграничен църковен събор, на който присъстват 24 епископи, 72 клирици и 67 миряни, пристигнали от Сърбия, България, Германия, Гърция, Испания, Италия, Франция, Швейцария и други страни, сред които има представители на армията и флота.[51]

По покана на руското висше църковно управление[52] на откриването на Събора като представител на Българската православна църква присъства Маркианополският епископ Стефан.[53] Той произнася приветствие от името на Св. Синод на Българската православна църква, изпълнено с „горещо благопожелание за умиротворяването и процъфтяването на обуреваемата Руска православна църква“ и за успешната работа на Събора. В приветствието се дават уверения за „живия интерес и братолюбие“, с които Българската църква следи случващото се в „многострадалната Руска православна църква“ и за полагането на особени грижи за „братята бежанци руси“. Сърдечността и красноречието на българския представител впечатляват участниците в събора[54]. На следващия ден – 10 (23) ноември, се прочита от митрополит Антоний Храповицки „ответно послание“ от членовете на Събора до българския Св. Синод. Митрополит Антоний благодари за неуморните грижи към руските бежанци.[55] Заради обструкциите на сръбските власти епископ Стефан преждевременно напуска Събора, но през краткия си престой успява да обсъди въпроса за каноническото устройството на руската църковна община в България и някои проблеми, свързани с руските бежанци. В Сремски Карловци остава неизяснен обаче въпросът за евхаристийното общение между БПЦ и архиереите на РПЗЦ. Наред с чисто църковните и институционални въпроси, които решава Първият задграничен събор на РПЗЦ, като най-висша институция на емигрантското общество, той остава в историята с политическите си послания и намерения. Едно от тези послания от името на Руския задграничен църковен събор – „***Посланието към правителствата на страните, участващи в Генуезката конференция“,*** предизвиква най-силен обществен резонанс. Неговият текст със съкращения и прибавен редакционен коментар е публикуван през месец юни 1922 г. в 17 брой на „Църковен вестник“.[56]

Посланието към Международната конференция в Генуа от 1922 г. Появата на *Посланието към Международната конференция в Генуа* може да се обясни с промяната в международната обстановка в началото на 1922 г. Страните победили в Първата световна война,

налагат в международните отношения нови правила. Те виждат икономическото възстановяване на Европа с участието на Германия и Съветска Русия и така се стига до идеята за свикване през април 1922 г. на международна конференция по икономическите и финансови въпроси в Генуа, на която да присъстват и тези две страни. Същевременно началото на 1922 г. се свързва с приготовленията на генерал Врангел за десант срещу Съветска Русия и поради това Църковното послание от февруари 1922 г. към Международната конференция в Генуа може да се тълкува като призив за организиране на кръстоносен поход срещу болшевизма, за оказване на натиск върху европейските държави да не признават болшевишката власт.

На страниците на „Църковен вестник“ съдържанието на това емоционално и въздействащо послание е предадено чрез преразказ, цитати и редакционен коментар през юни 1922 г., след края на конференцията в Генуа.[57] От публикацията става ясно, че сред държавите, които ще участват в конференцията в Генуа няма да има представители на двестамилионна Русия, а ще се включат нейните „поробители“, които са „чужденци – евреи, латиши и китайци“. Болшевиките са сравнени с „хуните“, защото като чужди завоеватели са избили стотици хиляди, „а сега морят с глад и студ милиони руснаци“. Руският народ е „смазан“, „тероризиран“ и лишен от възможност да изрази своя глас пред „просветена Европа“. С тази задача се заема Задграничният църковен събор. Като легитимен изразител на становището на руската емиграция той се обръща към Международната конференция с молба за спасение на „рицарски саможертвения“ руски народ, и с предупреждение, че ако се признае за пълноправна болшевишката власт, то една след друга във всички държави ще започнат болшевишки преврати. В посланието като заплаха се припомнят думите на Достоевски „дори революцията да започне в Русия, нейното истинско гнездо ще бъде Европа“ и се отправя призив към „народите на Европа и света“ да помогнат за освобождението на руския народ, „попаднал в ръцете на световни злодеи“.[58]

Публичен резонанс и литургичен ангажимент сред българските църковни среди. Българската православна църква не остава безучастна към тези призиви. В следващия брой на „Църковен вестник“ – бр. 18 от 1 юли 1922 г., е публикувано решението на Св. Синод на БПЦ да се внесат в ектениите на литургията специални молитви за „угнетения руския народ и неговата Православна църква“.[59] Текстът на тези молитви в оригинал е на църковнославянски език, но за по-

голяма прегледност и яснота ги представям в превод на български. На ектенията „*С мир на Господа да се помолим*“, след молитвата за плаващите, се добавя: „Да се помолим Господ да спаси страдащата руска страна от съществуващите глад и разруха, от всякакви раздори и разстройства. А също да избави Бог светата Руска църква от всякакви беди, зли обстоятелства и горчива печал. Да ѝ даде Господ мир и укрепление, да се помолим“.

На ектенията „*Да издигнем сърцата си*“ се добавя: „Със силата на Твоята благост избави и спаси страдащата руска страна от всяка напаст и не оставяй нейната свята църква да бедства и да се смалява нейното паство, но запази наследството си и скоро изпрати своята помощ и застъпничество свише. С болка и сърдечна печал Те молим, избавителю, Боже на всяка утеха, чуй ни и помилуй“. „Погледни с благосърдечност, Господи, към сегашните злочестия, беди и скърби на твоите верни руски люде и със всесилната си десница ги запази от зли обстоятелства, укрепи и утвърди в православната вяра и ги запази от заплахите на безбожни човеци и еретици.“[60]

Поради достигащите сведения за присъди и разстрели на православни духовници и поредния арест на патриарх Тихон през 1923 г. българският Св. Синод се обръща с призив до Обществото на народите, Съюза за приятелство чрез църквите и българското правителство, за да облекчат тежката участ на Руската православна църква и да спасят от явна гибел патриарха-мъченик.[61]

Заключение

В заключение може да се каже, че българската църковна общност през разглеждания период (началото на 20-те години на XX) има съзнание за опасността от утвърждаващия се на международната политическа сцена болшевизъм и заплахата, която той представлява за устоите на българската духовна идентичност и държавност. Тази заплаха не се разглежда изолирано, а като част от една глобална заплаха за фундаменталните устои на човечеството, чиито традиционни ценности се подменят чрез своите антиподи. Чрез най-активните свои клирици, православна интелигенция и с активното сътрудничество на руската емиграция в България Българската църква разяснява и изобличава тази историческа подмяна, опитва се да предупреди българското общество за идващата злина, като заздрави неговото църковно съзнание. Последващите години потвърждават тази тенденция – през 30-те годи-

ни на XX в. сталинизмът провежда мащабен проект на социално конструиране, включващ разрушавнето на видимите църковни структури и физическото изтребление на духовенството. На болшевизма, разкриващ истинското си лице на терор и репресии, Църквата в България противопоставя, според синодалните послания, „своето най-силно оръжие – молитвата“.[62] По решение на Св. Синод на БПЦ в цялата страна по време на Великия пост се отслужват панихиди за пострадалите и гонените за Христовата вяра в Русия, молебени за спасение, а на литургиите се споменават жертвите на терора.[63] През 20-те и 30-те години на XX век християнската политологична мисъл у нас достига до дълбините в изобличаване на новите форми на политическо зло и разкрива наличието на собствен хуманен ресурс за съпротива срещу тоталитаризма. Познаването на този автентичен ресурс може да ни даде херменевтичния ключ за осмисляне на църковната история в периода между двете световни войни и да допринесе за нейното изваждане от мрака на историографската забрава. И още нещо – през XXI в. става все по-наложителна необходимостта от анамнезис – Българската православна църква да си припомни какво знае, да си припомни собственото минало, за да излезе от днешното си състояние на амнезия, амнистираща престъпленията на комунизма.

БЕЛЕЖКИ:

[1] Революционните събития от 1917 г. в Русия и тяхното отражение върху българския политически и обществен живот като цяло са недостатъчно проучени от българските изследователи поради идеологическата тенденциозност и едностранчивостта на марксисткия интерпретационен модел преди 1989 г. и наложените конюнктурни ограничения в тематичния спектър в годините на прехода. Като цяло в българската историография най-многобройни са изследванията за влиянието на Октомврийската революция (възхвалявана като социалистическа) за болшевизирането на БРСДП (т.с.), провеждането на Войнишкото въстание и управлението на БЗНС. Вж: *Христов, Хр.* Октомврийската революция и партията на тесните социалисти. – Ново време, 1957, № 8, 36–48; *Боев, П.* Към въпроса за влиянието на Великата октомврийска революция върху БРСДП (т.с.) и отношението на тесните социалисти към Октомври и болшевиките в периода 1917–1919. – Известия на института по история на БКП. Т. 18. С., Издателство на БКП, 1968, 57–103; *Колева, Т.* Великата октомврийска социалистическа революция и развитието на Българската комунистическа партия по пътя на ленинизма. – Във: Великият Октомври и социалистическите революции в Централна и Югоизточна Европа. София: Издателство на Българска академия на науките, 1980, 29–41; *Хаджиниколов, В.* Въздействието на съветския пример върху революционния процес в България (1917–1944). – Във: Великият Октомври и соци-

алистическите революции в Централна и Югоизточна Европа. С., Издателство на Българска академия на науките, 1980, 42–56; *Христов, Хр.* Великата октомврийска социалистическа революция и БЗНС. – Във: Великият Октомври и Българският земеделски народен съюз. С., Издателство на БЗНС, 1978, 17–28; *Хаджиниколов, В.* Революционният дух на Октомври и Българският земеделски народен съюз (1917–1944). – Във: Великият октомври и Българският земеделски народен съюз, Сборник под редакцията и съставителството на Любен Божков и Стоян Нинов. С., Издателство на БЗНС, 1978, 29–40; *Хаджиниколов, В.* Великата октомврийска социалистическа революция и Българският земеделски народен съюз. Октомври и България. Отгласи и влияния 1917-1944. С., Партиздат, 1987, 60–75; *Ревякина, Л.* БЗНС и Съветска Русия 1917–1923, С., 1981; Влиянието на Руската революция от 1917 г върху българската армия и Войнишкото въстание от 1918 г, се разглежда в статията на В. Карановски. Вж. *Карановски, В.* Влиянието на Февруарската и Великата октомврийска социалистическа революция в Русия върху българската армия. – Известия на военноисторическото научно дружество. Т. III. С., 1967, 3–29; За отношението на буржоазните партии и буржоазния печат в България към избухването и развитието на руската революция през 1917 г. Вж. *Хаджиниколов, В.* Буржоазните и дребнобуржоазните партии и Октомврийската революция. – Във: Октомврийската революция и българо-съветската дружба. С., 1967, 67–81; За отношението на буржоазните и дребнобуржоазните партии в България към Октомврийската революция. – Във: Октомври и нашата съвременност, София, 1968, с. 117-127; Отношението на буржоазните и дребнобуржоазните партии в България към Октомврийската революция. – Във: Октомври и България. Отгласи и влияния. 1917–1944. С., Партиздат, 1987, 76–92; *Христов. Хр.* Великата октомврийска социалистическа революция и българския периодичен печат. – Известия на института по история на БКП. Т. 47, 1982, 151–193; *Танев, Т.* Българският буржоазен и дребнобуржоазен печат за Февруарската буржоазно-демократическа, Великата октомврийска социалистическа революция и първите мероприятия на съветската власт (1917–1919). – Във: Годишник на катедрите по научен комунизъм и история на БКП. Г. II (VII). кн. 1–2. С., Издателство „Наука и изкуство“, 1968, 55–100; *Маринова. М.* Руската революция и политическите сили на българската буржоазия 1917. С., Университетско издателство „Стопанство“, 2007.

[2] За разлика от Античността и Средновековието следоосвободенското ни минало (в междувоенния и социалистическия период) е най-силно „замърсено“ от идеологически наслоения и интерпретирано изопачено в услуга на политическите задачи, поставяни от комунистическата партия. Вж. *Колева. Д., Еленков. И.* Промените в българската историческа наука след 1989 г: очертания и граници. – Във: Балканският XIX век. Други прочити. Съставител и научен редактор Диана Мишкова. С., ЦАИ, Рива, 2006, с. 54.

[3] Болшевизмът е вариант на марксизма, свързан с болшевишката партия, създадена от В. И. Ленин през 1903 г. в резултат от разделението вътре в Руската социалдемократическа работническа партия. Болшевизмът изтъква значението на здраво сплотената „авангардна“ партия, чрез която ще бъде насадено революционното съзнание у пролетариата. Съветски комунизъм и болшевизъм се използват като синоними. Вж. Енциклопедия на политическата мисъл – Блекуел (справочник), Състав. Дейвид Милър и др. С., ЦИД, 1997, с. 51, 516–520; През март 1918 г. на VII си конгрес РСДРП (болшевики) приема ново име: Руска комунистическа партия (болшевики) – РКП (б),

което според Ленин изразява тяхната революционна победа с установяване на диктатура на пролетариата в Русия и същевременно посочва крайната цел – създаване на комунистическото общество. Седем години по-късно, на XIV конгрес, партията се преименува на Всесъюзна комунистическа партия (болшевики) – ВКП (б). Допълнението „болшевики“ е изоставено на XIX конгрес през 1952 г., когато партията се преименува на Комунистическа партия на Съветския съюз (КПСС). Вж. История на Комунистическата партия на Съветския съюз. С., Издателство на БКП, 1963, с. 362, 526, 832.

[4] Радикалната политическа промяна в Русия през октомври 1917 г., последвалото противопоставяне, ескалирало в Гражданска война (1918–1920), и поражението на Бялата армия през ноември 1920 г. принуждават над 2 000 000 души да напуснат пределите на страната. Руските емигранти се заселват в Европа и по света, като част от тях се установяват на територията на България. Поради липсата на точна статистика броят на руските емигранти, дошли в България до 1922 г., се изчислява приблизително около 35 000 души. Вж.: *Кьосева, Цв.* България и руската емиграция 20-те-50-те години на XX в. С., IMIR, 2002. <http://www.imir-bg.org/imir/books/Ruskata%20emigracia1.pdf> 17. 01. 2011 г.

[5] Вж: Из живота на руската църква при новия режим. – Църковен вестник, год. XVIII, 26 май 1917, бр. 21, 163–165.

[6] Официалният печатен орган на Св. Синод на БПЦ – „Църковен вестник“ започва да излиза от 7 април 1900 г. като седмичник в тираж 2 500 бр. В периода между двете световни войни главни редактори на „Църковен вестник“ са протопрезвитер д-р Стефан Цанков (1920); Данаил Т. Ласков (1921); митрополит Неофит Видински (1922–1926); Любозар Чолаков (1926–1927); проф. Иван Снегаров (1928–1931); проф. Димитър В. Дюлгеров (1931–1934); Траянополски епископ Антим Шивачев (след това Ловчански митрополит) (1936–1937); Христо Ст. Попов (1938–1944).

[7] Пак там, с. 164.

[8] Пак там. с. 165.

[9] Д. Л. (Данаил Ласков). Из живота на руската църква при новия режим. (Продължение от брой 21). – Църковен вестник. София. 2 юни 1917, год. XVIII, бр. 22, 173–174.

[10] Пак там.

[11] Вж. *Иванова, З.* Съдбата на Руската православна църква при съветската власт. – Във: Българската православна църква – традиции и настояще. Съст. Людмила Зидарова, Павел Павлов. С., Издателска къща „Гутенберг“, 2009, 173–187, 176; В краткия времеви отрязък от 15 (28) август 1917 г. до 7 (20) септември 1918 г. се провеждат три сесии на Събора и се взимат изключително важни решения: въвеждат се устави за нова съборна структура на цялата Църква, основани на началата на широка инициативност и изборност – от Патриарха до самоуправляващите се енории. Съборът възстановява практиката за редовно свикване на Поместни събори, състоящи се не само от архиереи, но и от всички категории на църковния народ. Без това обновление на Руската православна църква би било значително по-сложно да преживее агресията на атеистичната държава. Вж. *Шкаровский, М.* Русская православная церков в XX веке. Вече, Лепта. Москва, 2010 с. 71.

[12] Московският и Всеруски патриарх Тихон Белавин (светско име Василий Иванович Белавин, 1865–1925) е роден в семейството на селски свещеник в Торопецки уезд, Псковска губерния. Завършва Петербургската духовна академия (1888), преподава в Псковската духовна семинария и Казанската духовна академия. Приема монашески

сан през 1891 г., а през 1897 г. е хиротонисан за Люблински епископ. От 1898 г. в продължение на 10 години ръководи Православната църква в Америка като Алеутски и Аляскински епископ. След това е назначен за Ярославски архиепископ и Виленски архиепископ (1913). На 23 юни 1917 г. е избран за Московски митрополит. На 5 (18) ноември 1917 г. е избран за патриарх на Руската православна църква. В периода 1918–1923 г. неколкократно е арестуван от болшевишката власт, окончателно излиза от арест през юни 1923 г. Умира на 25 март (7 април) 1925 г. Канонизиран е за светец от Руската православна църква през 1989 г.

[13] За първите декрети и действия на болшевишкото правителство срещу Руската църква по-подробно вж: *Иванова, З.* Съдбата на Руската православна църква при съветската власт. – Във: Българската православна църква – традиции и настояще, с. 177, 178, 179.

[14] Вж. *Шкаровский, М.* Русская Православная Церковь ..., с. 83.

[15] Пак там. с. 84.

[16] По-подробно вж. *Слезин, А. А.* Антирелигиозные праздники 1920-х гг. – Вопросы истории, 2010, бр. 12, 82–91; *Курляндский, И. А.* 1937 год: власть не от Бога. – Вопросы истории, 2009, бр. 10, 14–34; *Фирсов, С. Л.* Была ли безбожная петилетка. <http://religion.ng.ru/printed/history/2002-10-30/7_ussr.html> 23. 06. 2011 г.

[17] Вж. Църковен вестник. С., 15 декември 1917, год. XVIII, бр. 50, с. 399.

[18] Вж. Църковен вестник. С., год. XVIII, 22 декември 1917, бр. 51, с. 407.

[19] *Рождественский, А.* Спомени за Руския църковен събор от 1917–1918. – Църковен вестник. С., 25 септ. 1920, год. XXI, бр. 20, 3–6; *Шавелский, Г.* Всерусийския църковен събор. Спомени на участник. – Църковен вестник. С., 16 октомври 1920, год. XXI, бр. 23, 4–6; *Шавелский, Г.* Всерусийския църковен събор. 2 част. – Църковен вестник, София, 30 октомври 1920, год. XXI, бр. 25, 4–5; *Георгиев, Ив.* За Московския църковен събор и във връзка с него за най-близките задачи на руската църква. – Църковен вестник. С., 30 октомври 1920, год. XXI, бр. 25, 11–14; *Рождественский, А.* По въпроса за Руския църковен събор. – Църковен вестник. С., 1920, год. XXI, бр. 28, 3–4; *Калнев, К.* Как стана свикването на Всерусийския църковен събор и каква беше неговата организация. Превод от руски архим. Методий. – Църковен вестник. С., 25 декември 1920, год. XXI, бр. 34–35, 4–6; *Калнев, К.* Как стана свикването на Всерусийския църковен събор ..., 2 част. – Църковен вестник, София, 29 януари 1921, год. XXI, бр. 41, 3–5.

[20] Вж: *Рождественский, А.* Московският патриарх Тихон (Спомен). – Църковен вестник. С., 11 февруари 1922, год. XXII, бр. 45, 4–5; *Рождественский, А.* Московският патриарх Тихон. (Спомен – 2 и 3 част). – Църковен вестник, София, 25 февруари 1922, год. XXII, бр. 46–47, 4–5, *Рождественский. А.* Московският патриарх Тихон (Спомен – 4 част). – Църковен вестник. С., 4 март 1922, год. XXIII, бр. 1, 3–5. Руският патриарх Тихон, осъден от болшевиките на 3 години заточение. – Църковен вестник. С., 10 юни 1922, год. XXIII, бр. 15, с. 1; **А. Е.**, Подробности от разпитването на патриарх Тихон. – Църковен вестник. С., 10 юни 1922, год. XXIII, бр. 15, 3–4.

[21] *Рождественский, А.* Руската църква към 1921 г. – Църковен Вестник. С., 6 юли 1921, год. XXII, бр. 19–20, 4–6; *Рождественский, А.* Руската църква към 1921 г., 2 част. – Църковен Вестник, София, 6 юли 1921, год. XXII, бр. 21–22, 4–6; *Попов, Хр.* Отчаян вик на руските майки. – Църковен Вестник. С., 17 септември 1921, год. XXII, бр. 23–24, 2–3; Религиозното движение в Съветска Русия. – Църковен Вестник. С., 17

септември 1921, год. XXII, бр. 23–24, с. 7–8; Църковната схизма в Русия. – Църковен вестник, София, 1 юли 1922, год. XXIII, бр. 18, 1–2; Моление за руската православна църква и православния руски народ. – Църковен вестник. С., 1 юли 1922, год. XXIII, бр. 18, 6–7; Ярославски митрополит Агафангел. Руската църква. – Църковен вестник. С., 28 октомври 1922, год. XXIII, бр. 26, 4–5.

[22] Архимандрит д-р Ефтимий. Руският църковен събор и българският правителствен събор. – Църковен вестник, София, 4 декември 1920, год. XXI , бр. 30, 2–4;

[23] Вж. *Рождественский, А.* Спомени за Руския църковен събор от 1917–1918. – Църковен вестник, София, 25 септ. 1920, год. XXI, бр. 20, 3–6

[24] По-детайлно темата за влиянието на руските емигранти белогвардейци в българския научен и религиозен живот е разгледана от Лиана Гълъбова. Вж: *Гълъбова, Л.* Към въпроса за руското научно и духовно присъствие в българската академична и църковна общност от началото на 20-те години на XX в. – Във: Клио, Сборник в чест на 65-годишнината на ст. н.с. Милен Куманов. С., Фондация „Арете-Фол“, 2008, 547–572.

[25] Вж. *Зейн, В.* Болшевишко гонене на Православната църква. – Народен страж. Год. II, март 1920, кн. 4, с. 12.

[26] В програмната декларация на БКП (т.с.), приета на Първия конгрес през май 1919 г. се заявяват новите цели, отразени в промяната на името на партията. Названието Българска работническа социалдемократическа партия (т.с.) се изоставя като теоретически неправилно, защото предполага разширение на буржоазната демокрация, срещу която революционният пролетариат се бори. „Не буржоазната демокрация, а диктатурата на пролетариата води към победата на социализма. Предвид това и следвайки братските революционни партии в Русия, Германия, Унгария и др., БРСДП (т.с.) се преименува на Българска комунистическа партия – секция на Комунистическия интернационал. Вж. Програмна декларация на БКП (т.с.), приета на Първия конгрес на БКП“ (т.с.). – Коминтернът и България (март 1919–септември 1944), Документи. Съставители: Л. Ревякина, Л. Стоянов, В. Милачков, Р. Гришина, Н. Лебедева. Т. I. С., Главно управление на архивите, 2005, 40–43.

[27] *Хаджиниколов, В.* Революционното въздействие на съветския пример върху нашата страна (1917–1934). – Във: Октомври и България. Отгласи и влияния. 1917–1944. С., Партиздат, 1987, 93–144, 102.

[28] Вж. *Цанев. П.* Издаването на социалистическата книга през легалния период на БКП 1885–1923. Историко-библиографски преглед. С., 1962, 256–317.

[29] Вж. *Езеров, И.* (псевдоним на Иван Снегаров). Пастирство и народ. (Вместо програма). – Народен страж. 1 февруари 1919, год. I, кн. 1, 2–4, с. 4.

[30] Вж. *Езеров. И.* Първата годишнина на сп. „Народен страж“. – Народен страж, София, 15 ноември 1919, год. I, кн. 20, 1–3.

[31] Пак там, с. 2.

[32] Вж. Болшевишка опасност. – Народен страж. 1 февруари 1919, год. I, кн. 1, с. 14; *Езеров, И.* Социализъм и християнство. – Народен страж, год. I, кн. 5, 2–4, кн. 6, 1–3; *Езеров, И.* Погрешни общественостопански идеи на социализма. – Народен страж, 1 май 1919, год. I , кн. 7, 1–3, кн. 8, 1–4; *Адамов, Б.* Интелигенция и народ. – Народен страж, 1 май 1919, год. I, кн. 7, 5–6; Празникът на труда в София. – Народен страж, 1 май 1919, год. I, кн. 7, с. 15; *Спространов, Е.* Що е комунизъм. – Народен страж, 15 юни 1919, год. 1, кн. 10, 3–5; На кой Господ се кланят болшевиките. – Народен страж, 15 юли 1919, год. I, кн. 12, с. 14; *Пеев, Ив.* Свещеник. Социализъм и религия.

– Народен страж, 15 август 1919, год. I, кн. 14, 4–6, кн. 15, 2–4, кн. 16, 2–4 и др.

[33] Акты святейшего Тихона, Патриарха Московского и всея России, позднейшие документы и переписка о каноническом преемстве высшей церковной власти, 1917–1943 гг. Сборник. Сост. М.Е. Губонин. Москва: Изд-во Православнаго Свято-Тихоновского Богословского института, 1994, стр. 149, 150, 151.

[34] *Митрофанов, Г.* Русская Православная Церковь и основные этапы антибольшевистского движения (1917–1945 гг.) <http://www.russian-church.de/muc/konferenz/detail.php?nr=51&kategorie=konferenz>, 7. 03. 2011.

[35] *Химитлийски, М. протойерей.* Социализмът от гледище на християнството и църквата. – Народен страж, год. II, 1920, кн. 4, 4–6, кн. 5 и 6, 6–7, кн. 8, 6–9;

[36] *Спространов. Е.* Църква и политика. – Народен страж, год. II, април 1920, кн. 5–6, 13–14.

[37] *Андреев, А.* Руската православна църква и съветската власт (първата половина на XX век), Велико Търново: Gaberoff – ЕООД, 2001, с. 66; Вж. *Химитлийски, М. протойерей.* Социализмът от гледище на християнството и църквата. -. Народен страж, год. II, 1920, кн. 8, с.(6-9), с. 8, 9.

[38] Поради ключовото значение на *Обръщението към Съвета на „народните“ комисари* на патриарх Тихон представям фрагментите от този текст в осъвременен превод от руски език, който е сверен с превода на протоирей М. Химитлийски и изданието на това послание на руски език от РПЗЦ през 1923 г. Сравни: *Химитлийски, М, протойерей.* Социализмът от гледище на християнството и църквата. – Народен страж, год. II, 1920, кн. 8, 6–9, 8, 9; Нашь русский православный патриарх. Белград: Русское православное братство св. Крест в королевстве С. Х. С., 1923, с. 14, 15, 16, 17.

[39] *Химитлийски, М. протойерей.* Социализмът от гледище на християнството и църквата. – Народен страж, год. II, 1920, кн. 8, 6–9, 8.

[40] Пак там, с. 9.

[41] Вж. *Рождественский, А.* Московският патриарх Тихон (Спомен). – Църковен вестник. С., 11 февруари 1922, год. XXII, бр. 45, 4–5; *Рождественский, А.* Московският патриарх Тихон. (Спомен – 2 и 3 част). – Църковен вестник, София, 25 февруари 1922, год. XXII, бр. 46–47, 4–5; *Рождественский. А.* Московският патриарх Тихон (Спомен – 4 част). – Църковен вестник. С., 4 март 1922, год. XXIII, бр. 1., 3–5.

[42] Вж. Болшевишки насилия върху Руската църква. – Църковен вестник, София, 10 юни 1922, год. XXIII, бр. 12–13, с. 14 и Патриарх Тихон на съд. – Църковен вестник. С., 10 юни 1922, год. XXIII, бр. 12–13, с. 14.

[43] По-подробно за решенията на болшевишките лидери начело с Ленин да унищожат православната църква използвайки като претекст глада в Поволжието и посланията на Първия задграничен църковен събор вж. Архивы Кремля: В 2 кн. Политбюро и церковь 1922–1925 гг. (подгот. Покровский Н.Н., Петров С.Г.). Новосибирск, Издательство „Сибирский хронограф“ (РОССПЭН), 1997 и Покровский, Н. Политбюро и Церковь. 1922–1923. Три архивных дела. – Новый Мир, бр. 8, 1994, 186–213.

[44] Руският патриарх Тихон, осъден от болшевиките на 3 години заточение. – Църковен вестник. С., 10 юни 1922, год. XXIII, бр. 15, с. 1; Нов изповедник. – Църковен вестник. С., 10 юни 1922, год. XXIII, бр. 15, с. 2, **А. Е.,** Подробности от разпитването на патриарх Тихон. – Църковен вестник. С., 10 юни 1922, год. XXIII, бр. 15, 3–4.

[45] Нов изповедник. – Църковен вестник. С., 10 юни 1922, год. XXIII, бр. 15, с. 2

[46] Сравни: **А. Е.,** Подробности от разпитването на патриарх Тихон. – Църковен вест-

ник. С., 10 юни 1922, год. XXIII, бр. 15, 3–4 и Акты святейшего Тихона, Патриарха Московского и всея России, позднейшие документы и переписка о каноническом преемстве высшей церковной власти, 1917–1943 гг. Сборник. (Сост. М.Е. Губонин). М., 1994, 195–212.

[47] *Смирений Тихон, Патриарх Московски и на цяла Русия.* Послание на патриарх Тихон до всички верни чада на Руската православна църква. – Църковен вестник. С., 24 юни 1922, год. XXIII, бр. 17, с. 4 Сравни с: Акты святейшего Тихона, Патриарха Московского и всея России ..., 188–190.

[48] *Јовановић, М.* Руска православна загранична црква у Југославији током двадесетих и тридесетих година 20 века. – Във: Српска теологја у двадесетом веку, истраживачки проблеми и резултати, кн. 3, Београд: Православни богословски факултет, 2008, 160–178, 162.

[49] Съборът е висшия орган на църковната власт – законодателна, административна, съдебна и контролна.

[50] *Шкаровски, М.* Цит. съч., с. 116.

[51] *Зернов, Н.* Юрисдикционные споры в русской Церкви эмиграции и I всезарубежный собор в Карловцах в 1921 году. – Вестник Русского Християнского Движения, № 114 (1974), 119–148.

[52] В протокол № 98 от заседанието на Св. Синод в намален състав от 16 ноември (3 ноември ст. ст.) 1921 г. в § 14 е разгледано писмо № 6 / вх.№ 11642/1921 на Лубенския епископ Серафим (Соболев), управляващ руската православна община в България, в което е изпратен препис на поканата на руското висше църковно управление до всички православни автокефални църкви да изпратят свои представители на задграничното събрание (събор) на руската църква. Св. Синод решава да изпрати в Сремски Карловци епископ Стефан с инструкция да постави въпроса за каноническата практика в отношенията между БПЦ и руската църква. Тъй като по страничен път Св. Синод е уведомен, че Лубенският епископ Серафим, който представлява руските бежанци в България, не разполага с достатъчно средства за участие в Събора, Св. Синод на БПЦ му отпуска 3000 лв., за да може да участва, тъй като така ще бъде полезен за каузата на Българската православна църква за по-близкото й общуване с Руската православна църква. Вж. ЦИАИ, ф. 2, оп. 1, а.е. 40, л. 369–370 (*Из протоколната книга на Св. Синод 1921*, протокол № 69) и ЦДА, ф. 791к. оп. 1, а.е. 33.

[53] Епископ Стефан (от 1922 до 1945 г. софийски митрополит) е един от ключовите актьори на църковната и политическа сцена през междувоенния период. Още в началото на 1920 г. като архимандрит той оглавява новосъздадения Руско-български културно-благотворителен комитет имащ за цел да оказва разнородна помощ на пристигащите руснаци: подсигуряването им с храна, дрехи, жилища, образование за руските деца и т.н. В дипломатическите и правителствени среди са известни славянофилските и русофилски чувства на епископ Стефан, както и неуморната му дейност за подпомагане на бедните руски деца и възрастни емигранти, което води до назначаването му през юни 1921 г. за национален комисар към Върховния комисариат на ОН по въпросите за руските бежанци, а съгласно министерско постановление № 367 от 30 ноември 1921 г. на МВнРИ е определен за председател на новоучредения Комитет за проблемите на руските бежанци. Вж: *Кьосева, Цв.* Епископ Стефан и руските бежанци в България. - Минало, № 2, 2000, 44–54, 49.

[54] *Зернов, Н.* Цит. съч., с. 130.

[55] Вж. ЦИАИ, ф. 2, оп. 1. а.е. 40, л. 398, 399, 400, 401, 402, 403, 404. (Из протоколната книга на Св. Синод 1921 г, протокол № 107 от заседанието на Св. Синод от 28 ноември (15 ноември) 1921г.); Руският задграничен събор в Карловец. – Църковен вестник. С., год. XXII, бр. 35, 3 декември1921, 1–2.

[56] Вж. Послание от Руския задграничен църковен събор до световната конференция в Генуа. – Църковен вестник, София, год. XXIII, бр. 17, 24 юни 1922, с. 6. Сравни с: Послание Мировой Конференции от имени Русскаго Всезаграничнаго Церковнаго Собора. – Във: Деяния Русского Всезаграничного Церковного Собора, состоявшагося 8–20 ноября (21 ноября–3 декабря) 1921 в Сремских Карловцах в Королевстве С.Х. и С., Сремски Карловци, 1922, 151–156.

[57] Вж. Послание от Руския задграничен църковен събор до световната конференция в Генуа. – Църковен вестник, София, год. XXIII, бр. 17, 24 юни 1922, с. 6.

[58] Пак там.

[59] Вж. Църковен Вестник. С., 1 юли 1922 г., год. XXIII, бр. 18, 6–7.

[60] Пак там.

[61] *Снегаров, И.* Отношенията между Българската църква и другите православни църкви след провъзгласяването на схизмата. (по отпечатък от "Църковен архив", годишно безплатно приложение към седмичното издание „Църковен Вестник", книга III–V, София – печатница „П. Глушков" – 1929) <http://pravoslavie.domainbg.com/03/snegarov/snegarov_shizmata.html> 23. 03. 2011 г.

[62] Вж. Окръжно № 1722/22 февруари 1930 г. на Св. Синод на БПЦ до Епархийските началства в Царството за отслужване на молебен и панихида за пострадалите и гонените за Христовата вяра в Русия. – Църковен вестник. С., 22 февруари 1930, бр. 8, с. 96.

[63] Моление за страдашите братя руси и Св. Руска православна църква. – Църковен вестник. С., 22 февруари 1930, бр. 8, 96–97.

ВЪЗГЛЕДИТЕ НА ПРОФЕСОР СТЕФАН КИРОВ ЗА КОНСТИТУЦИОННОТО УСТРОЙСТВО НА БЪЛГАРСКАТА ДЪРЖАВА

Венета Хинковска

В контекста на извършения преврат от 19 май 1934 г. и установяване на управлението на кабинетите на Кимон Георгиев и генерал Пенчо Златев, Търновската конституция е фактически суспендирана, а традиционният конституционно-парламентарен режим е премахнат. Това поставя на дневен ред сред политическия елит в страната конституционния въпрос, предизвикващ множество дебати и спорове. Така се стига до ситуацията, в която управляващите подготвят свой конституционен проект в два варианта, а забранените политически партии постепенно се обединяват около идеята за възстановяване на конституционното управление в страната и нуждата от промени в основния закон.

На преден план в разразилите се дебати по този въпрос се дискутират темите за взаимодействието между законодателната, изпълнителната и съдебната власт, участието на народа в управлението на страната и гражданските му права и свободи, както и структурата и правомощията на Народното събрание и функциите на държавния глава.

Сред множеството конституционни проекти изпъкват два основни – този на професор Стефан Баламезов от Демократическата партия, в който в консервативен дух детайлно е разработено устройството на държавата, но все пак издържано в духа на парламентарната демокрация, и проектът на професор Стефан Киров, представител на Радикалната партия. В него професорът застъпва идеите на радикалите за народния суверенитет и неограничените от изпълнителната власт граждански права и някои свои лични виждания, като това за корпоративния парламент. Именно върху проекта на проф. Киров ще се спрем в настоящата работа.

Проектът съдържа 58 члена, обособени в 7 раздела, някои от които в повече от една части, и „обяснение“, имащо характера на мотиви. По своята структура текстът е ориентиран към описание на институциите на трите власти, местното самоуправление, правата и задълженията на българските граждани и някои „особени разпоредби“.

Кой обаче е авторът на проекта? Стефан Абаджиев Киров[1] е роден на 12 (24) август 1861 г. в Стара Загора. Средното си образование

получава в Robert College (Цариград) през 1855 г. Следва социални науки в Женева (от 1886 до 1888 г.). По-късно следва обща философия и държавни науки в Лайпциг (от 1889 до 1892 г.), както и право и административни науки в Брюксел. Там получава и научните си степени *Docteur és Sciences politiques et administratives* и *Docteur en droit* на Брюкселския университет през 1897 година. След това дълги години е преподавател по конституционно право в Софийския университет „Свети Климент Охридски“. Декан е на Юридическия факултет през 1900–1901, 1909–1910, 1911–1912 и 1925–1926 г. и Ректор на Университета през 1906–1907 и 1912–1913 година. От 1907 г. е действителен член на Българското книжовно дружество, днес Българска академия на науките. Умира през 1948 г. в София.

Сред основните трудове на професор Стефан Киров се открояват *„Кратък курс по общо държавно право“, „Българско конституционно право“*, *„Правата на българските граждани“*.[2] Наред с това публикува и множество академични студии и статии по конституционноправни и други въпроси в списанията *„Мисъл“, „Гражданин“, „Демократ“, „Демократически преглед“, „Списание на Юридическото дружество“ и др.*

В своите студии по конституционно право, посветени на характера и принципите на властта в България, както и в споменатия вече проект за конституция, професор Киров нееднократно разглежда проблемите за структурата и формата на управление в страната, както и съотношението между властите и институциите. Според него върховната власт в България трябва да принадлежи на народа, който ще я упражнява пряко – чрез избори и гласувания, и косвено – чрез органите на законодателната, изпълнителна и съдебната власт. По този начин народът ще участва пряко в управлението на страната.

В своя конституционен проект първостепенно място професор Киров отдава на законодателната власт с нейната структура и организация. В проекта е заложено изпълнението ѝ от държавния глава и Народното събрание, което на свои ред пък е „двупалатно“ – с Камара на представителите и Сенат. В Камарата ще влизат 100 души народни представители, избирани от областните събрания и професионални съюзи, с цел да се премахне партийното разцепление и да се установят принципите на парламентарната демокрация. Основавайки се на съвременните нему конституционни и парламентарни реформи в някои страни, професор Киров защитава нуждата парламентът да се обособи от трудовите организации, но все пак обръща внимание, че трябва

да се избягва крайния професионално-корпорпоративен парламент.

По отношение на пасивното избирателно право проектът предвижда кандидатите да имат навършени 30 години и определен образователен ценз. Изборите ще са непреки, като ще се избират между двама и десет души от всяка област съобразно броя на населението и членовете на съюзите. Избирателни права притежават всички български граждани без значение от техния пол, а мандатът на Камарата на представителите ще е 4 години, като на всеки 2 години ще подновява половината от своя състав. Сенатът от своя старана ще се състои от 50 души сенатори, избрани по двама от всяко областно събрание и всеки професионален съюз, 6 души назначавани от правителството и определени членове от Камарата на представителите. Мандатът ще е 8 години, с подновяване на половината състав на всеки 4 години. Изискванията за упражняване на пасивното избирателно право за участие в тази палата на Народното събрание са навършени 45 години и наличие на определен образователен ценз.[3]

Що се отнася до правомощията и функциите на всяка от палатите на Народното събрание Сенатът има водеща роля пред Камарата на представителите, тъй като той е законодателен орган, а Камарата изпълнява предимно контролни функции. По бюджетните въпроси обаче нещата са по точно обратния ред – Камарата има водеща роля по всички финансови въпроси, а Сенатът само отправя препоръки към нея и одобрява решенията ѝ. Законодателната инициатива е дадена на Народното събрание и правителството. По всички останали законодателни проблеми правата на Сената и Камарата са равнопоставени.

В проекта се предвиждат и опции за провеждане на референдум като елементите на пряко участие на народа в управлението са значително разширени в сравнение със закона за референдума по местните въпроси, приет при управлението на Демократическата партия през 1909 г.

Великото народно събрание се състои от Сенат и Камара на представителите, заседаващи заедно. В правомощията му влизат въпросите за промени в основния закон, териториални промени и встъпване в уния или съюз с друга държава. То избира нов цар, регент, министри, главнокомандващ и постоянен представител на България при Обществото на народите.

Обикновеното народно събрание пък се свиква на редовна сесия ежегодно с царски указ и се открива с тронно слово. Продължителността на сесиите в предложения проект съвпада с тези, заложени в

Търновската конституция, а откриването и закриването на сесиите става в общо заседание на двете камари, като председателстват по ред техните председатели. След всяко преподновяване на състава си всяка от двете палати избира бюро в състав председател, подпредседател, секретар и квестори.

Принципът на министерската отговорност се осъществява според вече утвърдените практики, а народните представители се ползват с пълна неприкосновеност по време на сесиите и пет дни преди откриването им. Възможност за съдебно преследване срещу тях има само с решение на съответната камара. Възнаграждението на министрите и на народните представители се определя в държавния бюджет.

Важно е да отбележим, че всички законопроекти и решения на Народното събрание, с изключение некадровите решения на Великото народно събрание, подлежат на утвърждаване от държавния глава.

Що се отнася до изпълнителната власт, тя се намира в ръцете на държавния глава, министрите и подчинените им длъжностни лица. По своята същност държавният глава е свободно избран и предава престолонаследието си по права низходяща мъжка линия и първородство. По своята религия той трябва да е източноправославен като носи титлата „Величество“, а престолонаследникът „Царско височество“. Монархът е неприкосновен и неотговорен, като за неговите актове отговорност носят министрите, които ги приподписват. Като „общ представител на Българската Държава, както във вътрешно, така и във външно отношение“ в неговите правомощия влизат акредитирането на посланиците в други страни, подписване на международни договори, които обаче влизат в сила само след одобрение по законодателен ред и др. Макар и формално, царят да се води върховен главнокомандващ на въоръжените сили, отговорност по тези въпроси носи Министърът на народната отбрана.[4] При отсъствие на княза от страната функциите му се поемат от министър-председателя, а при негова смърт – от престолонаследника или регентство.

Броят на министерствата, определен в конституционния проект на професор Киров, е десет и съвпадат със съществуващите дотогава. Министрите се избират от Велико народно събрание и се одобряват от царя, който осъществява общия надзор и контрол над тях. Камарата на представителите има право да гласува недоверие, поотделно или заедно на всеки един от министрите, както и в случаи на нарушаване на законите да извършва углавно преследване срещу тях и да ги предава на Върховния конституционен съд, който да ги съди по специален

закон. Що се касае до чиновниците в министерствата, те всички носят отговорност за служебната си дейност, а назначаването им става чрез служебен ценз и конкурс. След 5-годишна безупречна служба те добиват правото на несменяемост.

Функциите и прерогативите на съдебната власт са специално регламентирани в проекта за разлика от текста на Търновската конституция. Съдилищата и съдиите издават своите присъди от името на Царя, като извънредните съдилища, комисии и разпоредби, противни на закона, са забранени. След 3-годишен стаж съдиите стават несменяеми. Забранява се също така конфискуване на имоти, жестокости и мъчения при следствието, а към прерогативите на държавния глава и Народното събрание се прибавя правото за помилване, независимо едни от други.

Специален раздел в конституционния проект е отделен на местното самоуправление, според което територията на страната се разделя на 10 области с центрове: София, Пловдив, Враца, Видин, Плевен, Търново, Русе, Варна, Бургас и Стара Загора. От своя страна всяка област се разделя на околии съобразно броя на градовете в нея, а всяка околия се разделя на общини. Всяка териториална единица разполага с пълно местно самоуправление, има свой изборен съвет със съвещателни функции, в който влизат началниците на главните служби и избрани представители.

Правата и задълженията на българските граждани са обособени в отделен раздел. Превижда се равенство пред законите на всички граждани без право на привилегии, произтичащи от произход или служба; свобода на печата, словото, събранията, сдруженията, занятията, вероизповеданията, право на подаване на жалби до органите на властта и търсене на защита от тях. Активното си избирателно право могат да упражнят всички български граждани, навършили 21 години, нелишени от политически права по съдебен ред. Предоставят се също така задължително и безплатно първоначално образование[5], като се гарантират правата на верските и народностните малцинства съобразно принципите на Обществото на народите. Към задълженията на гражданите влизат спазване на законите, изплащане на данъците и изпълнение на военните, трудовите и др. задължения.

Проектът завършва с особените разпоредби, регламентиращи механизма за изменение на самата конституция. За да бъде осъществена промяна в основния закон, трябва предложението за нея да е подкрепено с мнозинство от 3/5 от всички членове на Великото народно събрание. Предвиждат се и опции за предлагане на гласуване промените

в конституцията на референдум. На всеки 4 години се избира Върховен конституционен съд от 12 членове – по 4 от Върховния касационен съд, Върховния апелативен съд и Сената, който се произнася по конституционността на законите, тълкува конституционните текстове и съди министрите.

За столица на страна се определя град София, но все пак важна е ролята и на старопрестолния Търново, където се предвижда да се извършват ритуалите по наследяване и заклеване на държавния глава.

Заложените в проекта възгледи за бъдещия път и устройство на страната, професор Киров продължава да следва и доразвива в своите лекции по конституционно право, макар и неговият проект да остава само на хартия. В лекциите си той нееднократно отделя внимание на въпроса за вида на управлението, конституционните принципи, формата на властта в държавата и достиженията и недостатъците на Търновската конституция.

Поставяйки въпроса за вида на управлението в България, професор Киров разглежда подробно произхода на властта на различните нейни органи и заключава, че първоначален и основен носител на „върховната власт“ са гражданите, чието обединение образува държавата. Стремейки се да даде характеристика на вида на установеното в България управление, професор Киров заявява, че по своята същност то е демократическо.

В хода на размишленията си професорът също така се опитва да даде ясен и категоричен отговор на въпроса „Кой всъщност е суверен в страната?“. Изхождайки от самия текст на Конституцията, че Великото народно събрание, макар и подчинено на народната воля, е истинският и единствен суверенен неин орган, поставящо под пряка зависимост княза и Обикновеното народно събрание, тъй като решенията му са абсолютни и не подлежат на утвърждаване или отменяне от никоя друга власт, професорът заявява, че тази институция е уникална по рода си и е единственият орган на върховна власт в цялата държава. По това свое становище професор Киров значително се разминава с възгледите на своя съвременник Любомир Владикин, застъпващ тезата, че суверен в държавата е князът, а не народът.

След като вече е изяснил демократичния характер на върховната власт и суверенитета на народа, дарен с правото да определя сам органите на своето управление и да им възлага такава власт, каквато желае, професорът не може да не спомене, че все пак правомощията на българския княз са определени в Конституцията и са твърде обширни.

Той заема най-високото стъпало в цялостната държавна йерархия и участва във всичките ѝ власти. Това означава, че щом народното представителство е получило правото да представлява народната воля по един неограничен начин, съобразно разпоредбите на конституцията, че демократическата форма на управление на княжеството е водеща, а определението „монархия“ остава като определение за формата на една от учредителните власти и нейния глава, комуто е делегирано и управлението на държавата.

Изхождайки от факта, че изпълнителната власт (монархията) споделя заедно с народните представители законадателната власт, а законодателната и изпълнителната власт се извършват по волята на парламента, проф. Киров определя самата монархия като демократизирана, т.е. парламентарна. Това си становище той подкрепя с аргумента, че когато изпълнителната власт зависи от законодателната, произлиза от нея и е отговорна пред нея, управлението е парламентарно. За да докаже това си становище той обръща внимание, че у нас короната произлиза от Конституцията и участието на народа в управлението е пълно, което отново потвърждава неговата теза, че управлението в страната е парламентарно.

Що се отнася до проблемите, свързани с парламентарния режим и изпълнителната власт, проф. Киров излага аргументирано своето становище, че не парламентаризмът е слабото място на нашата Конституция, а извършваният псевдопарламентаризъм. Това е така, защото вместо да се слуша и следва волята на народа, изразена в Народното събрание и приложена във вид на закон, властващата партия диктува своите закони и ги прилага в името на народа. С подмяна волята на мнозинството и извършваните злоупотреби, започва бавното подменяне на демократизма и парламентаризма в абсолютизъм.

Като допълнителни критики към основния закон на княжеството професор Киров посочва някои технически недостатъци и несъвършенства. Като първи недостатък той определя недостатъчно развитото самоуправление на отделните съставни части на държавата и че никъде нашата първа конституция не предвижда строго централизирано управление. От това „излиза като че централното управление е всичко, а местното – нищо“[6]. Като втори голям недостатък на българската конституция авторът посочва „липсата на всякакво ръководящо начало, което да легне в основата на съдебната ни организация“, като някакво малко изключение представляват членовете, които говорят за княжеското право за помилване и за амнистията. Освен това професор

Киров поставя въпроса за липсата на разграничение между термините „наредба“ и „закон“ и отбелязва, че именно административните правилници Конституцията нарича наредби (постановления). Той отбелязва също, че не е предписано нищо за ръководство или ограничение на самия законодател и че не се срещат важните начала на публичността, на несменяемостта на народния съд, което е и причината „и след десетки години нашето правосъдие да не може да застане на краката си“.

Въпреки горепосочените пропуски към изпълнителната власт нашата Конституция е била повече от щедра, предоставяйки според чл. 47. и 76. възможност на монарха в екстремни случаи да има правото да се намесва във функциите на законодателната власт.

Извършвайки обстоен анализ на Търновската конституция, професор Киров заявява, че по своята същност тя е разбъркана още в плана си, в който няма никаква система и симетрия и че по съдържание тя показва, от една страна, твърде важни непълноти, а от друга – много излишни повторения. Що се отнася до начина на изразяване в нея има „голям брой тъмни места, неточни и двусмислени изрази, които на места са твърде опасни“. Търсейки причините, довели до несъвършенствата на Конституцията, професор Киров откроява две основни: първата – че тя е работена прекалено бързо, и втората – че е скърпена от разни и противоречиви източници, руски и европейски, като съставителят на проекта е ползвал руските основни закони и Сръбския устав от 1896 година.

Техническите недостатъци на основния закон професор Киров разпределя в три категории: първо – разбъркан, безсистемен и несиметричен текст, второ – важни непълноти, и трето – излишни неща и повторения. По отношение неяснота и безсистемността на текста професорът заявява, че макар нашата конституция да е съставена от европейски такива чиито първообраз е белгийската, която по своята същност е логично и симетрично разпределена, в нашата конституция не е така: „в нея простотата е привидна, а заглавието винаги лъже“[7]. По втората категория – важните непълноти – професор Киров посочва липсата на подробности по самоуправлението и по съдебната власт, както и „липсата на каквото и да било постановление, което да наумява на приложителите на Конституцията защитата на политическите права“. Що се касае до третата категория, откроена от автора – излишните неща и повторения, професор Киров посочва наличието на множество такива случаи и набляга на глава X, която според него е излишна.

Обобщавайки всички посочени недостатъци на Конституцията, професорът отчита, че някои от тях са се появили поради склонност от побългаряване на известни термини, което не винаги е сполучливо и води до неясноти в някои от членовете на основния закон. За пример професорът посочва думите „наредба“ и „уредба“, „сесия“ със „заседания“ и т.н. Посочва също и неправилната употреба на думите „гражданин“ и „поданик“ като синонимни.

В заключение на всичко това с основание може да се твърди, че макар Търновската конституция от 16 април 1879 г. да не е модел на съвършенство в техническо отношение, тя полага основите на едно демократично и гражданско общество и изиграва важна роля за модернизацията на Княжеството. С нея се установяват новите конституционни форми на политическо представителство. В страната се изграждат нови обществени отношения, основани върху индивидуалната свобода и формалното равенство пред закона. Мнозина български граждани придобиват частна собственост, което, съпроводено с въвеждането на всеобщото избирателно право, придава изключителна динамика на обществено-политическия живот. Тези промени утвърждават конституционната форма на управление в страната.

Учредителната власт в България принадлежи на народа. Именно народът е носител и източник на „върховната власт“ – „властта на държавата, която не се добива от никого“ и е „резултат от обединението на гражданите в едно колективно тяло“. Не друг, а народът държи в ръцете си „върховната власт“ и я упражнява чрез Великото народно събрание: „от всичките органи в нашата държава – пише Стефан Киров – Великото народно събрание е единственият суверенен орган на народната воля.“ В друга публикация по същата тема Стефан Киров потвърждава своята теза: „Ако има у нас върховен орган, който да изразява волята на народа по един върховен начин, то е Великото народно събрание.“ И още „с този суверенен орган на народната воля нашето управление значително се различава от управлението на всички други страни“. Другаде „такъв особен орган въобще няма“, а неговите „функции“ се възлагат на обикновените законодатели, които „действат по същия обикновен ред, само че те въобще решават с по-голямо мнозинство“.

БЕЛЕЖКИ:

[1] *Близнашки, Г.* Приносът на проф. Стефан Киров в защита на парламентарната форма на управление в България. – Във: Стефан Киров – парламентарен или персонален

режим. С., 2011, VII–IX.

[2] *Киров, Ст.* Кратък курс по общо държавно право. С., 1908 – трето издание 1930; *Киров, Ст.* Кратък курс по българско конституционно право. С., 1920; *Киров, Ст.* Българско конституционно право. Ч. 1. *Киров, Ст.* Устройство на българската държава. С., 1938; Правата на българските граждани. С., 1942.

[3] *Колев, В.* Конституционният проект на Стефан Киров. – Демократически преглед, бр. 2, 1994, с. 62.

[4] Пак там, с. 64.

[5] Пак там, с. 65.

[6] *Киров, Ст.* Критичен поглед върху текста на българската конституция. – Във: Годишник на Софийския университет, С., 1905, 223–256.

[7] Пак там.

АКЦИЯ „НЕУДОБНИТЕ“: ДЕВЕТНАДЕСЕТОМАЙЦИТЕ СРЕЩУ ВМРО В ОЦЕНКИТЕ НА СЪВРЕМЕННИЦИТЕ И НА ИСТОРИОГРАФИЯТА

Даниела Ташева, Владимир Станев

Съдбата на Македония винаги е вълнувала българската общественост, нещо, което продължава и до ден-днешен. Много често романтиката успява да надделее над реализма. Националноосвободителното движение създава своите легенди и герои, то минава през различни етапи на своето развитие и немалко сътресения. Нерешеният национален въпрос и двете поредни катастрофи преплитат след 1919 г. македонското движение и държавното развитие на България в такъв „Гордиев възел“, че неговото „разплитане“ се оказва невероятно сложно, а често и болезнено. Освен че донася втора национална катастрофа, Първата световна война поставя началото и на политическо експериментиране, в страната се поражда разочарование от партийно–парламентарната система и политическия елит.

Създадените организации след края на Първата световна война – Военен съюз и Политически кръг „Звено“ (ПК „Звено“), търсят панацеята, която според тях ще излекува тежкото положение, в което е изпаднала българската държава. За тях тази алтернатива се явява желанието за „скъсване” с демокрацията или нейното тотално реформиране. Всъщност, завземането на властта, подготвено и извършено от военните и ПК „Звено“ се явява кулминацията и практическата реализация на радикално десните идеи в българските условия. На 19 май 1934 г. армията, ръководена от Военния съюз, бързо и лесно извършва преврат, без да срещне никаква съпротива. Както си спомня Димитър Илиев: „*Преврат*ът *на 19 май се посрещна не с радост, а с въздишка на облекчение*“.[1] На същото мнение е и небезизвестният Димитър Пешев.[2]

Въпреки всеобщо споменаваното от съвременниците облекчение от 19 май, в оценките на българската историография управлението на деветнадесетомайците получава крайно разнопосочни оценки. Историците, изследвали темата, обръщат внимание най-вече на вътрешните реформи в държавата, подети от правителството на Кимон Георгиев. Обикновено просто мимоходом се споменава, че покрай разтурянето на партиите, властта забранява и Вътрешната македонска революционна организация (ВМРО). Този проблем в историографията оставя

една голяма въпросителна относно отношенията между деветнадесетомайци и ВМРО, действителните причини за нейната забрана и дали тя не е „изкупителната жертва“, осъдена на отстраняване от политическата сцена на Балканите като пречка за „южнославянското единение“, за което деветнадесетомайското правителство така силно бленува.

Множеството негласни забрани, които тегнат над българската историография между 1944 и 1989 г., засягащи периода и темата, са причина посочените исторически събития да бъдат в известна степен пренебрегвани.[3] В „История на България“, издадена през 1955 и 1964 г., просто се казва, че 19 май е етап на открита фашистка диктатура.[4] Забавното е, че според авторите, тези „фашисти“ разтурват „*македонската фашистка организация на Ив. Михайлов*“.[5]

Странното е обаче, че цели девет години след 1989 г. Трендафил Митев продължава да твърди, че фашизираните „Звено“ и Военен съюз извършват преврат и установяват диктатура от фашистки тип.[6] Димитър Гоцев допълва през 1998 г., че превратът на 19 май е профашистки (т.е. проиталиански), но същевременно и просръбски[7], което най-малкото е странно, като се имат предвид крайно обтегнатите отношения между Италия и Югославия. Очевидно има смесване между вътрешно- и външнополитическите характеристики на режима.

И след 1989 г. продължава тенденцията в някои исторически изследвания само да се маркира разтурването на ВМРО, без да се коментират причините за това. В „История на България“, издадена през 1993 г., в едно изречение е споменато, че ВМРО е поставена извън закона, но защо това е станало, така и не е дискутирано.[8] Дори Цветана Мичева в безспорно интересните си разработки за идеологията на македонските организации не разсъждава върху причините за забраната им.[9]

По-интересното е, че в спомените си много съвременници, при това тясно обвързани с националноосвободителното движение, не са намерили за нужно поне да обсъдят съдбата на ВМРО през 1934 г. Не е промълвил дори дума по този въпрос Милан Матов, който иначе обича да си спомня неособено ласкави неща за Организацията.[10] С още по-голяма сила това се отнася и за Георги Попхристов – член на Централния комитет (ЦК) на ВМРО преди разцеплението, а след това един от ръководителите на протогеровистите.[11] В спомените на Перо Шанданов 1934 година заема малко повече от една страница и естествено случилото се през нея е съвсем схематично описано и без анализ.[12]

През последните двадесет години съвременната българска историография обяснява разтурването на ВМРО от деветнадесетомайците

по няколко различни начина. Една група историци обръща внимание предимно на вътрешнополитическите причини за този акт.

Обикновено изследователите, които проучват историята на македонското движение, наблягат на моралната криза във ВМРО, която след 1923 г. изтегля четите си от Македония. Силите на Вътрешната македоно-одринска революционна организация (ВМОРО) се концентрират в Пиринския край, където бездействието им води до тяхната деморализация.[13] Съвременниците подигравателно ги наричат „революционери“[14] и „родолюбци по професия“.[15]

Димитър Гоцев приема, че започналият през 1928 г. личен конфликт между Ив. Михайлов и Александър Протогеров се изражда в кървави братоубийства. „*Това отклонява движението от неговата същност и го поставя в неблагоприятна светлина пред българското и международното обществено мнение*“.[16] За Димитър Тюлеков, ВМРО тръгва сама по пътя на собственото си обезличаване. Потенциалът ѝ бавно, но сигурно се разпилява в общобългарските политически борби, в братоубийствения поход срещу земеделци, комунисти, федералисти, анархисти, ВМРО (обединена) и др. „*Освен това ВМРО губи авторитета си и от зараждащия се организационен кариеризъм, интригантство, безпринципно групиране и пагубния стремеж към еднолично водачество*“, смята Д. Тюлеков.[17]

Действително, т.нар. Македонски междуособици, всекидневните престрелки между михайловисти и протогеровисти разтърсват България в края на 20-те и началото на 30-те години на XX век и хвърлят петно върху властите, очевидно неспособни да ги спрат. Ненапразно даже запасните офицери отправят питане към правителството дали то е в състояние да „*бди за честта, имота и живота на българския гражданин*“.[18] За Димитър Пешев безогледните братоубийства се посрещат с възмущение от обществото, а и вредят непоправимо на каузата на македонските българи, на общонационалното дело, а и на интересите на държавата.[19] Дори в Рим, където всячески подкрепят ВМРО, смятат че братоубийствата компрометират „македонската кауза“.[20]

Даже от трибуната на Народното събрание се чуват гласове, че българите-жертви на ВМРО в България са много повече от убитите от сръбската и гръцката власт българи в Егейска и Вардарска Македония.[21] „*От чистото дело на Македония изковаха едно оръжие – ВМРО, която е повече страшилище за искрените чеда на Македония, отколкото за враговете ѝ*“, е мнението на съвременник, бивш участник в националноосвободителните борби.[22]

Някои стигат до там да наричат Иван Михайлов „македонския Ивайло“ и „македонския Сталин“. Но реално погледнато, междуособиците са престанали почти една година преди 19 май или поне са намалели драстично.[23] В това отношение Ив. Михайлов е прав в спомените си.[24] Следователно, това трудно може да бъде сериозна причина за деветнадесетомайците да разпуснат ВМРО.

По-солиден е доводът, че ВМРО превръща Пиринския край в „държава в държавата“. Някои автори посочват това като основна причина за разпускането на Организацията от деветнадесетомайците, които се възприемат като възстановители на реда в държавата.[25] Димитър Тюлеков не крие, че ВМРО разполага със собствена въоръжена сила, данъчна система, съдебен институт, поща, контролира официалните органи на властта съобразно интересите си.[26] Узурпират се суверенните права на българската държава върху една част от нейната призната територия. На практика са ограничени демократичните права и свободи. Вестник „Знаме“ подчертава през 1932 г. странния парадокс, че онези, които се борят за свободата на поробена Македония, отказват същата свобода на гражданите на Пиринска Македония.[27]

Сред хората на Организацията трайно се налага разбирането, че този безпартиен режим ще бъде поддържан до победата на освободителната борба. Затова и Пиринския край се възприема като основна и крайно необходима база на ВМРО.[28] Идеята за надпартийност в Пиринско обаче се проваля, тъй като ВМРО още преди 1923 г. взима страна във вътрешнополитическите борби.[29] Единодействието на ВМРО с българските власти през 1925 г. показва, че тя съвсем не е „надпартийна“ и че дори има казионен характер.[30] Това обаче формира сред редовите членове на спомагателната организация обърнато правно съзнание. Те смятат, че след като държавата ги подкрепя, те се борят за нейните интереси. Това поражда чувството за недосегаемост и склонност към явно нарушаване на Конституцията и законите.[31] По оценката на един съвременник, свързан с македонското движение: „*Нещо повече, като че ли всички власти им бяха в услуга. Полицията понякога си затваряше очите. Убийствата ставаха много открито, дори по най-нахален начин: убият човека насред улицата, а убийците не правят и опит да се укриват или бягат. Бяха напълно убедени, че ако полицията ги задържи, ще ги освободи прокурорът, ако той не може, тогава съдията ще стори това [...] Освобождаваха ги, амнистираха ги, не ги осъждаха поради недоказаност*.“[32]

Постепенно сред българската общественост се поражда неприязън към тези действия на михайловистите. Армията и родолюбивите организации са против това младежта в Пиринския край да се възпитава не в общобългарски, а в македонски дух. Недоволството е и от това, че в държавните учреждения са закачени портрети на Тодор Александров, а не на цар Борис III, както и че тържествата започват не с националния химн „Шуми Марица“, а с македонския марш „Изгрей зора на свободата“.[33]

Иван Гаджев посочва, че всеки опит да се въведе в Пиринския край законен ред е придружен със смъртни заплахи, побоища, ликвидиране на длъжностни лица, назначени без одобрението на Организацията. Идеите на някои политически организации за разпространяване на държавната власт и над Петричкия край се възприемат от ВМРО като „кощунство“.[34] Тази част от страната „*се превръща в своеобразно феодално владение на Иван Михайлов [...] в което той безнаказано се разпорежда с живота и имуществото на всички хора [...]* “[35] Може би това е причината Георги Марков да нарече хората на ВМРО *„самозабравили се“*[36], а други да смятат, че ВМРО носи белезите на една „*своего рода мафия*“, а не толкова на родолюбива организация.[37]

Неслучайно, един от старите дейци на ВМОРО, съратникът на Даме Груев и участник в Илинденско-Преображенското въстание – Петър Ацев; си спомня: „*Това лесно комитаджийство създаде положение, за което аз се питах: Представлява ли от себе си ВМРО една Организация с някакво назначение относно Македония или е една мафия от убийци в пределите на Царство България [...] Най-сетне дохождах до заключение, че това не бяха вече революционери, не беше революционна и Организацията им. Това беше едно бюро, което доставяше само убийци [...]*“[38]

Хората на ВМРО обаче виждат нещата по съвсем различен начин. В този дух небезинтересна, а и правдива е ироничната забележката на Иван Михайлов, че ако населението на Пиринския край не се е ползвало до този момент с политически права и свободи, то деветнадесетомайците не му ги носят, а лишават всички българи от такива.[39]

Създаденото положение на „държава в държава“ в Пиринския край, съчетано с многобройните сведения, че населението там не е особено щастливо от това, както и с македонските междуособици, арена на които става цяла България, са достатъчна причина за разтурването на ВМРО.[40] Тайният военен съюз изтъква точно това като една от причините, поради която се взима решението да се пристъпи към дър-

жавен преврат.[41] Самият министър-председател Кимон Георгиев в реч през юли 1934 г. разкрива мотивите на правителството: „*Спомнете си времената, когато неотговорни лица и групи се поставяха по-горе от държавната власт, по-горе и от законите на страната. В цели покрайнини в България държавният суверенитет беше само една фикция [...] Спомнете си труповете, с които всеки ден се постилаха улиците на София и на други градове [...] Това именно състояние продиктува пункт 14 от манифеста, с който правителството излезе на 19 май. В изпълнението на тая точка, правителството пристъпи към възстановяване на държавния суверенитет върху цялата територия на Царството, като разтури Вътрешната македонска революционна организация и разпростре законите на страната върху Петричкия окръг. („Браво! Браво!” Продължителни и бурни ръкопляскания)*“.[42]

Явно ръкопляскания не са били куртоазни, след като и други съвременници, като проф. Константин Кацаров, твърдят, че разтурването на ВМРО след 19 май 1934 г. действително е посрещнато от цялото общество, без оглед на партийни разбирания, с истинско облекчение. Главният редактор на в. „Мир“ Борис Вазов отбелязва в уводна статия, че „*само това да е актива на новото правителство, то е достатъчно*“.[43]

Но това не ни обяснява защо няколко правителства между 1923 и 1934 г. си „затварят очите“ пред тази ситуация и не взимат сериозни мерки срещу ВМРО. Може да се предположи, че просто не желаят и имат определени причини за това. В разговор на Петър Тодоров с военния министър ген. Иван Вълков, през втората половина на 20-те години, на обвиненията, че не предприема нищо против михайловистите, Вълков споделя, че ВМРО има подкрепа от Двореца. „*Право или криво, Вие знаете как се гледа на тези хора у нас! Ние ги признахме за малка държава. Кажете ми, господин Тодоров, кой ги подкрепи в Народното събрание? Аз ли?*“, се защитава генералът.[44] Самите италиански дипломати се питат през 1933 г. дали ВМРО има влиянието и значението, което ѝ приписват; и дали българските управляващи не я използват в политическите си ходове.[45] По подобен начин виждат нещата и в Белград. При една от срещите между българския и югославския монарх през 1933 г. крал Александър Караджорджевич дава ясно да се разбере, че не вярва на заявленията на цар Борис III, който твърди, че няма нищо общо с ВМРО.[46]

Вероятно, деветнадесетомайците, за някои от които се предполага, че са прорепубликански настроени, през 1934 г. вече не са били длъжни

да се съобразяват с „политическия чадър“ над михайловистите. Те имат на своя страна общественото мнение и военните среди, които постепенно са еволюирали от подкрепа за ВМРО към неприемане на действията ѝ.

При това обаче остава неясно защо новият режим официално забранява ВМРО едва през септември 1934 г. Нещата стават още по-объркани след като един съвременник, офицер от българската армия, си спомня, че още на 19 май в Петрич гарнизонът има задачата да излови през нощта водачите на ВМРО в града, което е и направено. При вестта, че превратът е успешен, задържаните са пуснати. Вече по-късно те отново са арестувани, но този път са и осъдени на затвор.[47] Авторът не дава информация каква е причината първо да се задържат, после да се освобождават и накрая пак да се арестуват тези хора. Явно новата власт няма достатъчно избистрена идея как да подходи към михайловистите.

Христо Троански лансира още една интересна версия за разтурването на ВМРО. Проследявайки репресиите срещу дейците на михайловистката ВМРО след 19 май, изследователят намеква, че те са извършени от и под натиска на протогеровистите, които са близки със „звенарско-лигарската върхушка“, а общо те са проюгославски настроени.[48] По този начин вътрешнополитическите мотиви на деветнадесетомайците за действия срещу ВМРО се оказват тясно преплетени с външнополитически.

Някои съвременници на събитията, като Н. П. Николаев; още тогава смятат, че с премахването на ВМРО е премахната и най-важната пречка за сближаване с Югославия.[49] Иван Михайлов, който очевидно е страна в събитията, заявява, че 19 май е с „*всеизвестна сърбофилска окраска и поддръжка*“.[50] Лидерът на ВМРО нарича 19 май един „*пораженски преврат*“, с който България се е поставила в подчинено положение спрямо Сърбия.[51] Както той ехидно отбелязва, тези които свалиха и убиха Александър Стамболийски заради жестовете му към Белград, сега го надминават.[52]

В историографията деветнадесетомайското правителство често се оценява като про-сръбско, дори понякога се твърди, че то е финансирано от Югославия и служи в нейна угода. Тези обвинения към правителството на Кимон Георгиев не могат да се определят като съвсем безпочвени.[53] За никого не е тайна, че с идването на деветнадесетомайците на власт на дневен ред отново се поставя и идеята за южнославянско обединение между балканските народи, което би могло да реши проблемите между тях. Това може би е една от причините, поради която новите управляващи търсят по-близки контакти с Юго-

славия. ВМРО обаче се оказва „препъни камък“ по пътя на искането сближение, тъй като със самото си съществуване сериозно застрашава приятелските отношения между двете страни. Още в „История на България“ от 1955 г. се казва, че ВМРО е разпусната заради стремежа към сближаване с Югославия и Франция.[54] Десетилетия по-късно Костадин Палешутски е на мнение, че правителството на К. Георгиев е ориентирано към Белград и Париж.[55] Д. Гоцев приема тезата на Ив. Михайлов, че превратът от 19 май е внушен и подкрепян отвън.[56] Веселин Трайков и Александър Гребенаров смятат, че забраната на ВМРО е в името на българо-югославското сближение.[57] Действително, немалко изследователи, занимаващи се с историята на ВМРО, защитават тезата, че превратът е просръбски и е инспириран от Белград. По думите на Ал. Гребенаров: „*Тъжно и жалко е, че зад направената промяна в България стоят български дейци, свързани морално и материално с външнополитически фактори (Белград и Париж). Повечето от тях ненавиждат македонското освободително движение и желанието на македонските българи да отстояват своето народностно име, език и обща историческа съдба*“.[58]

Людмил Спасов обаче разглежда събитията от един по-различен ъгъл. Той е на мнение, че югославското правителство посреща с недоверие 19 май, загрижено дали промяната в София няма да отслаби сближаването между двете страни. Външният министър Боголюб Йевтич дори предупреждава, че Белград няма да погледне с добро око на една промяна на режима, извършена без съгласието на цар Борис III.[59] Излиза, че докато някои българите обвиняват превратаджиите в прекалени симпатии към Югославия, самите югославяни не са забелязали подобно нещо.

Твърденията за проюгославската насоченост на деветнадесетомайците не са безпочвени, но дали обвиненията в предателство са оправдани? Един от видните дейци на ПК „Звено“ Петър Тодоров, оспорва това: „*Унищожението на школата на бомбата и куршума не значеше отказ от грижите за Македония, която ни глътна най-ценното, което имахме*.“ За него е важно, че освен Македония има и България, поради която не трябва да се изпада в опасни увлечения.[60]

Въпреки това, в отделни издания разпускането на ВМРО продължава да се третира като антинационален акт, а К. Георгиев е характеризиран като „сръбски аргатин“.[61] На противното мнение е Недьо Недев, който смята, че деветнадесетомайците гледат на българо-югославските отношения като средство за пробив в международната изолация и

това ги противопоставя на ВМРО.[62] За него това не значи, че те са сръбски оръдия, че не държат на Македония.[63] „*Всъщност, не става дума за желания, а за възможности*“, но като цяло ликвидирането на ВМРО е общодържавна и общонационална необходимост.[64]

Войн Божинов подкрепя това становище, че е неуместно да се тълкува превратът като предателски. Той става изключително по вътрешнополитически причини, а външните само допълват аргументацията на деветнадесетомайците. Тяхното правителство не е готово на крайни компромиси към Белград, вълнува се от съдбата на сънародниците в Югославия и в замяна на разпускането на ВМРО очаква ответни стъпки от Белград.[65]

Интересното е, че тези, които имат отрицателно отношение към деветнадесетомайците, са пренебрегнали масонската линия. Един от малкото, които са я отбелязали, е Стефан Цанев. За него е повече от ясно, че кабинетът на К. Георгиев е почти изцяло съставен от масони, включително министър става и великият майстор на Ложата Петър Мидилев.[66] Един съвременник, при това член на Тайния военен съюз, действително нарича деветнадесетомайците „*Звенаро-масонския кабинет на Кимон Георгиев*“.[67] А масоните в България, които са под шефството на френските си колеги, би трябвало да ратуват за сближение с Белград. Обаче, пак според Стефан Цанев, и в предишните правителства мнозинството министри са масони[68], а те не предприемат строги мерки срещу ВМРО. Очевидно, не масоните са виновни за разтурянето на Организацията.

Това донякъде е в кръга на шегата. Но проюгославските насоки на деветнадесетомайците, които те впрочем никога не са крили, не могат да бъдат определящ фактор за атаката им срещу ВМРО. Илчо Димитров отбелязва, че „*[...] неумолимата действителност поставяше на преден план българо-югославските отношения*“. Тенденциите за сближаване с Югославия се забелязват още при управлението на Демократическия сговор, продължени са при Народния блок и са утвърдени при режима след 19 май. За него обвиненията на някои враждебни към тях среди в сърбофилство са преувеличени.[69] Людмил Спасов също твърди, че преговорите между София и Белград са започнали преди 19 май.[70] Дори антисръбски настроените управляващи в Италия признават необходимостта за България да се сближи с Югославия като единствената възможност за излизане от международната изолация.[71]

Че няма коренна разлика между предходните правителства, деветнадесетомайците и следващите режими, които стигат до пакт за вечно

приятелство с Югославия през 1937 г., признава и Иван Михайлов.[72] Димитър Пешев също пише, че подобрението на българо-югославските отношения е започнало преди 19 май.[73]

Следователно, деветнадесетомайците не прокарват някаква изключително нова външнополитическа ориентация, тези преди тях и след тях, които правят същото, кой знае защо, не са наричани „предатели“. Изключителното при взелите властта на 19 май са предприетите драстични мерки. Въпреки всичко, не става ясно, след като предишните правителства оставят на мира ВМРО, а започват сближаване с Белград, защо точно деветнадесетомайците забраняват Организацията и какво се опитват да постигнат ...

Донякъде завесата е откехната от тогавашния български пълномощен министър в Атина Петър Нейков. Според него, обуздаването на ВМРО е само средство, както и сближаването с Югославия също е средство, а не самоцел.[74] Вероятно целта е чрез Белград да се постигне пробив в обръча около България.

Немалко на брой изследователи обясняват разпускането изобщо на националноосвободителните организации с необходимостта да се защити суверенитета на страната от външна заплаха. В споменатата вече публична реч на Кимон Георгиев през юли 1934 г. той казва нещата донякъде ясно: „*Ние прекарвахме едно време, в което често външната политика на страната, чието ръководство е изключително право на отговорното правителство, зависеше от този или онзи пограничен инцидент. Понякога дори и самата сигурност на България е била поставяна в явна опасност[...]* “.[75]

За какво намеква министър-председателят? През 1934 г. вече са изтлели надеждите в Обществото на народите и илюзиите в негова способност да спира агресии. На 9 февруари 1934 г. Югославия, Турция, Гърция и Румъния сключват Балканския пакт, очевидно насочен и срещу България. Подписването на Балканския пакт е „*тежко поражение за външната политика на Народния блок*“[76], въпреки че правителството на Никола Мушанов прави сериозни опити да предотврати опасността. Да промени събитията обаче е извън неговите възможности. Но не се разбира защо правителството на Народния блок не пристъпва тогава към удар срещу националноосвободителните организации. Защо се налага това да правят деветнадесетомайците и то да чакат до септември.

В Тайния протокол към договора за сключване на Балканския пакт съюзниците заявяват, че имат правото в изпълнение на Лондонската де-

финиция за агресора да поискат от София да ликвидира въоръжените националноосвободителни организации и ако това не стане в ултимативния срок от 48 часа, силите на Балканския пакт *„могат да пристъпят към окупирането на цялата или част от българската територия*“. А ако населението на окупираната територия изрази чрез плебисцит „или по друг начин“ желанието си да се откъсне от България, това искане ще бъде изпълнено. Тази очевидна заплаха за сигурността на страната кара новата власт в София да се опита чрез действия срещу ВМРО да подобри ударно отношенията с Белград и по този начин да излезе от критичната ситуация. Валери Колев смята, че освен вътрешнополитическите причини за разпускането на Македонската организация има и външни: *„На военните среди става известен протоколът на Балканския пакт, който дава право на съседните страни при активизиране на четническата дейност на ВМРО да навлязат в България и временно да окупират части от страната [...]*“.[77] За Людмил Петров, Георги Марков, Володя Милачков, Владимир Златарски, Любомир Златев и други автори, враждебното обкръжение, в което се намира България, кара деветнадесетомайците да смятат, че действат в защита на страната.[78] Малко странно се получава, че действията на превратаджиите за едни учени са предателски, а за други те са спасителни.

Аргументът на гореспомената група историци звучи наистина солидно. Нека се спрем малко по-обстойно на този въпрос, тъй като нещо в хронологията на събитията не е съвсем наред.

Илчо Димитров посочва, че в края на ноември 1933 г. се лансира идеята за Балкански пакт.[79] Мълниеносната реакция на българските военни е смайваща – на 27 ноември 1933 г. в София се провежда конгрес на Тайния военен съюз (ТВС), на който е решено да се пристъпи към държавен преврат. Като основна външнополитическа цел е посочено сближаването с Югославия, за да се предотврати сключването на враждебен обръч около България. За целта ТВС трябва да разтури ВМРО като пречка за „южнославянското единение“.[80]

Как дейците на Военния съюз са узнали за идеята, която при това е само в зародиш? Защото чак през декември 1933 г. Великите сили позволяват сключването на подобен съюз[81] и едва някъде между втората половина на декември 1933 и януари 1934 г. от Белград приемат да участват в него.[82] А пактът става реалност, както бе посочено, на 9 февруари 1934 г. Излиза, че българските военни знаят за него по-рано от самите участници. И заради тайния прокотол, който ще се появи на бял свят през февруари 1934 г., те още през ноември 1933 г. решават да

извършат преврат. При това ТВС е по-наясно с нещата и от правителството в София. Дори и да отчетем твърдението на Людмил Спасов, че през юли 1933 г. се заговаря за Балкански пакт[83], това не променя факта, че на границата между 1933 и 1934 г. българската дипломация разбира за готвения пакт.[84]

Малко е съмнително дейците на ТВС, дори и най-висшите военни сред тях, да имат достъп до секретната документация на Министерството на външните работи, дипломатически преписки, сводки, анализи, т.е. на тях им липсва пълната информация, за да видят картината на международното положение в нейната цялост. Както се вижда, през ноември 1933 г. тя липсва и на дипломатите, при това не само българските. И въпреки всичко, през същия месец заговорниците решават да ликвидират ВМРО, за да предотвратят нещо, което още не е създадено. Да се смята, че те имат толкова ясен поглед, с който проникват напред във времето и предвиждат с прецизна точност какво ще се случи, ни се вижда малко пресилено. А остава и въпросът, след като са такива „бързаци“ и реагират мигновено само на една идея, тогава защо не извършват преврата веднага, а пропускат цели шест месеца, през което време Балканският пакт действително е създаден, а след това изчакват и още четири, за да обявяват официалното премахване на ВМРО?

Нещата, всъщност, са по-прости. По-рано, още през септември 1933 г., преди решението за държавен преврат, Петър Тодоров от ПК „Звено“ заявява публично, „*че Македонската група, еднакво съдбовна, трябва да се разгони*“.[85] Между другото, „Звено“ разкрива своето негативно отношение към революционната организация още през 1928 г. Затова ни е трудно да твърдим със сигурност, че забраната на ВМРО е пряко свързана със сключения през февруари 1934 г. Балкански пакт.

След февруари 1934 г. в Белград са недоволни от прибързаното подписване на Балканския пакт. Крал Александър заявява, че този документ няма да попречи на добрите отношения между Югославия и България.[86] В началото на 1934 г. правителството на Народния блок продължава неотклонно курса на сближаване с Белград[87], явно приеман от югославската столица. Тогава защо се налага деветнадесетомайците да извършват преврат, за да унищожат ВМРО, за да има българо-югославско сближаване, след като то вече съществува?

Що се отнася до заплахата върху българския суверенитет, такава действително не липсва. Но не е ясно доколко е реална и колко сериозно я възприемат в София. Людмил Петров не е в състояние да посочи

дали Тайният протокол на Балканския пакт става известен на българското правителство[88], т.е. няма архивни документи, които да показват, че в българската столица са наясно с надвисналата опасност от интервенция или правят само догадки. Нека не забравяме, че на 9 февруари се събират само политическите ръководители на Югославия, Турция, Гърция и Румъния, но не и военни представители, т.е. конкретен военен план срещу България няма.

Освен това между съюзническите в пакта тутакси избухват противоречия, които го правят нестабилен още от самото му създаване. Той е ратифициран от четирите страни едва на 16 юни 1934 г. И от този момент започва изработването на военни конвенции между щабовете. Българските дипломати са единодушни в донесенията си до София, че до месец август няма данни за подписани военни договорености. В действителност, още от юни започва сключването на двустранни и тристранни военни конвенции[89], но обща за Балканския пакт има едва през ноември 1935 г.[90] Но всички тези събития са след преврата от 19 май и не могат да бъдат причина за него.

Външната заплахата за суверенитета на страната обаче не е за подценяване. Редица български обществеици и дипломати оценяват забраната на ВМРО като навременно действие, особено след убийството на югославския крал в Марсилия от Владо Черноземски. На 16 октомври 1934 г. Петко Стайнов пише от Париж до Михаил Маджаров: „*Ако тази промяна не беше станала, сега не само Петричко щеше да бъде акуширано, но и Кюстендилско, и София, и никой нямаше да смее да възпре сърбите да вземат мерки, за да защитят държавата си*“.[91] А П. Тодоров предава думите на българския монарх: „ – *Какво щеше да стане, драги ми министре, след това злодеяние, ако не бе премахната оная наистина вредна организация? [...]*

– Може би нито Вие, нито аз щяхме да бъдем на това място [...]“.[92]

Съществува и още едно обяснение за действията на деветнадесетомайците, на което съвсем малко историци обръщат внимание.

През февруари 1933 г. Първият велик македонски събор в Горна Джумая, организиран неофициално от ВМРО (михайловисти), декларира за пръв път, че обособяването на Македония в самостоятелна държавно-политическа единица е единствено правилно разрешение на македонския въпрос. Това вкарва македонските дейци в пореден конфликт с българските управляващи, тъй като идеята е насочена срещу териториалната цялост и суверенитет на България.[93] Плюс това,

Ив. Михайлов поставя така нещата, че наред с Белград и Атина във фронта против македонското движение се е наредила и София, чрез сърбомани-управляващи.[94] Явно за него преди сърбоманите-деветнадесетомайци на власт са били сърбоманите от Народния блок.

Българският печат с негодуване коментира деклацията на събора в Г. Джумая и обвиненията срещу българската власт. А част от обществеността пък смята лозунга за „независима Македония“ за предателство.[95] Самият Ив. Михайлов не може да скрие, че има много „македономразци“ в българското общество, политически кръгове и печат, а някои наричали македонските дейци „сепаратисти“.[96] Така, по малко странен начин, ВМРО е обвинена на свой ред в предателство. За Иван Гаджев, промяната в целите на ВМРО, апетитетите към откъсване на Пиринска Македония и откровените антибългарски нападки карат Двореца и политиците да преосмислят поведението си на търпимост към михайловистите.[97]

Като едно кратко отклонение бихме посочили, че много днешни апологети на Иван Михайлов безкритично „забравят“ тези обвинения, отправяни тогава към неговата ВМРО. Както изтъква Цветана Мичева: „*Противно на мнението на михайловите съвременници и в разрез с фактите, в научните среди, а и сред широката общественост, и до днес с шири легендата за тайните стремления на Иван Михайлов към присъединяване на Македония към България*“.[98]

Всъщност защо лозунгът за обединена независима Македония да е предателство, при това неочаквано? Още през 1919 г. българските управляващи са съгласни с откъсването на Пиринския край, ако Белград и Атина се склонят за независима целокупна Македония.[99] Министър-председателят Теодор Теодоров заявява пред Парижката мирна конференция, а министърът на външните работи и изповеданията Михаил Маджаров го повтаря и пред ОНС, че България е съгласна на независима държава Македония в географските ѝ граници.[100] В Съюза на македонските братства през 1920 г. има много хора, които ратуват за независима Македония като част от бъдещата Балканска федерация.[101] Малко преди смъртта си през 1924 г., Т. Александров официално декларира позицията на ВМРО, че тя не се бори за разпадането на Югославия, а за нейното преустройство на федеративен принцип. Дори заявява, че ВМРО не е против обединяването на цяла Македония в рамките на Югославия.[102] Защо тогава няма реакции, а през 1933 г. са толкова бурни, че да доведат накрая до ликвидирането на ВМРО? Съвсем основателно хората на михайловата ВМРО изтъкват факта, че

идеята за независима целокупна Македония не е никаква изненада за българското общество, може да засяга границите на България, но не е антибългарска в своята същност.[103]

Нещата доста са се променили за четиринадесет години след като българско правителство може да издигне такава идея, дори и да е по тактически съобръжения, и тя да се приема през 1919 г. за спасителна, а през 1933 г. да се смята за предателстка. Вярно, предложението вече не е държавно, а е от националноосвободителна организация.

Някои историци дори виждат нещата по следния начин – Великият македонски събор и декларацията за свободна и независима Македония предизвиква реакция сред съседите на България, които като противовес замислят създаването на Балкански пакт, чрез който да си гарантират териториалната цялост.[104] Което пък от своя страна заплашва националния суверенитет на България и затова деветнадесетомайците правят преврат и забраняват националноосвободителните организации на македонските, тракийските, добруджанските и западнопокрайнинските българи.[105] По този начин излиза, че ВМРО сама си е виновна.

Очевидно е, че някои изследователи симпатизират на ВМРО и са склонни да я оправдават. След като е проучил основно дейността на Организацията в Пиринския край, Димитър Тюлеков заявява, че въпреки политическите насилия и братоубийства в Пиринско, заслуга на ВМРО е, че хиляди хора са възпитани патриотично, в готовност да защитават единната българска държава.[106] Лъчезар Стоянов е на мнение, че със забраната на ВМРО деветнадесетомайците „*нанасят тежък удар върху националната кауза и българите, останали извън пределите на България*“.[107] Методи Петров подкрепя това твърдение и оприличава деветнадесетомайците по следния начин: „*На власт идват политици, които не само не са се вслушали в думите на Левски, но изиграват и твърде негативна роля*.“ Заради техните действия „*населението остава без организирано националноосвободително движение*“.[108] Кой знае защо тези историци не привеждат доказателства в подкрепа на тезата си, че населението в поробените краища, а и в Пиринския край, се е чувствало беззащитно и е държало на съществуването на ВМРО.

На точно обратното мнението е проф. Константин Кацаров, който като съвременник на събитията ги вижда по доста по-различен начин: „*У българите, болезнено засегнати от дръзките предизвикателства на ВМРО към властта и общественото мнение, се наслояваше неприязън към нея. Неправилно, но спонтанно, тази неприязън се пренасяше и върху македонците, като наши съграждани в България, но не*

и към населението на самата Македония. Това пък наслояваше у македонската емиграция, а даже и у местното население в Македония, охлаждане към българите и към България. И това беше неправилно, защото в основата си и мнозинството македонци в България, както и местното население в Македония, се бяха отдавна отвърнали от ВМРО“.[109]

Може би най-реалистично гледа на съдбата на националносвободителните организации Стайко Трифонов. Според него, въоръжената борба на българите от откъснатите земи няма реален шанс за успех. Деветнадесетомайците искат да съсредоточат в свои ръце решаването на основните въпроси, в това число и националния.[110] К. Палешутски също посочва, че за някои политически кръгове ВМРО е анахронизъм, а македонският въпрос е изключително само държавен.[111] Самият Кимон Георгиев, в качеството си на министър-председател, смята, че с действията си Организацията не постига нищо за подобряване положението на македонските българи. Сега е ред на правителството, с нови средства да се опита да получи по-добри резултати.[112] По този начин деветнадесетомайците се обръщат към методите на Стефан Стамболов за държавния национализъм. Точно затова те разтурват всички национално-освободителни организации, а не само ВМРО. Такава е съдбата и на Комитета за свободата на Тракия, независимо, че той винаги е с управляващите, които и да са те, и не създава такива проблеми като ВМРО.[113] Друг е въпросът, че деветнадесетомайците не постигат нищо повече с новите си методи. Това просто е извън техните възможности.

Безкритичното възвеличаване или оплюване на ВМРО едва ли е най-продуктивният подход към изследване на нейната история. Същото се отнася и за едностранните оценки за деветнадесетомайците. Симпатизантите на Организацията са склонни да виждат само в черен цвят разпускането на националноосвободителните организации и да го отдават на залитане към Югославия и на външни внушения. Изследователите, посветили се на дипломатическата история, са склонни да обясняват събитията след 19 май предимно с външнополитически предпоставки. Всъщност, няма една-единствена причина, която да е предопределила разпускането на ВМРО. Нейното ликвидиране е наложено от комплексни фактори в конкретната обстановка. С течение на годините от абревиатурата ВМРО като че ли остава само последната буква. Организацията вече не е вътрешна, доста спорно е дали е македонска и революционна. Паралелно с намаляването на нейния авторитет срещу нея в България се изправят мощни обществени кръ-

гове и политически сили, което през 1934 г. прави по-нататъшното ѝ съществуване невъзможно.

БЕЛЕЖКИ:

[1] *Илиев, Д.* Моят живот (1897-1966). Спомени. С., 2006, с. 436.
[2] *Пешев, Д.* Спомени. С., 2004, с. 40.
[3] 36 години във ВМРО. Спомени на Кирил Пърличев. С., 1999, с. 382, бел.
[4] История на България. Т. 2., С., 1955, с. 662.
[5] Пак там, с. 668; История на България. Т. 3. С., 1964, с. 289.
[6] Македония. История и политическа съдба. Т. 2, С., 1998, с. 300.
[7] Пак там, с. 205.
[8] История на България, С. 1993, с. 648.
[9] Вж. *Мичева, Ц.* Идейно развитие на ВМРО след Първата световна война (1919–1944). Част втора: 1928 –1944 г. – Исторически преглед, кн. 5–6, 2001.
[10] Вж. *Матов, М*. За премълчаното в историята на ВМРО. С., 2011.
[11] Вж. *Попхристов, Г.* Спомени от миналото. Просветна и революционна дейност в Македония. С., 2012.
[12] Вж. *Шанданов, П.* Богатство ми е свободата. Спомени. С. 2010.
[13] *Палешутски, К.* Македонското освободително движение 1924–1934. С., 1998, с. 351.
[14] *Ацев, П*. Спомени. С., 2011, с. 362.
[15] *Тодоров, П.* Лични свидетелства. С., 1999, с. 301.
[16] Национално-освободителното движение на македонските и тракийските българи. 1878–1944. Т. IV. С., 2003. с. 203.
[17] Пак там, с. 166.
[18] *Янчев, В*. Офицери без пагони. Съюзът на запасните офицери в България 1907–1945. С., 2000, с. 86.
[19] *Пешев, Д.* Цит. съч., с. 50.
[20] *Димитров, И.* Българо-италиански отношения. С., 1972, с. 218.
[21] *Палешутски, К.* Цит. съч., с. 287.; 36 години във ВМРО ..., с. 377.
[22] *Ацев, П.* Цит. съч., с. 358.
[23] *Марков, Г.* Парола „Сабя“. С., 1992, с. 93.
[24] *Михайлов, Ив.* Спомени. Т. IV. Освободителните борби 1924-1934. Индианаполис, 1973, с. 494.
[25] *Божинов, В.* Деветнадесетомайците, ВМРО и българо-югославското сближение. – Във: Историята – професия и съдба. Сборник в чест на 60-годишнината на член-кореспондент д.ист.н. Георги Марков. С. 2008, с. 375, 378.
[26] Национално-освободителното движение на македонските ..., с. 167.
[27] *Палешутски, К.* Цит. съч., с. 289.
[28] Национално-освободителното движение на македонските ..., с. 168.
[29] Пак там, с. 168, 171.
[30] Пак там, с. 173.
[31] Пак там, с. 174.
[32] *Ацев, П.* Цит. съч., с. 369.
[33] *Палешутски, К.* Цит. съч., с. 320.
[34] *Гаджев, Ив., д-р.* Иван Михайлов (Отвъд легендите). Т. 1. Иван Михайлов и ВМРО.

С., 2007, 232–233.
[35] *Божинов, В.* Цит. съч., с. 375.
[36] *Марков, Г.* Преходните кабинети в България и нацистката политика (януари–ноември 1935 г.). – Във: Българско-германски отношения и връзки. Изследвания и материали. Т. II, С., 1979, с. 221.
[37] *Божинов, В.* Цит. съч., с. 376.
[38] *Ацев, П.* Цит. съч., с. 369.
[39] *Михайлов, Ив.* ВМРО. Б. м., Б. г., с. 108-109.
[40] *Пешев, Д.* Цит. съч., с. 51.
[41] *Марков, Г.* Парола „Сабя“..., с. 95.; *Дичев, Б.* Генерал Георги Таневски. Воин, патриот, гражданин. С., 2003, с. 247.
[42] 19 май и новата държава. Реч, произнесена от министър-председателя г. К. Георгиев на 12 юлий 1934 г. в театър „Роял”. б. м., б. г., 28–31.
[43] Цит. по *Кацаров, К.* 60 години живяна история. С., б. г., с. 455.
[44] *Тодоров, П.* Цит. съч., с. 103.
[45] *Димитров, И.* Цит. съч., с. 217.
[46] История на българите. Т. IV. Българската дипломация от древността до наши дни. С., 2003, с. 404.
[47] *Илиев, С., о.з. подп.* Из спомените ми. С., 1993, 170–171.
[48] *Троански, Х.* Убийствено червено. С., 2004, 57–62.
[49] *Николаев, Н. П.* Фрагменти от мемоари. С., 1994, с. 103.
[50] *Михайлов, Ив.* Спомени. Т. IV..., с. 307.
[51] Пак там, с. 493.
[52] Пак там, 493–494.
[53] *Задгорска, В.* Кръгът „Звено” 1927-1934. С., 2008, с. 106.
[54] История на България. Т. 2., С., 1955, с. 668.; История на България. Т. 3., С., 1964, с. 283.
[55] *Палешутски, К.* Цит. съч., с. 320.
[56] *Михайлов, Ив.* Спомени. Т. IV..., с. IX.
[57] Национално-освободителното движение на македонските..., с. 240.
[58] *Гребенаров, Ал.* Превратите в България (1923/1934/1944) и превратностите в македонското освободително движение. – Във: Историята – професия и съдба. Сборник в чест на 60-годишнината на член-кореспондент д.ист.н. Георги Марков. С. 2008, с. 311.
[59] *Спасов, Л.* България, Великите сили и Балканския полуостров. 1933–1939. С., 1993, с. 150.
[60] *Тодоров, П.* Цит. съч., с. 143.
[61] *Недев, Н.* Три държавни преврата или Кимон Георгиев и неговото време. С., 2007, с. 330.
[62] Пак там, с. 234.
[63] Пак там, с. 247.
[64] Пак там, с. 305.
[65] *Божинов, В.* Цит. съч., 388–389.
[66] *Цанев, С.* Български хроники. Т. 3. История на нашия народ от 1878 до 1943 г. Пловдив, 2008, с. 474.
[67] *Недев, Ст., полковник.* Откраднати илюзии. Спомени, изживявания, преценки. С., 1997, с. 146.
[68] *Цанев, С.* Цит. съч., 475–476.

[69] *Димитров, И.* Цит. съч., с. 228, 274.
[70] *Спасов, Л.* Цит. съч., 11–12.
[71] *Димитров, И.* Цит. съч., с. 273.
[72] *Михайлов, И.* ВМРО ..., с. 119.
[73] *Пешев, Д.* Цит. съч., с. 78.
[74] *Нейков, П.* Спомени. С., 1990, с. 374.
[75] 19 май и новата държава. Реч, произнесена от министър-председателя ..., 28–31.
[76] *Димитров, И.* Цит. съч., с. 227.
[77] *Колев, В.* Човекът преврат – Кимон Георгиев. – Във: Български държавници 1944–1989. С., 2005, 12–13.
[78] *Петров, Л.* Проблеми на военната политика на България. 1934–1939. С., 1990, с. 34.; *Марков, Г.* Заговорите и превратите на Военния съюз 1919 – 1936., С. 1992. с.87.; *Милачков, В.* От ограничения до забрана. Съюзът „Добруджа“ след 19 май 1934 г. – Във: Историята – професия и съдба. Сборник в чест на 60-годишнината на член-кореспондент д.ист.н. Георги Марков. С. 2008, с. 397.; *Златарски, Вл.* От „елегантна революция“ към „народообвързана диктатура“. Германия и режимът на деветнадесетомайците. – Във: Историята – професия и съдба. Сборник в чест на 60-годишнината на член-кореспондент д.ист.н. Георги Марков. С. 2008, с. 360.; *Златев, Л.* Вътрешната добруджанска революционна организация (ВДРО). 1923–1940. Русе, 2009, с. 181.
[79] *Димитров, И.* Цит. съч., с. 222.
[80] *Марков, Г.* Парола „Сабя“ ..., с. 95; *Дичев, Б.* Цит. съч., с. 247.
[81] *Нейков, П.* Цит. съч., с. 369.
[82] *Спасов, Л.* Цит. съч., с. 28.
[83] Пак там, с. 7.
[84] *Нейков, П.* Цит. съч., с. 369.
[85] *Тодоров, П.* Цит. съч., с. 112.
[86] *Спасов, Л.* Цит. съч., 32–33.
[87] *Димитров, И.* Цит. съч., с. 232.
[88] *Петров, Л.* България и Турция. 1931–1941. С., 2001, с. 83.
[89] *Якимов, А.* Балканската политика на Гърция между двете световни войни. С., 2012, 138–139.
[90] *Петров, Л.* Цит., съч., с. 84.
[91] Цит. по *Спасов, Л.* Цит. съч., с. 37.
[92] *Тодоров, П.* Цит. съч., с. 147.
[93] *Гребенаров, Ал.* Цит. съч., с. 308.
[94] *Палешутски, К.* Цит. съч., с. 298.; Национално-освободителното движение на македонските ..., с. 213.
[95] *Палешутски, К.* Цит. съч., с. 305.
[96] *Михайлов, Ив.* Спомени. Т. IV ..., 353–366, 895.
[97] *Гаджев, Ив., д-р.* Иван Михайлов (Отвъд легендите). Т. 1. Иван Михайлов и ВМРО. С., 2007, 232–234.
[98] *Мичева, Ц.* Цит. съч., с. 85
[99] *Палешутски, К.* Цит. съч., с. 304.
[100] *Василев, В. А.* Правителството на БЗНС, ВМРО и българо-югославските отношения. С., 1991, с. 17.

[101] Национално-освободителното движение на македонските ..., с. 54.
[102] Пак там, с. 122.
[103] *Мичева, Ц.* Цит. съч., с. 85.
[104] Национално-освободителното движение на македонските ..., с. 213.
[105] Пак там, 213–214.
[106] Пак там, с. 179.
[107] Алманах на българските национални движения след 1878 г., С., 2005, с. 398.
[108] *Петров, М.* Национално-освободителното движение в Западните покрайнини /1919–1934/. С., 1995, с. 192–193.
[109] *Кацаров, К.* С. 60 години живяна история. С., б. г., с. 455.
[110] *Трифонов, С.* Българското националноосвободително движение в Тракия. 1919–1934. С., 1988, с. 194.
[111] *Палешутски, К.* Цит. съч., с. 290.
[112] *Димитров, И.* Цит. съч., с. 266.
[113] *Трифонов, С.* Цит. съч., 178–190.

БЪЛГАРСКИЯТ ЛЕКАРСКИ СЪЮЗ – ТЯСНО СПЕЦИАЛИЗИРАНА ПРОФЕСИОНАЛНА ОРГАНИЗАЦИЯ ИЛИ ОБЩЕСТВЕН ФАКТОР ПРЕЗ ПЕРИОДА 1901–1947 Г.

Камелия Божилова

В настоящата статия се разглежда учредяването, развитието и дейността на Българския лекарски съюз (БЛС) през периода 1901–1947 г. Проследяват се основните социални и законодателни инициативи на професионалната организация, решенията, взимани на конгресите за реформиране и подобряване на общественото здравеопазване, и мерките, предлагани за борба с различни заболявания.

Разглежда се решението за изработване на Държавен здравен план, по който да се организира ръководството и провеждането на санитарни мероприятия в страната.

Анализират се статии, публикувани в списание „Летописи на Лекарския съюз“ и документи от архивния фонд на БЛС, съхранявани в Централния държавен архив, свързани със защитата на лекарските професионални интереси и активната обществена дейност на организацията.

Първото професионално и научно дружество на лекарите в България е учредено през 1880 г. в София под наименованието „Физико-медицинско общество“. Дружеството е създадено от д-р Димитър Моллов, а първото учредително събрание е проведено през януари 1880 г. В състава на медицинското дружество взимат участие лекарите Йордан Брадел, Сава Мирков, Димитър Калевич и други видни обществени представители. Основна цел на дружеството е разискването на научно-медицински и професионални въпроси и проблеми и решаването на хигиенни, профилактични и здравеопазващи задачи, свързани с възникването и разпространението на различни заболявания.[1]

През 1883 г. във Варна е създадено Варненското научно медицинско дружество. За председател е избран лекарят с руски произход Борис Окс. Главната насоченост на дейността на дружеството е свързана със социални, медицински и обществени проблеми. В заседанията му се разглеждат въпроси, свързани със смъртното наказание, профилактиката и общественото здравеопазване. Официален орган на дружеството е „Списание на Варненското медицинско дружество“, в което се печатат протоколите от заседанията. През 1895 г. е учредено Русенското научно лекарско дружество, а през 1897 г. такава организация

се формира и в Пловдив. Инициативата е последвана и в градовете Враца, Ловеч, Плевен, Шумен, София и др. Софийското дружество се занимава предимно със санитарна статистика, обществена медицина и съсловни проблеми. Някиои от членовете на Софийското дружество (26 души) не се задоволяват с дейността на организацията и желаят по-големи права за лекарите, промяна в устава на дружеството, свободна критика на законодателните санитарни разпоредби и здравната власт, активно участие в медицинското законодателство, учредяване на другарски съд и взаимоспомагателна каса. Групата е с ръководител д-р Петър Ораховац. Поради неприемането на тези искания от другите членове на дружеството, групата се отделя като т.нар. „лекари ораховисти“ и скоро образува отделна организация – „Българско лекарско дружество“. То използва за свой печатен орган списанието „Медицински напредък“. Останалите членове в Софийското лекарско дружество са обединени от д-р Марин Русев и са наречени „русевисти“. „Ораховистите“ поддържат желанието си за обединение на всички лекарски дружества в страната. В резултат на тези искания през 1901 г. е свикан събор на българските лекари, на който е учредена нова организация – Български лекарски съюз, който е и най-дълго просъществувалата лекарска организация в България. В събора участват 304 български лекари от почти всички градове, а за председател е избран д-р Д. Моллов. На този събор е приет уставът на организацията и са утвърдени нейните цели, свързани с профилактичната насоченост на здравеопазването.

На следващия събор през 1902 г. взимат участие 12 лекарски дружества от различни градове, председател на събора е д-р П. Ораховац. Още в този начален период от развитието на организацията се очертават нейните социални и законодателни инициативи – БЛС желае активно да участва в санитарното законодателство и да прокарва мнението си на заседанията на Върховния медицински съвет (ВМС). Разгледан и обсъден е Законопроект за народното здраве, който отделя голямо внимание на обществената профилактика и санитарен надзор над населението, гарантира участието на БЛС в санитарното управление на страната, като дава право на Съюза да обсъжда законопроекти по медицинската част, да дава предложения, да изработва общи етични правила за всички лекари. Законопроекът е приет по принцип. Обсъдени са и мерките, които трябва да бъдат взети за борба с туберкулозата, решението да се образуват туберкулозни отделения във всички държавни болници, да се организира дружество за борба с туберкулозата,

да се въведе преподаване по хигиена в училищата, общественото здравеопазване да бъде с подчертано профилактична насоченост. На този събор е взето решение за издаването на печатен орган на съюза – „Летописи на Лекарския съюз“. Повдигната е и идеята за задължително членство на всички лекари в съюзната организация, но тя е отхвърлена с мотивите, че членството трябва да остане свободно, защото в противен случай съюзът ще се превърне в държавна и чиновническа институция и ще загуби правото си на независимо мнение.

През 1908 г. БЛС се връща отново към идеята за участие на членовете си във ВМС и желае съставът на последния да се реорганизира, като в него бъдат включении 7 делегати, избрани от съюзните членове, за срок от 3 години, като не могат едновременно с този пост да заемат длъжности в Управителния или Редакционния съвет на съюза. Доводите за това искане са, че министърът в своята дейност разчита на съсловието и активното му участие във ВМС ще бъде гаранция за ефективни законодателни мерки.[2]

Важен в развитието на БЛС е конгресът, който е проведен през 1912 г. в Русе. Там е приета нова демократична и социална програма, която предвижда пълна децентрализация в управлението на здравеопазването, ангажиране на населението в борбата с епидемичните заболявания като туберкулоза, сифилис и малария, създаване на самостоятелно Министерство на здравеопазването, организиране на профилактика и безплатна медицинска помощ, по-голяма грижа за майките и децата и др. Програмата е съставена от лекарите Р. Ангелов, П. Ораховац, В. Руменов. Програмата включва три раздела, във всеки от които се разглеждат съответно професионални искания, професионално-социални искания и социални искания. Повдигнат е въпросът за създаване и на Медицински факултет. Разгледан е и Законопроект за народното здраве, представен от директора на Дирекцията за опазване общественото здраве – д-р Стефан Ватев, който третира социални и хигиенни проблеми и положението на медицинския персонал и др.[3]

До 1925 г. броят на българските лекари не е голям, а териториалните клонове на БЛС и болничните лекарски колегии осигуряват добра среда за професионална комуникация и поддържане на научен интерес. След създаването на Медицински факултет и дейността на БЛС и неговите клонове се разширява – освен обсъждането на тематични доклади и реферати се разискват и предприемат все повече стъпки за защита на професионалните интереси и социалните искания.

През 1929 г. БЛС проявява активно отношение по проектираното

допълнение на чл. 125 от Закона за опазване на общественото здраве (ЗООЗ), което предвижда даване право на практика на лекари-чужденци без полагане на задължителния проверовъчен изпит – колоквиум. Управителният съвет (УС) на БЛС счита, че за чужденците не трябва да се правят изключения и те трябва да добиват право на свободна практика по медицина така, както изисква законът и за българските лекари – след представяне на диплома за завършено медицинско образование да положат задължителния държавен изпит – колоквиум и да придобият българско поданство. По този начин съюзът иска да бъде гарантирано обслужването на населението от квалифицирани лекари.[4]

Друго важно събитие, провокирало оживени дебати сред лекарската професионална общност, е приемането на Закона за народното здраве (ЗНЗ) през 1929 г. Той е оценен като модерен и напредничав. В него е залегнало задължителното членуване на всеки лекар, упражняващ медицина в страната в БЛС. Това изискване отговаря напълно на желанията и стремежите на съюза, който ще бъде представляван от трима свои членове във ВМС и ще участва съответно с по трима и петима членове в окръжните и във Висшия дисциплинарни съвети. С тези положения се затвърждава правото на съюза за участие в заседанията на ВМС, което е прокарано по законодателен ред още през 1911 г. със Закона за опазване на общественото здраве (ЗООЗ), но новите законови положения предвиждат участието на трима представители на БЛС в състава на ВМС, а не само на председателя на съюза. Членовете на БЛС, участващи в дисциплинарните съвети, ще следят отблизо дейността на лекарите при упражняване на професията и ще следят за спазването на лекарските етични правила.[5]

През 1931 г. членове на БЛС с по-радикални интереси се отделят и оформят групата „Обществен лекар“. Нейни представители са д-р Р. Ангелов, Асен Панев, Д. Матеев, Константин Куситасев и др. Представителите на групата защитават своите професионални интереси и тези на общественото здравеопазване. В своите програмни искания те включват безплатна медицинска помощ, по-добри условия на труда и в бита, увеличаване броя на лечебните заведения и др.

През 1935 г. е проведен XXIII редовен събор на БЛС. На него е повдигната и обсъдена идеята за създаване на специален „Здравен фонд“ при Главната дирекция на народното здраве, който да поеме всички разходи в борбата със социалните и заразни болести, детската смъртност, подобряване на битовите условия в населените места и др. Поради лошото финансово състояние на държавата и невъзможността на населението само да поеме част от грижите за своето здраве, БЛС пред-

лага организирането на мерки против епидемическите заболявания и реализирането на санитарни мероприятия да се издържа от „Здравния фонд“. Предвидено е фонда да се финансира от основна вноска от държавата в определен размер, приходи от здравни фондове по окръзи и общини; такси от предгледи и издаване на медицински свидетелства; глоби, налагани според постановленията на ЗНЗ; помощи и дарения.[6]

През 1939 г. Управителния съвет (УС) на БЛС решава да поеме инициативата за изработване на Държавен здравен план, по който да се организира ръководството и провеждането на санитарни мероприятия в страната. На 21 юни 1939 г. УС изпраща окръжно до председателите на клоновете на съюза в страната с информация и подробности за съдържанието на плана, който предстои да бъде предложен на държавните институции за одобрение и реализиране. Планът е изработен в хармония с действащия ЗНЗ и разглежда селската здравна служба – големината на здравния участък, подготовката на участъковите лекари и помощния персонал, задачите на селската здравна служба, свързани с оздравяване на битовата обстановка в домовете и обществените заведения, провеждане на социална и информативна кампания сред населението и привличането му към активно участие в санитарните мероприятия в съответното населено място, реализиране на ефективно сътрудничество между здравните органи и другите ведомствени учреждения. В плана се взима под внимание и организацията на околийската здравна служба – нейния персонал, администрация, задачи в областта на борбата с туберкулозата и детската смъртност. Обхванати са и областните здравни служби – администрация, персонал, обзавеждане, изграждане на областни болници и санитарни домове за болни от туберкулоза. В плана се предвижда и създаването на Министерство на народното здраве и общественото подпомагане, което да се занимава с проблемите, свързани с организирането на здравната помощ на населението, лекуването на социално слаби граждани, организирането на общественото осигуряване, борбата с туберкулозата и социалните болести, осигуряване на ефективно снабдяване с лекарства и др.[7] Планът е приет през 1940 г. на XXV лекарски събор.

БЛС прекратява дейността си през 1947 г., а през 1971 г. е премахната и частната практика. В следващите години лекарите са членове на Профсъюза на здравните работници.

Историята на БЛС, отразена на страниците на печатния орган на съюза и в съхранените документи за дейността му, е свидетелство за активното участие на организацията не само в професионалната дей-

ност на българските лекари, но и в социалния живот на обществото.

БЕЛЕЖКИ:

[1] *Апостолов, М.* История на медицината и социалното дело. С., 1994, с. 78.
[2] Летописи на ЛС, 1908, кн. VIII, с. 644.
[3] *Давидова, В.* История на здравеопазването в България. С., 1956, с. 123.
[4] Летописи на ЛС, 1929, кн. I, с. 17.
[5] Пак там, 1929, кн. V, с. 160.
[6] Пак там, 1935, кн. IX-X, с. 311.
[7] ЦДА, ф. 274К, оп. 1, а.е. 32, л. 239.

„НЕВОЛНИ" ГРЕШКИ ПРИ ПРЕДСТАВЯНЕТО НА ТРАГЕДИЯТА В СРЕБРЕНИЦА

Бисер Банчев

Трагедията в град Сребреница през юли 1995 г. по време на войната в Босна и Херцеговина е отбелязана, но не и подробно анализирана в българските изследвания върху най-новата история на Балканския полуостров. По своята същност те представляват исторически текстове на границата с политологията. Някои от тях са фокусирани конкретно върху проблематиката на Босна и Херцеговина[1], докато другите засягат косвено темата, защото са посветени на по-общите въпроси от разпадането на Югославия след края на студената война.[2]

Единствено най-ранният текст (който е и най-отдалечен като авторска теза от подробностите за кървавото противопоставяне в бивша Югославия) посочва „превземането на мюсюлманските анклави Сребреница и Жепа", без да прави каквито и да е квалификации.[3] Оценките в останалите четири заглавия са сравнително близки. Надя Бояджиева пише за „жестокостите" в Сребреница. Екатерина Никова свързва името на Сребреница с „нова вълна от масови убийства, изнасилвания и зверства, концентрационни лагери, етническо прочистване" и го поставя в паноптикума на ужасите на XX век. За Кръстьо Манчев, в Сребреница са се случили необикновени престъпления – клане, шокирало света, и „етническа чистка" чрез поголовно избиване на противниковото население. За Бисер Банчев, атаката срещу мюсюлманския анклав Сребреница е довела до най-голямото престъпление срещу човечеството в Европа след края на Втората световна война и физическо избиване на населението.[4]

Наблюдаваното сходство на оценките не се споделя от един труд, който има пряко отношение към работата на настоящите и бъдещи историци. Още по-голямо е значението му за масовата публика и дори за студентите, които не разполагат с достатъчно време да проучват специализираните исторически изследвания и предпочитат изданията със справочен характер. Такива са книгите на Мария Матеева, които, макар и на места с грешки, остават ценно помагало, особено за вътрешната и външна политика на България, и се ползват активно. Последният том от нейната колекция е „Събитията в Източна и Централна Европа 1985–1997".[5] Справочникът е много добре изготвен, с достъп до материали, които по това време са били с

поверителен характер и авторът е има привилегирован достъп до тях. В много отношения изданието е пример на научна прецизност, която е характерна за работата на Матеева, ползваща се със заслужен авторитет като познавач на историята на международните отношения.

В справочника са допуснати само няколко пропуска и грешки, но е смущаващо, че те са свързани предимно със случая Сребреница. В частта, която разглежда развитието на Съюзна република Югославия (СРЮ), са посочени и събития, случващи се в Босна през периода юни–август 1995 г. Не е пропуснато почти нищо – нито решението на американския сенат по въпроса за оръжейното ембарго, нито бомбардировките на НАТО над позиции на босненските сърби, нито операциите на хърватската армия в Крайна и в Република Сръбска в Босна и Херцеговина. Единственото липсващо значително събитие е станалото в Сребреница. На мястото, където то би трябвало да бъде отбелязано, има друг факт, но представен със сгрешена хронология. Може би неволно? Решението на американския сенат за вдигане на оръжейното ембарго срещу босненските мюсюлмани е посочено с дата 26 юни 1995 г., което е броени дни преди да започнат сраженията за анклава. Следва коментар, че това решение е повлияло за „ожесточаване на военните действия”. Подобен коментар е необичаен за такъв жанр издания. Той води любознателния читател, който е решил, че Сребреница е случайно пропусната, към логичния извод, че мюсюлманският анклав става косвена жертва на това решение на сената.[6]

Сребреница не е пропусната в частта на справочника за Босна и Херцеговина, където присъстват всички вече изброени събития. Към тях е добавено в телеграфен стил, че на 17 юли 1995 г. е превзета Сребреница. Това е втора грешка, защото градът пада на 11 юли. Грешката е последвана от нов пропуск – отсъства информация за съседния мюсюлмански анклав Жепа, превзет на 25 юли. За сметка на това, решението на американския сенат е посочен с вярната дата – 26 юли и е запазен коментарът за последвалото ожесточаване на военните действия. Отсъства какъвто и да е коментар за съдбата на двата анклава. За сметка на това, още на следващата страница е посочено, че дори приемането от страна на босненските сърби на принципите за бъдещо мирно уреждане на конфликта в Босна, „не спира хърватите да продължат избиването на сърбите в Крайна“.[7]

Коментари по други събития могат да се открият на различни места в справочника, но никъде в тях няма подобно натрупване на

липсващи и сгрешени факти. Тъй като става дума за проверка на фактология, добре е да се потърсят първични източници. Съзнателно ще се въздържим от ползване на съдебните досиета на Международния наказателен трибунал за бивша Югославия (МНТБЮ)[8] и на другата съдебна институция на ООН в Хага – Международния съд, където се гледа делото на Босна и Херцеговина срещу Югославия за съучастие в геноцид. Никога не е излишна известна резервираност към съдебните заседания, които имат политически оттенък, независимо от обстоятелството, че на тях се изнася една много сериозна фактология. В съдебните дела бяха привлечени стотици свидетели, които разбира се имат своите пристрастия и своите ограничения от времето и мястото за това, което са видели и преживяли. Трябва да добавим, че сръбските и югославските военни архиви остават засекретени и след представянето им в Хага.

Преди трибунала има няколко други официални разследвания, конкретно фокусирани върху Сребреница.[9] Първото разследване е извършено от екип на генералния секретар на ООН и е публикувано през 1999 г. То обхваща 113 страници във варианта си на английски език и проучва поведението на „сините каски“ и информациите, постъпващи в централата на ООН ежедневно в хода на кризата през юли 1995 г.[10] Архивът на ООН не е влизал в академично обращение, въпреки че е достъпен на интернет страницата на Световната организация. Особено полезно допълнение към него се оказва проучването за холандските „сини каски“ при падането на Сребреница, предизвикало с публикуването си през 2002 г. оставка на правителството. То е доста по-подробно от това на ООН и е много богато в документално отношение - съдържа над 4000 страници разсекретени архиви на холандското военно и външно министерство.[11] Към тях може да се прибави и официалната югославска хронология.[12]

На основа на посочените източници можем да приемем за безспорно установена голяма част от историята на „защитената зона“ Сребреница. След избухването на гражданската война в Босна и Херцеговина важна цел за босненските сърби става установяването на обща граница със Сърбия. Постигането ѝ изисква да бъдат превзети градовете в Източна Босна по поречието на река Дрина. Сърбите поставят под свой контрол северната част на спорната територия, включително град Биелина още през 1992 г. Много босненски мюсюлмани напускат своите домове и се установяват в разположената на юг Сребреница, където мнозинството им нараства след прогонването на част от сръб-

ските жители. Така Сребреница се превръща в център на стратегически разположен мюсюлмански анклав. Без превземането му не може да бъде създаден цялостен „коридор по долината на Дрина“ до границата със Сърбия. След тежки боеве през ранната пролет на 1993 г. анклавът е обявен за защитена зона за сигурност от ООН.[13] Защитата му се осигурява от канадски „сини каски”, впоследствие заменени с холандци. Миротворческият контингент от около 600 души се сменя на всеки шест месеца.[14] Установяването на „защитени зони” в Босна и Херцеговина е отразено в справочника на Мария Матеева, но отново с неточна дата и с внушението, че става дума за частен проект на няколко поименно посочени държави, а не по силата на задължителни резолюции на Съвета за сигурност на ООН. За сравнение, югославската хронология посочва както резолюция 824, така и точната дата на нейното приемане.[15] Официално, защитниците на града са демилитаризирани, макар че запазват част от леките си оръжия. И след обявяването си за „защитена“ зона Сребреница остава в положение на обсада, която продължава повече от две години, до месец юли 1995 г. Постоянният дефицит на храна, лекарства и гориво се преодолява с хуманитарни помощи от различни международни организации.[16] Периодично наземните конвои се спират от противниковата страна и се разчита само на ограничени доставки по въздуха. Примирието е многократно нарушавано от епизодични престрелки, които не са последвани от по-значителни военни действия. Известно усилване на напрежението има в началото на месец юни 1995 г.[17] В другите райони на Босна, извън Сребреница, се наблюдава редуване на периоди на примирие и военна активност. Постепенно нараства ангажирането на силите на НАТО, които започват да нанасят въздушни удари по позициите на босненските сърби. От своя страна, сърбите пленяват цивилен и военен персонал на ООН и ги разполагат по позициите, които предстои да бъдат бомбардирани. В края на май 1995 г. повече от 400 служители на ООН са взети за заложници.[18] Те са освободени до средата на месец юни след активни дипломатически усилия, в които участват и висши югославски представители, изпратени от Слободан Милошевич. Нападенията срещу „сините каски“ и вземането им за заложници е отразено от Мария Матеева, но без да е посочен извършителят. Непълната информация в текста създава впечатление, че тази практика се прилага от всички страни в босненския конфликт, а не от сърбите, както е в действителност. Отново югославската хронология е по-прецизна.[19]

Така се стига до ключовата за Мария Матеева дата – 26 юни 1995

г., когато решението на американския сенат за прекратяване на оръжейното ембарго срещу босненските мюсюлмани повлиява за „ожесточаване на военните действия". Вече бе изяснено, че на тази дата няма подобно решение на сената. Според докладите на „сините каски" точно периодът между 26 юни и 6 юли 1995 г. е най-спокойният около Сребреница.[20] Причината се намира в Белград. От есента на 1994 г. Съветът за сигурност на ООН предприема спрямо Съюзна република Югославия (Сърбия и Черна гора) и Слободан Милошевич тактиката на „моркова и тоягата", в рамките на която се поощрява СРЮ да ограничи каналите за снабдяване на босненските сърби, като срещу това получава известно смекчаване на санкциите. Резолюция 943 от 23 септември 1994 г. разрешава на пасажерски самолети и кораби да влизат в Югославия. Ограничението остава за товарните съдове. Представителите на Югославия са допуснати да участват в международни спортни и културни събития. „Тоягата" е във факта, че облекчаването на санкциите е за период от 100 дни, който при следващи удължавания на резолюциите е намален на 75 дни.[21] Поредният 75 дневен период изтича в началото на месец юли 1995 г. Именно на 25 юни 1995 г., когато според Матеева предстои сраженията да се разгорят, генералният секретар на ООН внася поредния доклад до Съвета за сигурност, с който предлага да се приеме нова резолюция за следващите 75 дни.[22] Никой не се изненадва, че босненските сърби, които формално нямат нищо общо с властите в Белград, сериозно ограничават своите военни операции. За сметка на това има известно активизиране на армията на босненските мюсюлмани около Сараево. От там е изпратено нареждане в Сребреница за нападение срещу сръбски позиции, което би облекчило сараевския фронт. Мюсюлмански бойци в Сребреница не изразяват ентусиазъм да изпълнят заповедта и единственото, което предприемат, е нощна атака, довела до отвличане на стотина овце от съседно сръбско село и убийството на техните собственици.[23] Наистина, според традиционната представа за балканския манталитет, кражбата на овце би могла да се превърне в повод за вендета от няколко поколения, но едва ли за прогонването на цял град. В случая надделяват естествените човешки нужди. Близо 60-те хиляди жители в анклава Сребреница от месеци търпят лишения и тежки условия на живот. Естествено, овцете са изконсумирани през следващите няколко дни, но няма ответна сръбска реакция до 5 юли. Какво се случва на 5 юли? На 5 юли заседава Съветът за сигурност на ООН. Той отчита, че властите в Белград изпълняват относително стриктно разпорежданията

на ООН и приема поредното 75 дневно ограничаване на санкциите.[24] Картината се допълва при съпоставяне на часовите зони. Резолюция 1003 е гласувана в 17 часа и 50 минути нюйоркско време.[25] То отговаря на 23,50 сараевско време. Босненските сърби нямат причина повече да бездействат и в два часа на 6 юли започват атаката срещу мюсюлманския анклав Сребреница. Нападение започва буквално два часа след гласуване на резолюцията – минималният срок за получаване на информация от Ню Йорк и потвърждаването ѝ от Белград. Може би не е необходимо да се търсят допълнителни връзки между събитията в Сребреница и Белград, но има и още една. Военните действия при Сребреница са временно прекратени на 7 юли, когато босненският сръбски командир Ратко Младич заминава за Белград за среща с Милошевич и специално пристигналия международен посредник Карл Билдт.[26] Така хронологията и последователността на събитията би трябвало да се счита напълно изяснена.

Сребреница е превзета на 11 юли. Преобладаващият брой от жените, децата и възрастните хора напускат града, а физическото избиване на мъжкото население на града протича между 12 и 18 юли. Проучванията на ООН от 1999 г. определят числото на жертвите на 7336.[27] Процесът по установяване, идентифициране и официално препогребване на намерените тела не е приключил и до момента. На 14 юли армията на Република Сръбска атакува следващия анклав по „коридора на долината на Дрина“ – Жепа. Градът е превзет на 25 юли, а сръбските части се прехвърлят в Западна Босна, където се водят сражения с хърватската армия.

На следващия ден – 26 юли, Сенатът на САЩ взема решения за вдигане на оръжейното ембарго срещу босненските мюсюлмани. Един от водещите мотиви е именно информацията, която започва да пристига от Сребреница. Мотивът не намира място в справочника на Матеева. Има и друг, по-съществен пропуск. На 11 август президентът Клинтън налага вето върху решението на Сената и то не влиза в сила.[28] Това не може да се приеме просто като една поредна липса в справочника. Прибавена към останалите, тя дава обосновано предположение, че има целенасочено подреждане на фактите.

Американските законодатели гласуват по подобен начин още през лятото на 1994 г.[29] Президентът и тогава налага вето, но на практика прилага решението от есента на 1994 г. САЩ спират да оказват ефективен контрол върху доставките на оръжия за босненските мюсюлмани. Натиск в тази посока има от края на 1992 г. от страна на Турция

и другите членове на организацията Ислямска Конференция. През есента на 1994 г. САЩ дори внасят в Общото събрание на ООН проекторезолюция за вдигане оръжейното ембарго на Република Босна и Херцеговина. Тя е приета на 3 ноември 1994 г. с 97 гласа „за“ и 61 „въздържали се“.[30] България се включва към втората група. Резолюциите на Общото събрание нямат задължителна сила като тези на Съвета за сигурност, но оказват известно морално влияние. През следващите дни САЩ обявят, че спират контрола върху оръжейното ембарго за Босна и няма да споделят разузнавателна информация за оръжейни доставки. Съюзниците на САЩ – Франция и Великобритания, изказват загриженост за ситуацията – те имат свои „сини каски“ и вдигане на ембаргото може да застраши сигурността им. Коментар на вестник „Ню Йорк Таймс“ твърди, че оръжейното ембарго за Босна отдавна се нарушава. Цитиран е хърватският министър на отбраната Гойко Шушак, че страната му е посредник при снабдяването на босненските мюсюлмани. По-късно бившият началник на генералния щаб на Турция – Доган Гюреш – разяснява, че Турция тайно е внасяла оръжие за мюсюлманите, като хърватите са задържали до 90 % от пратките.[31] Съществена роля имат доставките от Иран. Специално разследване на Сената разкрива, че иранският канал е осъществяван със знанието и съдействието на американското правителство. Разследването е проведено през 1996 г., но в него са посочени изтичания на сведения към пресата и вестникарски публикации от 1994 г.[32]

Всичко това е известно в Босна и не е необходимо да се чака до 26 юни, или 26 юли 1995 г., за да стане повод за ожесточаване на сраженията. Българските автори, които разглеждат събитията в края на юли и август 1995 г., предлагат обърната обратно връзка между причина и следствие. За Манчев, „поголовното клане“ в Сребреница още повече настройва общественото мнение в света на антисръбска вълна. Според Екатерина Никова, разкритията за съдбата на Сребреница е послужило като подтик за колебливата позиция на Запада. Надя Бояджиева приема тезата на Лаура Зилбър и Алън Литъл, че именно падането на Себреница се превръща в катализатор на серия от последвали събития, които „ще променят основно динамиката на конфликта и ще увеличат значително перспективите за мир“.[33]

Съзнателно, ще се въздържим от ползване на съдебните досиета на Международния наказателен трибунал за бивша Югославия и на другата съдебна институция на ООН в Хага – Международния съд. Те се ползват широко от някои автори, които дават съвсем противополож-

на интерпретация на едни и същи съдебни материали. Би трябвало да се добави, че историческите изследвания нямат монопол върху темата за Сребреница. Дебатите са отворени и в тях се включват журналисти и обществени фигури. Две от книгите в тази група влизат в задочен спор. Интересно е сравнението между тях, защото, без да са исторически, те работят с много сериозна фактология и ще бъдат едно градиво за следващи проучвания. И двете стъпват на материалите от трибунала в Хага, но им дават съвсем противоположна интерпретация. Автор на първата е Татяна Ваксберг. Тя е концентрирана основно върху Босна, с епилог - събитията в Сребреница. Подредбата на изложението започва с тезата, че босненската сръбска армия и правителство са отговорни за геноцида. Следващата теза е, че както армията, така и правителството в Босна се контролират от правителството в Белград, следователно то също е отговорно за геноцида. На финала са представени и доказателствата, че геноцидът е извършен конкретно в Сребреница. Според Ваксберг той е извършен от босненските сърби, но вината е на Слободан Милошевич.[34] Нейната амбиция е да докаже, че той е пряко отговорен, макар че с известно разочарование, цитира Дейвид Харланд, който изготвя доклада на генералния секретар на ООН през 1999 г. и не открива връзка между Милошевич и клането.[35]

На противоположната позиция е Жерминал Чивиков. Докато темата Косово отсъства при Ваксберг, Чивиков посвещава голяма част от своята книга на проблематиката в Косово, която с оглед и на последните информации, които се изнасят публично, продължава да бъде спорна дори на ниво Хага. Частта за Босна заема 21 от 360 страници.[36] Чивиков търси противоречия в показанията на отделните свидетели. За него ключов е хърватинът Дражен Ердемович, служил в армията на Република Сръбска, който се признава за отговорен в участие в геноцид в Сребреница, и е един от свидетелите срещу Милошевич. Тезата на Чивиков е, че този свидетел е със съмнителен морал и на него не може да вярва, защото той е твърдял, че е присъствал на убийството на 1200 души, а в масовия гроб, който е посочил са намерени само 153 тела. Това е основание да се постави под съмнение достоверността му като свидетел. Чивиков се опитва да го представи като основен свидетел в следващата си книга, издадена на немски и посветена на Босна.[37]

Тезата на Чивиков е възприета от Велко Вълканов, който не споменава никъде в книгата си името Сребреница и възможността там да е имало геноцид. Вълканов подържа позицията на Слободан Милоше-

вич, че терминът геноцид е съотносим само към съдбата на сърбите в независимата държава Хърватия през 1941 г., а през 1991 г. техните наследници не са желаели да допуснат нов геноцид. Специално е цитиран Чивиков, че Дражен Ердемович е недостоверен свидетел срещу Милошевич.[38]

Възможно обяснение на констатираните противоречия в показанията на Дражен Ердемович са дадени от самия Чивиков. Когато, вместо 1200 са открити само 153 трупа, следователите на ООН твърдят, че още в края на месец август и през септември 1995 г. е извършена ексхумация и преместване на телата, за да се затруднят бъдещи разследвания. Това е и официалната позиция на ООН.[39] Чивиков посочва обяснението, но не го коментира, а следващите които се позовават на Чивиков в медиите и форумите, не го забелязват.

Обяснението не намира място и в единствената критика на Чивиков като професионален историк. За Кръстьо Манчев не са важни толкова нито детайлите в показанията, нито моралния образ на Дражен Ердемович. Според Манчев „не е вярно, че по клането в Сребреница Хагският съд се позовава само на един свидетел. Напротив, съдът разпитва много други свидетели, в това число и оцелели мъже и множество жени, загубили близките си, плюс документи на босненската сръбска армия, сателитни снимки, прихванати телефонни разговори и т.н. С други думи – има доказателства. А и може ли в съвременния информационен век да се скрие от света такова масово клане, каквото е това в Сребреница, та дори и някои от доказателствата да са съмнителни?“[40]

Друга линия в интерпретацията на събитията в Сребреница е за признаване на престъплението, но за оневиняване на Милошевич. В тази посока Татяна Ваксберг цитира разказа на генерал Уесли Кларк, на когото Милошевич споделил, че е предупреждавал Младич да не го прави, но той не го послушал. Жерминал Чивиков излага показанията на Зоран Лилич, федерален президент на Югославия през 1993–1997 г., че Милошевич е бил потресен от вестта за масовото убийство в Сребреница, бил извън себе си от гняв към ръководството на босненските сърби и ги нарекъл полудели.[41] Кръстьо Манчев определя като „съмнително“, твърдението, че политическото и военното ръководство на Република Сръбска в Босна било извън контрола на Милошевич. Според Манчев „и да е вярно, Милошевич пак носи отговорност за случилото се, защото „кървавата баня“ на територията на бивша Югославия през 90-те години на миналия век в най-голяма степен е

негово „отроче“.[42]

Съществува още една възможна интерпретация за събитията в Сребреница. Тя се поддържа от вътрешни критици на тогавашния босненски президент Алия Изетбегович. Те го обвиняват, че съзнателно е изоставил своите сънародници, защото е вярвал, че убийството на „5000 цивилни“ е сигурно средство за предизвикване на международна военна намеса срещу босненските сърби. Цената на една такава намеса е Сребреница. Прилагат се различни доказателства, включително и това, че командващият офицер в Сребреница – Насер Орич, е изтеглен от града още през април 1995 г.[43] Вероятността за сделка, включваща размяна на източнобосненските анклави с територии в централна Босна и около Сараево, е отбелязана коректно в българската литература. Надя Бояджива също посочва, че военни и политически среди в Западна Европа и САЩ изразяват задоволство от развитието на ситуацията.[44]

Последният значим проблем около Сребеница е наличието на геноцид. Той се защитава енергично от Татяна Ваксберг и се отрича също толкова енергично от Жерминал Чивиков. Професионалните историци са максимално въздържани, доколкото става дума за термин с ясно определен юридически състав, като признават, че безспорно е извършено престъпление от крупен характер.

Формално геноцидът в Сребреница е признат, както от Международния наказателен трибунал за бивша Югославия, така и от Международния съд на ООН.[45] Татяна Ваксберг представя присъдата срещу генерал Радислав Кръстич, който пряко ръководи военната операция в анклава Сребреница. На първа инстанция на трибунала, той е първият осъден в Европа след Холокоста за извършване на геноцид. Апелативният съд намалява присъдата от 46 на 35 години затвор и го признава за виновен не в извършване, а в подпомагане на геноцид. [46] През 2007 г. Международният съд на ООН определя като геноцид убийствата в Босна и Херцеговина, но Сърбия не е призната като пряко отговорна за неговото извършване, въпреки че е задължена да се разграничи от престъплението. Задължението е изпълнено на 31 март 2010 г., когато сръбската скупщина приема документ, в който се осъжда избиването на мюсюлмани в босненския град Сребреница през юли 1995 г. Декларацията се позовава на решението на Международния съд от 2007 г., но не включва думата „геноцид“.[47] Сръбското общество не приема еднозначно декларацията. Мнозина считат за неприемливо да не се отбележат военните престъпления, извършени срещу сърби. По този

повод е приета втора декларация от сръбския парламент. На 14 октомври 2010 г. сръбските законодатели осъждат престъпленията срещу сърби по време на въоръжените конфликти в Босна и Херцеговина, Хърватия и Косово и призовават парламентите на други страни също да осъдят престъпленията и да изразят уважение към сръбските жертви.[48] Двете декларации формират цялостната позиция на сръбската държава по въпроса за геноцида в Босна и Херцеговина. Само така могат да бъдат разбрани правилно, предизвикалите известно напрежение първи публични изявления на новия сръбски президент Томислав Николич. Николич, наистина заяви, че не е имало геноцид в Сребреница през 1995 г., но едновременно с това призна, там са извършени военни престъпления от конкретни сърби, които трябва да бъдат издирени, съдени и наказани. Той не казва нищо, което не е част от дотогавашната официална позиция на Сърбия. Темата, освен морално, има и икономическо измерение. Признаването на „геноцид" е правно основание за търсене на финансови обезщетения от сръбската държава, които тя трудно може да поеме, особено при проблемите за нейния бюджет през последните години. В този дух трябва да се разглежда и „соломоновското решение" на Международния съд от 2007 г. Логично е да се очаква по тази тема новото правителство да продължава да настоява, че в Босна сърбите също са били жертви и че там са извършвани престъпления както срещу мюсюлмани, така и срещу сърби. Явният мотив ще бъде морален, а скритият – финансов.

Намирането на баланс между морал и интерес е критичен за качествения исторически анализ, независимо дали се изследва близкото или далечното минало. Трудът на историка е „обречен" да бъде съпричастен към митологизацията или демитологизацията на представените от него исторически лица и събития. Все пак, не е излишно, да се поставят определени граници между фактологията и митологията. Това налага известна педантичност по отношение на „неволните грешки" в историческата книжнина. От един справочник се очаква да бъде максимално точен и да подържа неутрален тон. Последното не е безспорно. Според класическите правила изследванията трябва да бъдат „без гняв и пристрастие". Отричането на тези правила също има дълга традиция. Анализираната тема не прави изключение. Цялата студия на Екатерина Никова е пронизана от посланието, че по темата за геноцидите би трябвало да си позволим много повече емоция и човешка пристрастност. Декларираният антивоенен патос е водещ и за Кръстьо Манчев. Никога не можем да бъдем сигурни докъде има пра-

во да стигне един исторически текст със своите внушения. В такива случаи ни остава възможността да потърсим малко повече сигурност в академичната рамка, която налага максимална прецизност при представянето на фактите и свобода за тяхното интерпретиране.

БЕЛЕЖКИ:

[1] *Бояджиева, Н.* САЩ и конфликтът в Босна и Херцеговина 1989–1995. С., 2000; *Никова, Ек.* Войната в Босна и Балканите. – Във: „Особеният случай“ Босна. С., 2004, 232–281.

[2] *Хинкова, С.* Югославският случай. Етнически конфликти в Югоизточна Европа. С., 1998; *Манчев, Кр.* Кървавото разпадане на Югославия. С., 2009; *Банчев, Б.* България и Югославската криза 1991–1995. С., 2009.

[3] *Хинкова, С.* Цит. съч., с. 72.

[4] *Бояджиева, Н.* Цит. съч., с. 349; Никова, Ек. Цит. съч., 259–260; *Манчев, Кр.* Цит. съч., 280–281; *Банчев, Б.*. Цит. съч., с. 238.

[5] *Матеева, М.* Събитията в Източна и Централна Европа 1985–1997. С., 1998.

[6] Пак там, 189–190.

[7] Пак там, 212–213.

[8] Пълното му име е: Международен трибунал за съдебно преследване на лица, отговорни за сериозни нарушения на международното хуманитарно право, извършени на територията на бивша Югославия след 1 януари 1991 година. – Съвет за сигурност на ООН, Резолюция 827 от 25 май 1993 г. http://www.un.org

[9] Едно от тях е направено от френския парламент, но то не получава известност, извън страната. RAPPORT D'INFORMATION N° 3413 DÉPOSÉ *en application de l'article 145 du Règlement* PAR LA MISSION D'INFORMATION COMMUNE SUR LES ÉVÉNEMENTS DE SREBRENICA, Enregistré à la Présidence de l'Assemblée nationale le 22 novembre 2001. http://www.assemblee-nationale.fr/11/rap-info/i3413-01.asp#P394_81082 (Посетен на 15.05.2011).

[10] United Nations Document (UNDOC) A/54/549-15/11/1999 – Report of the Secretary-General pursuant to General Assembly resolution 53/35: The fall of Srebrenica.

[11] Netherlands Institute for War Documentacion (NIOD), Srebrenica, A „Safe“ Area, 2002 – www.srebrenica.nl (Посетен на 15.05.2011); Части от него са издадени като самостоятелно изследване.- Вж: Wiebes, Gees. Intelligence and the War in Bosna 1992–1995. Muenster–Hamburg–London, 2003.

[12] *Markovic, Brana.* Yugoslav Crisis and the World. Chronology of Events. January 1990–December 1995. Belgrade, 2000.

[13] Съвет за сигурност на ООН, *Резолюция 819* от 16 април 1993 г.; Резолюция 824 от 6 май 1993 г.

[14] Srebrenica, A „Safe“ Area, Part II - Dutchbat in the enclave

[15] *Матеева, М.* Цит. съч., с. 208; *Markovic, B.* Op. cit., p. 97.

[16] За живота в обсадения анклав вж. *Suljagic, Emir.* Postcards From the Grave. London, 2005.

[17] Report of the Secretary-General …, 221-223.

[18] Пак там, p. 190.
[19] *Матеева, М.* Цит. съч., с. 189, 212, 251; *Markovic, B.* Yugoslav Crisis …, p. 204, 206, 208.
[20] Report of the Secretary–General …, p. 236; Srebrenica, A „Safe" Area, Part III – The fall of Srebrenica, Chapter 5 The period from 25 May 1995 to 6 July 1995, 210–280.
[21] Съвет за сигурност на ООН, Резолюция 943 от 23 септември 1994; Резолюция 970 от 12 януари 1995; Резолюция 988 от 21 април 1995.
[22] UNDOC S/1995/510 The Secretary-General's letter of 25 June 1995 to the President of the Security Council to maintain the effective closure of the international border between the Federal Republic of Yugoslavia (Serbia and Montenegro) and the Republic of Bosnia and Herzegovina with respect to all goods except foodstuffs, medical supplies and clothing for essential humanitarian needs and noting with satisfaction that the cooperation of the Mission of the International Conference on the Former Yugoslavia (ICFY) with the authorities of the Federal Republic of Yugoslavia (Serbia and Montenegro) continues to be good.
[23] Report of the Secretary-General …, 224–225.
[24] Съвет за сигурност на ООН, Резолюция 1003 от 5 юли 1995.
[25] Виж стенограмата в: UNDOC S/PV.3551–5 July 1995, p.14. – The meeting rose at 5.50 p.m.
[26] Report of the Secretary-General …, p. 247.
[27] Ibidem, p. 409.
[28] *Бояджиева, Н.* Цит. съч., с. 346.
[29] Пак там, с.294–303.
[30] Вж. позициите на страните и резултатът от гласуването в стенограмата от заседанието – UNDOC A/49/PV.51 – 3.XI.1994, 32–40.
[31] БТА – 6.XI.1994 и 4.XII.1994.
[32] Report of the Select Committee on Intelligence US Senate, U.S Actions Regarding Iranian and Other Arms Transfers to the Bosnian Army, 1994–1995, Washington DC, 1996 – http://www.fas.org/irp/congress/1996_rpt/bosnia.htm (Посетен на 15.05.2011).
[33] *Бояджиева, Н.* Цит. съч., с 348 – тезата е на *Silber, L., Little, A.* The Death of Yugoslavia. London, 1996; *Никова, Ек.* Цит. съч., с. 260; *Манчев, Кр.* Цит. съч., с. 283.
[34] *Ваксберг, Т.* Милошевич и трибунала. С., 2006, с.158, 166, 172, 188, 265, 274–282, 370, 385.
[35] Пак там …, с. 429.
[36] Книгата е издадена първо на немски през 2006 г. Българският превод: *Чивиков, Ж.* Делото Милошевич. С., 2007, 167–188.
[37] *Civikov, G.* Srebrenica. Der Kronzeuge. Wien, 2009.
[38] *Вълканов, В.* Те го убиха. С., 2006, с. 100.
[39] *Чивиков, Ж.* Цит. съч., с.185; Report of the Secretary-General …, p. 370.
[40] *Манчев, Кр.* Балкански разпри. С., 2011, с. 238
[41] *Ваксберг, Т.* Цит. съч., с.430; *Чивиков, Ж.* Цит. съч., 168–169.
[42] *Манчев, Кр.* Кървавото разпадане …, с.283.
[43] „Srebrenica was a sacrificial lamb" says Muslim official from Srebrenica", *Slobodna Bosna (Sarajevo)*, July 14, 1996; „5,000 Muslim Lives for Military Intervention", *Dani (Sarajevo)*, June 22, 1998; Srebrenica - Izdani grad (A town betrayed) – http://www.youtube.com/watch?v=RUuhSGnLvv8 (Посетен на 15.05.2011); Report of the Secretary-

General…, p. 179.

[44] *Манчев, Кр.* Кървавото разпадане …, с. 282, където се обсъжда хипотезата на Ле Бор, Адам. Милошевич. Триумф и трагедия по сръбски. С., 2003, 362–363; *Бояджиева, Н.* Цит. съч., с. 349.

[45] International Court of Justice. Case concerning Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro) Judgment of 26 February 2007 – http://www.icj-cij.org/docket/files/91/13685.pdf (Посетен на 15.05.2011); The Appeals Chamber Judgement in the case Prosecutor v. Radislav Krstić. http://www.icty.org/x/cases/krstic/acjug/en/040419_Krsti_summary_en.pdf (Посетен на 15.05.2011).

[46] *Ваксберг, Т.* Цит. съч., с. 158, 165.

[47] Declaration of the National Assembly of the Republic of Serbia condemning the crime in Srebrenica - 31 March 2010 - http://www.parlament.gov.rs/upload/archive/files/eng/pdf (Посетен на 15.05.2011); Вж. също и: Survey – Republic of Serbia, 3, 2010, 129–130.

[48] Declaration Condemning Crimes Perpetrated Against the Serbian People and Citizens of Serbia.In: Survey – Republic of Serbia, 3, 2010, 131–132.

XVIII КЮСТЕНДИЛСКИ ЧЕТЕНИЯ 2011 Г.

ДЕБАТИ И ПРОБЛЕМИ В МОДЕРНАТА БЪЛГАРСКА ИСТОРИЧЕСКА НАУКА

Българска
Първо издание
Формат 70x100/16
Печатни коли 13,25

Съставител: **Владимир Станев**
Научен редактор: **Христо Беров**

Редактор: **Ани Истаткова–Иванова**
Предпечат: **Ани Истаткова–Иванова**

РЕГИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ – КЮСТЕНДИЛ
ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ,
СОФИЙСКИ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
УНИВЕРСИТЕТСКИ КОМПЛЕКС ПО ХУМАНИТАРИСТИКА „АЛМА МАТЕР“

ISBN 978-954-8191-20-3